

01

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ПРОМИШЉАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ФЕНОМЕНА—ТЕОРИЈА И ПРАКСА

Миломир Степић, Ђорђе Стојановић, Владимир Илић
Миша Стојадиновић, Весна Станковић Пејновић
Душан Павловић, Деспот Ковачевић, Зоран Кековић
Владимир Нинковић, Јелена Сурчулија Милојевић, Милица Кулић

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Милан Палевић, Милан Рапајић, Зоран Радивојевић
Небојша Раичевић, Божидар Бановић, Жарко Браковић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Срђан Жикић, Биљана Продовић Милојковић
Снежана Ђорђевић, Сања Арџина, Гаврило Грбан

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

Дејан Бурсаћ, Тил Кинцел, Владан Станковић
Никола Младеновић, Вања Глишин

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

DOI:10.22182/spm.6712020

Година XXVII vol. 67

Број 1/2020.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: spm@ips.ac.rs
www.ipsbgd.ac.rs

www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 1/2020. XXVII vol. 67
DOI: 10.22182/spm.6712020

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања
Ђорђе Стојановић

Извршни уредници
Дејана Вукасовић (за енглеско издање)
Миша Стојадиновић

Редакција часописа
Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић, Драган Траиловић

Секретари часописа
Слађана Младеновић, Младен Лишанин, Олга Стевановић

Савет часописа
Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства
Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар
Смиљана Пауновић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО
ПОСЛЕДЊИ БРОЈ ЈЕ НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Радове СПМ/SPТ налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа С.Е.Е.О.Л. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа
Ситопринт, Житиште

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А
П О Л И Т И Ч К А
М И С А О

САДРЖАЈ

Тема броја:

**ПРОМИШЉАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ФЕНОМЕНА
– ТЕОРИЈА И ПРАКСА**

Миломир Степић

„НЕАДЕКВАТНЕ ГРАНИЦЕ”: ГЕНЕРАТОР
НЕСТАБИЛНОСТИ ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ
БАЛКАНА.....13-36

Ђорђе Стојановић, Владимир Илић

СТРУКТУРАЛИЗАМ И ПОСТ-СТРУКТУРАЛИЗАМ:
ТЕОРЕТСКЕ ТЕНЗИЈЕ, ИМПЛИКАЦИЈЕ И
ДИЛЕМЕ.....37-60

Миша Стојадиновић

УРУШАВАЊЕ ДЕМОКРАТИЈЕ И РАЂАЊЕ
НЕОИМПЕРИЈАЛНОГ ТИПА ГРАЂАНИНА.....61-77

Весна Станковић Пејновић

ОТУЂЕН ЧОВЕК (РАДНИК) ПОСТХУМАНЕ
КАПИТАЛИСТИЧКЕ ЕПОХЕ – ПЕРСПЕКТИВА
НИЧЕА И МАРКСА.....79-102

Душан Павловић

ИГРА УВЕРАВАЊА У ВЕЛИКИМ ГРУПАМА.....103-128

Деспот Ковачевић
ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈА ПАРТИЈСКИХ СИСТЕМА
И ПОРАСТ ПОПУЛИЗМА У ЗЕМЉАМА
БИВШЕ СФРЈ.....129-152

Зоран Кековић, Владимир Нинковић
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ОТПОРНОСТИ У
НАУКАМА БЕЗБЕДНОСТИ.....153-175

Јелена Сурчулија Милојевић, Милица Кулић
„ЛАЖНЕ ВЕСТИ” ИЛИ ДЕЗИНФОРМАЦИЈЕ:
(САМО)РЕГУЛАТОРНИ ОКВИР И ИЗАЗОВИ
У ПРАКСИ.....177-204

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Милан Палевић, Милан Рапајић
ГЕНОЦИДНА НАМЕРА – ЕСЕНЦИЈА ЗЛОЧИНА
ГЕНОЦИДА – проблем интерпретације елемената
геноцидне намере у поступку утврђивања злочина
геноцида – 205-225

Зоран Радивојевић, Небојша Раичевић
ОБЛИЦИ ПРАВИЧНОГ ЗАДОВОЉЕЊА У
ЕВРОПСКОМ СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ
ПРАВА.....227-254

Божидар Бановић, Жарко Браковић
КАЗНЕНА ПОЛИТИКА СУДОВА ЗА КРИВИЧНА
ДЕЛА НАСИЛНИЧКОГ ИМОВИНСКОГ
КРИМИНАЛИТЕТА.....255-281

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Срђан Жикић, Биљана Продовић Милојковић
ЗАДОВОЉСТВО КОМУНИКАЦИЈОМ И
ОРГАНИЗАЦИОНА ПОСВЕЋЕНОСТ.....283-303

Снежана Борђевић
ПОЛИТИКЕ СТАНОВАЊА И ПРАЋЕЊЕ
ЦЕНТРИФИКАЦИЈЕ – ЛЕКЦИЈЕ ИЗ ШВЕДСКЕ.....305-323

Сања Арџина, Гаврило Грбан
РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА У КИНИ – ИЗМЕЂУ
ИЗАЗОВА И МОГУЋНОСТИ.....325-362

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

Дејан Бурсаћ
КРИЗА МАЂАРСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ У
ЛОКАЛНОМ И ГЛОБАЛНОМ КОНТЕКСТУ.....363-368

Тил Кинцел (превео Душан Достанић)
РОБЕРТ ШПЕМАН – КОНЗЕРВАТИВНИ
ФИЛОЗОФ И КАТОЛИЧКИ МИСЛИЛАЦ.....369-374

Владан Станковић
НИКОЛА МАЛОВИЋ. БОКА КОТОРСКА И
СРБИЈА. ГЕОПОЛИТИКА БОКЕ. СРБИ И МОРЕ.....375-381

Никола Младеновић
УСПОН АУТОРИТАРИЗМА НА ЗАПАДНОМ
БАЛКАНУ.....383-388

Вања Глишин
СВЕТОСАВЉЕ КАО ВЕЗИВНА НИТ
ПОСТОЈАЊА И ИСТОРИЈСКОГ ТРАЈАЊА.....389-394

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

This issue's theme:

CONTEMPLATING POLITICAL PHENOMENA: THEORY AND PRACTICE

Milomir Stepić

“FAULT LINES”: GENERATOR OF INSTABILITY
OF THE POSTYUGOSLAV BALKANS.....13-36

Dorđe Stojanović, Vladimir Ilić

STRUCTURALISM AND POST-STRUCTURALISM:
THEORETICAL TENSIONS AND DIMENSIONS.....37-60

Miša Stojadinović

THE FALL OF DEMOCRACY AND BIRTH OF THE
NEO-IMPERIAL TYPE OF CITIZENS.....61-77

Vesna Stanković Pejnović

ALIENATED MAN (WORKER) OF THE
POSTHUMANISTIC CAPITALISTIC EPOCH – THE
PERSPECTIVE OF NIETZSCHE AND MARX.....79-102

Dušan Pavlović

ASSURANCE GAME IN LARGE GROUPS.....103-128

Despot Kovačević

THE DESTABILIZATION OF PARTY SYSTEMS
AND THE RISE OF POPULISM IN THE
COUNTRIES OF THE FORMER SFRY.....129-152

Zoran Keković, Vladimir Ninković
TOWARDS A CONCEPTUALISATION OF
RESILIENCE IN SECURITY STUDIES.....153-175

Jelena Surčulija Milojević, Milica Kulić
“FAKE NEWS” OR DISINFORMATION:
(SELF)REGULATORY FRAMEWORK AND
CHALLENGES IN PRACTICE.....177-204

LAW AND POLITICS

Milan Palević, Milan Rapajić
GENOCIDAL INTENT – THE ESSENCE OF
THE CRIME OF GENOCIDE - The issue of the
interpretation of the elements of genocidal intent in
the procedure determining the existence of genocide
crime –.....205-225

Zoran Radivojević, Nebojša Raičević
FORMS OF JUST SATISFACTION IN THE
EUROPEAN SYSTEM OF HUMAN RIGHTS
PROTECTION.....227-254

Božidar Banović, Žarko Braković
CRIMINAL POLICY OF THE COURTS FOR
CRIMINAL OFFENSES OF VIOLENT PROPERTY
CRIME.....255-281

ESSAYS AND STUDIES

Srđan Žikić, Biljana Prodović Milojković
ANALYSIS OF COMMUNICATION SATISFACTION
AND ORGANIZATIONAL EMPLOYMENT OF
EMPLOYEES.....283-303

Snežana Đorđević
HOUSING POLICY AND MONITORING OF
GENTRIFICATION – LESSONS FROM SWEDEN.....305-323

Sanja Arežina, Gavriilo Grban

THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN CHINA –
BETWEEN CHALLENGES AND OPPORTUNITIES...325-362

REVIEWS

Dejan Bursać

HUNGARY'S CRISIS OF DEMOCRACY IN THE
LOCAL AND GLOBAL CONTEXT.....363-368

Till Kinzel (translated by Dušan Dostanić)

ROBERT SPAEMANN – CONSERVATIVE
PHILOSOPHER AND CATHOLIC SCHOLAR.....369-374

Vladan Stanković

“NIKOLA MALOVIĆ. BOKA KOTORSKA I SRBIJA.
GEOPOLITIKA SRBIJE. SRBI I MORE.”.....375-381

Nikola Mladenović

THE RISE OF AUTHORITARIANISM IN THE
WESTERN BALKANS.....383-388

Vanja Glišin

“SVETOSAVLJE KAO VEZIVNA NIT POSTOJANJA
I ISTORIJSKOG TRAJANJA”.....389-394

ТЕМА БРОЈА

**ПРОМИШЉАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ
ФЕНОМЕНА – ТЕОРИЈА И ПРАКСА**

Миломир Стенић*

Институт за политичке студије, Београд

„НЕАДЕКВАТНЕ ГРАНИЦЕ”: ГЕНЕРАТОР НЕСТАБИЛНОСТИ ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ БАЛКАНА**

Сажетак

Differentia specifica Балкана су латентна нестабилност и конфликтни капацитет чији су истовремени и узрок и последица неадекватне границе. Користећи овај термин С. Хантингтона, аутор аргументовано тврди да оне проистичу из „балканског субпоретка” који се мења услед европских и светских геополитичких ломова – махом после великих оружаних сукоба. Тако су настале не само спољашње, већ и унутрашње границе и у монархистичкој и у титоистичкој југословенској држави. Њихова „неадекватност” резултат је непримењивања етничког принципа који је требало да важи као основни и само за конститутивне народе. Дестабилизујућа и конфликтна природа републичких граница дошла је до изражаја када су приликом растакања Југославије оне прерасле у међудржавне границе, наглашених фрагментационих, баријерних и центрифугалних одлика. У раду се детаљно анализују најочигледнији примери селективног одабира принципа разграничења, катастрофалне последице пресецања етничких простора и утицај неадекватних граница на изазивање рата и рецентну дисфункционалност постјугословенског дела Балкана. Стога се предлаже ревизија поделе постјугословенског

* Имејл-адреса: milomir.stepic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

простора и новоформираних граница. Она би се извршила у складу са етничким принципом као основним, власничко-историјским принципом као додатним и уз коришћење бројних корективних принципа приликом коначне делимитације и демаркације. Формирање нових, консеквентних граница представљало би предуслов трајније стабилизације Балкана.

Кључне речи: етно-просторна структура, политичко-територијална фрагментација, границе, конфликт, постјугословенски простор, Балкан

ИЗВОРИ БАЛКАНСКЕ „ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТЕКТониКЕ”

Балкан је синоним геополитике. Та његова особина проистиче из историјски континуирано важног положаја европско-азијске споне, конфликтног контакта три велике светске цивилизације (Западне, Православне и Исламске),¹ вишевековног протезања трансгресионо-регресионих империјалних frontiјера и укрштања све већег броја важних интересних вектора који творе тзв. Балкански геополитички чвор (Stepić 2001, 100). Балкански простор је био, јесте и биће место етничке хетерогености и међусобне супротстављености, наизменичног политичко-територијалног уситњавања и укрупњавања, те сталне умешаности алохтоних, ванбалканских светских и регионалних геополитичких актера. То производи *балканизацију* као процес, тј. као парадигму латентне нестабилности услед (1) хроничне конфронтираности бројних и измешаних етничких колективитета, (2) политичко-територијалне уситњености и (3) умешаности великих сила (Stepić 2012a, 11).

Управо геополитичка специфичност чини Балкан „потконтинентном”, што га суштински разликује од остала два велика јужна полуострва Европе – Пиринејског и Апенинског. Њега, стога, прате бројне предрасуде, недоречености,

---

1) Према С. Хантингтону (Huntington 1996, 26–27), ово су три од укупно девет великих цивилизација, које учествују у геополитичкој подели света и које је он картографски приказао.

супротстављена тумачења и манипулативни наративи. И даље трају историографске полемике, културолошке недоумице и политичке злоупотребе у вези његовог имена – од „Прве Европе”, Хем(ус)а, Европске Турске и Хеленског полуострва, до Балканског полуострва, Балкана, Југоисточне Европе, „Региона”... Због ширине и равничарског карактера контакта са „торзоом Европе”, не постоји географско сагласје нити о његовом просторном опсегу нити полуострвском досезању: према традиционалном схватању, ради се о области јужно од апроксимативне линије Одеса-Трст, друга опција потенцира да полуострвски „врат” представља оса Бургас-Медовски залив, док се треће становиште односи на линију Солун-Игуменица. Штавише, питање је да ли му (геополитички) припадају сва егејска острва закључно са „ланцем” РЗК² или само она (географски) западно од замишљене симетрале Егејског басена, те налазе ли се у његовом саставу Крит, па чак можда и Кипар? До данас није разрешена дилема целокупне северне границе. Са (физичко)географског становишта, она је несумњиво на Дунаву и Сави, али је дискутабилно куда се наставља даље – Купом, преко Горског Котара, до Ријечког залива или западније, кроз Љубљанско поље, Идријом и Сочом, до Тршћанског залива. Геополитички посматрано, пак, она се поклапа се са северном политичком границом Румуније и бивше СФРЈ, мада је после имплозије источног блока, а посебно после растакања југословенске државе и то постало упитно.

Супротно Пиринејском полуострву, које има две велике државе, чланице ЕУ и НАТО (Шпанија и Португалија), једном периферном, мини-државом (Андора) и једним малим британским колонијалним поседом (Гибралтар), те Апенинском полуострву, са само једном великом (Италија), једном малом (Сан Марино) и једном „варошком” (Свијић 1969, 56), али веома утицајном државом (Ватикан), на Балканском полуострву, у целини или делимично, налази се чак 11 држава, те неколицина државоликх ентитета и сличних творевина различитог статуса. Тај политичко-територијални мозаик условљава постојање правога лавиринта рецентних граница, међу којима је већина, читавим или делимичним секторима, спорна и

---

2) Родос – Карпатос – Крит – Китера.

конфликтна, будући да је наметнута у складу са интересима великих сила, установљена (зло)употребом селективних принципа и трасирана мимо воље локалних народа и држава. Када се томе дода сплет реликтних, историјских међа, које су не само још препознатљиве у културном пејзажу и менталним мапама, него представљају и важну инспирацију геополитичког ревизионизма, онда *лимолошки феномен* постаје један од кључних обележја Балкана. Унутар балканске границе су последица, али и узрок нестабилности, поремећене регионалне безбедности, ратних сукоба и разарања, масовних људских страдања, политичких прогона, насилних идентитетских преобраћања и миграционих померања становништва на националној и верској основи. Неодговарајуће границе перпетуирају територијалне ревандикације и захтеве за новим разграничењима. Историјска синусоида уситњавања (деоба) и укрупњавања (интеграција) државних простора, тј. ендемска појава наизменичног *клајнештатаераја* и *гросштатераја* постала је балканска геополитичка константа.

ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ГРАНИЦЕ КАО ПРОИЗВОД „БАЛКАНСКОГ СУБПОРЕТКА”

Државне границе, а често и оне унутрашње, настају као резултат великих геополитичких „ломова” – светских, регионалних, локалних, верских и грађанских ратова, процеса деколонизације, идеолошких и социјалних револуција, регресије и распада империја, фрагментације федеративних држава... Оне се креирају и међународно верификују на мировним конференцијама и по правилу су манифестација моћи победника. Њима он не само потврђује сопствену доминацију, већ превентивно утиче на обуздавање будућих геополитичких, геостратегијских, геоекономских, геоцивизацијских и других амбиција евентуално опорављеног супарника. Промењене границе су на глобалном и (транс)континенталном плану показатељ настанка „новог поретка” и позиције у хијерархији великих сила. У важним регионима оне су средство утицаја великих сила и инструмент којим се омогућује надмоћ сопствених савезника над савезницима супарника.

Будући да за Балкан важи истинито гесло да је „прецизни сеизмограф и најмањих промена у свим глобалним порецима моћи” (Матић 1994, 8), сваки поремећај у светском систему и европским односима неизоставно се пројектује у виду промена на том „евроазијском мосту”. Свака нова балканска геополитичка реалност резултира преобликовањем његове политичко-територијалне структуре и успостављањем нових граница. На то само делимично утичу војно-политички ангажмани, моћ и интереси аутохтоних народа и држава, а већином их дефинишу велике силе у преломним историјским тренуцима и у складу са својим потребама и амбицијама. О томе сведочи савремена и новија историја Балкана – од почетка слабљења и потискивања „болесника на Босфору”, отварања Источног питања и настанка „бурета барута”, до укидања хладноратовске „формуле два плус два плус два”,³ слома југословенске државе и експанзионистичког евроатлантског „потопа”. Мотивисан сопственим интересима, Запад је протежирао своје балканске експоненте тако што им је обезбеђивао међународну политичко-дипломатску подршку, већу територију, повољније границе, бољи геополитички положај, маритимну партиципацију, контролу кључних тачака и коридора, док је експоненте својих глобалних супарника пропагандно дехуманизовао и проглашавао за отпаднике, просторно редуковао, фрагментирао, опкољавао, затварао у унутрашњост, лишавао природних ресурса и локацијских квалитета, додељујући њихове етно-историјске области супарницима, тј. својим фаворитима.

Просторни опсег, спољашње гарнице и геополитичка улога „прве” југословенске државе произашли су из резултата Првог светског рата и новонасталог „балканског субпоретка” у оквиру европског Санитарног кордона. Њена унутрашња организација, етно-верски и политички односи били су, такође, изведени из страних интереса да опстане таква, релативно пространа, формално унитарна, тампонска и прозападна, али слаба, хетерогена, крхка и тешко одржива држава, са „конструкцијском грешком”. Најпре је то важило за њену непримерену административно-територијалну

3) Две земље у НАТО-у (Грчка и Турска), две у ВУ (Румунија и Бугарска) и две ван пактова (Југославија и Албанија).

поделу – прво на махом наслеђене 33 области, а потом на бановине 1929. године, укључујући и стварање Бановине Хрватске 1939. године. Настала на „тектонском раседу” периферија три светске религије/цивилизације и вештачкој кохезији „једног, а троименог народа” (?!), са различитим историјским искуствима и супротстављеним геополитичким интересима, нова држава покушала је да „превари судбину” устоличењем псеудоинтегративне југословенске идеологије. Такође, тенденциозним неетничким границама и именима бановина само је постигнут контра-ефекат – уместо нарастања јединства, функционалности и стабилности, још наглашенији постали су етно-верски анимозитети, политичке тензије, центрифугалне територијалне силе, неспоразуми у вези граница и сепаратистичке амбиције. Да је уместо Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године створена или 1929. реконструисана држава у виду федеративне *Краљевине Србије, Хрватске и Словеније* (Stepić 2012b, 267) – са адекватнијим, етничким границама све три њене хипотетичке јединице – она 1941. године можда не би опстала, али би била разбијена на други начин и са мање потоњег српског страдања.

Функција „друге” Југославије, која је после Другог светског рата опстала у незнатно проширеним спољним габаритима, али са потпуно редефинисаним друштвеним односима, такође је проистекла из новоуспостављеног „балканског субпоретка”. Овога пута, већ од 1948. године, била је то пројекција хладноратовског, биполарног светског система. У том контексту, пресудан је био њен положај проатлантистичке земље-карике у антисовјетском (антируском) Rimland-у дуж евроазијског обода, иако је имала социјалистички (комунистички) друштвени систем. Био је то кључни разлог зашто су републичко-покрајинска подела и унутрашње границе превасходно били у функцији „обуздавања” српског чиниоца, традиционално осумњиченог од стране Запада за русофилију и за руског експонента на Балкану. Главни циљ селективне примене успостављања таквих унутрашњих граница првенствено је био да се изврши фрагментација српских земаља. Хируршки прецизна национална *адекватност*, искључујући националне мањине („народности”), важила је за Словенију и републике новопроглашених „инстант-

нација” Македонаца и Црногораца, док је *неадекватност* била правило намењено углавном Србима. Делимично је то важило и за Хрвате, који су у релативно великом броју остали у саставу Босне и Херцеговине. Али, зато је федерална јединица Хрватска, као једну врсту „компензације” ради попуњавања геополитички рањивог „меког трбуха” своје потковичасте територије, добила компактне српске крајеве. Дисперзно размештена муслиманска „накнадна нација” нумеричком већином нашла се у оквиру Босне и Херцеговине, која је својим вештачким границама обухватила много пространије српске и хрватске просторе.⁴ Она је само пропагандно-политички промовисана у „најјугословенскију републику”, а у ствари је због дијаметрално супротних демографских кретања временом постајала све муслиманскија федерална јединица. Привидно јединство и стабилност југословенског државног провизоријума чувани су спољашњим утицајима, те „чврстом руком” једнопартијског система, снажне армије, титоистичке идеологије и наметнутог унутрашњег нивелисања (не)моћи на српску штету. Стога без дилеме може да се закључи да је „јужнословенска држава била ’златни кавез’ за Србе” (Stepić 2018a, 297).

(НЕ)ОДРЖИВОСТ НЕЕТНИЧКИХ ГРАНИЦА У ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ

Нема сумње да се „на граници (...) чува целина. Тачније, без границе не би било целине” (Simeunović 2018, 11). Када је идеолошка основа целовитости и унутрашње кохезије сложене југословенске државе дошла до историјског краја, а као кључни интегративни чиниоци почели поново да ничу систематски гушени верско-национални идентитети, раније функционализована парадигма *Слаба Србија* (Срби) – *јака Југославија* постала је неодржива. „Убрзо се схватило да национално питање није било решено, да се у неповољним међународним околностима (поново) драматично отвара и да оно није ствар никаквог (не)постојања демократије, већ

4) Муслимани су чак и у БиХ били толико просторно расути да је највећа област коју компактно настањују периферна Цазинска Крајина. Збирна површина насеља где су били апсолутна већина (50%+1 становник) чинила је само 25,8% површине БиХ (1981.) (видети табелу у: Spasovski i dr. 1992, 95).

геополитике и њених постулата” (Stepić 2019b, 6). Логична национална хомогенизација указала је на обресе припадајућих просторних целина, а још више на неусаглашеност њихових апроксимативних, зоналних међа са границама федералних јединица. Најочигледније се то показивало на примеру српског народа и српских земаља. У новим околностима било је веома изгледно и очекивано да популационо-просторно целовит српски чинилац, превазилазећи наметнуту и вештачку поделу републичко-покрајинским границама, потпуно демократски, изјашњавањем у читавој нестајућој СФРЈ, и то на нивоу насеља, створи интегралну српску политичко-територијалну јединицу. Није искључено да би се у њеном саставу нашле и неке области одрођених Срба, мање или више свесних свога порекла.

Унутрашњим не-српским етничким и политичко-територијалним чиниоцима није било у интересу нити да се на такав начин преобликује и одржи југословенска држава, нити да се на том принципу изврши њено растакање. Био би то сигуран пут у губитак њиховог деценијама одржаваног привилегованог статуса и многобројних тековина (првенствено просторних) проистеклих из антисрпски заснованог титоистичког система. Још мање би такав епилог и нове, смисленије границе одговарали тријумфализмом опијеном Западу, будући да би, у том случају, на геополитички важном Балкану добио пространог, културно-цивилизацијски хомогеног, територијално компактнoг, добро позиционираног, природним ресурсима богатог и развојно перспективног, а потенцијално проруског „играча”. У перцепцији НАТО и ЕЕЗ/ЕЗ/ЕУ, тих војно-политичко-економских отелотворења Запада, стварање интегралне српске државе у етничким границама по геополитичком аутоматизму се фобично доживљавало као успостављање руске интересне сфере од Пацифичког до Јадранског (Средоземног) басена, те претећих хипотетичких руских база које би, на пример, могле да се формирају на аеродромима код Бања Луке, Бихаћа, Удбине, Задра, Мостара, Дубровника, Тивта или Подгорице.

Сходно томе, развила се специфична *симбиоза интереса* између, с једне стране, победничког, постхладноратовског, експанзионистичког Запада под америчким вођством, који се

глобалистички, униполарно самопрогласио за „међународну заједницу”, и с друге стране, југословенских не-српских чинилаца, који су све више постајали агресивно анти-српски настројени и који су направили „непринципијелну коалицију”⁵ у неотитоистичкој намери даље „обуздавања” Срба. Само на први поглед било је парадоксално што су радикално прозападну позицију заузеле и неке инструментализоване православно и исламски религијско-цивилизацијски профилисане заједнице. Парадигму њиховог заједничког деловања представљало је постизање независности у октроисаним, махом неетничким републичким, тзв. АВНОЈ-ским границама – по сваку, чак и ратну цену.⁶

Сходно томе, *први потез* ради остваривања тог циља био је координисано инсистирање и једних и других да се први вишестраначки избори никако не одрже истовремено и на нивоу читаве међународно признате државе Југославије, већ фрагментарно, унутар граница сваке појединачне федералне јединице. Њихов став није био случајан – проистекао је из геополитички наслеђеног и идеолошки већ дубоко усађеног (само)идентификовања са републикама као политичко-територијалним ентитетима. Проницљиво је то запазио С. Хантингтон (*Samuel Huntington*) у свом *Сукобу цивилизација*, али није уочио једну још важнију чињеницу – да референдум за (не)опстанак Југославије, тј. за отцепљење од ње, није спроведен на нивоу мултиетничке државе у целини, већ су сукцесивно (различитих датума) спровођени референдуми у републикама појединачно, иако већина њих није настала на етничком принципу (Stepić 2016, 457). Тако С. Хантингтон, користећи фразу америчког социолога српског порекла Богдана Денића, исправно закључује: „када (...) ’етнос постане демос’,

5) Термин је сковао члан председништва СФРЈ 1990–1991. године из Македоније Васил Тупурковски и њиме дефинисао однос осталих република и њихових лидера према Србији током маратонских преговора о будућности земље пред њен слом и поделу.

6) Председник Хрватске Ф. Туђман је у говору на Јелачићевом тргу у Загребу 12. априла 1992. године поручио: „Рата не би било да га Хрватска није жељела, али ми смо процијенили да само ратом можемо изборити самосталност Хрватске” (Atlagić 2012, 20). Такође, још пре почетка отворених оружаних сукоба у БиХ, муслимански лидер А. Изетбеговић је у Скупштини БиХ 21. децембра 1991. године изјавио: „За суверену Босну и Херцеговину спреман сам жртвовати мир”. То је било у потпуном сагласју са претњом коју је претходно изрекао пред приближно 200.000 следбеника на митингу Странке демократске акције (СДА) 15. септембра 1990. године у Великој Кладуши: „Ако затреба Муслимани ће оружјем бранити Босну” (Isaković n.d, 16).

иницијални резултат је полемос или рат” (Huntington 1996, 262). У томе би требало тражити основу и почетни корак у насилној конкретизацији растакања југословенске државе. Иако је било јасно да такав чин води у фрагментацију националног простора и негативно решење националног питања, српска страна направила је далекосежну, стратешку грешку, унапред пристајући на поделу државе према „титоистичком (псеудо) принципу разграничења”, неоправдано се надајући договору и компромису.

Други потез представљало је спољашње мешање у унутрашњу југословенску кризу под обмањивачким, подвалним, неоколонијалним образложењем „пружања добрих услуга”. Будући да је победио у тек окончаном Хладном рату, подразумевало се да разне емисаре и *ad hoc* посредничке групе шаље Запад. А он је намерно прекршио Хелсиншку декларацију (тзв. Завршни акт из Хелсинкија) из 1975. године о неповредивости територијалног интегритета и постојећих међународно признатих граница, те немешању у унутрашње ствари суверених држава. Отворено је показивао да као релевантне уважава републичке лидере, а игнорише и чак анатемисе као ригидно комунистички настројене државне, југословенске званичнике и институције (нарочито ЈНА). У свеобухватној подршци сецесионистима предњачили су представници земаља које су увек биле геополитички најзаинтересованије за Балкан – немачки, британски, италијански, аустријски, француски... Дискретно, али ефикасно, наступала је Света Столица, у великој мери иницирајући и артикулишући читав процес уклањања југословенске федерације са карте света. Упоредо, све агресивније ангажовали су се званичници и институције ЕЕЗ/ЕЗ/ЕУ, на тај начин доказујући кредибилитет и нарасли утицај. Само на први поглед парадоксално је изгледало њихово у то време веома изражено залагање за чвршћу европску интеграцију, уз истовремено инсистирање на дезинтеграцији Југославије. Када су Словенија и Хрватска 25. јуна 1991. године прогласиле отцепљење, управо западне земље нису много оклевалe да то прихвате и афирмишу. Највише су их у томе политичко-дипломатски, пропагандно, економски и у сваком другом погледу логистички подржале Немачка и Ватикан, који је већ 3.

октобра 1991. године јавно саопштио да ће посебно Хрватској помоћи у стицању међународног признања и чланства у УН. Уследио је „Бадентеров принцип”⁷ и непримерена употреба начела *uti possidetis iuris*, захваљујући коме су унутрашње границе проглашене за међународне које се не могу мењати, осим међусобним договором новонасталих држава. После тако тенденциозног мешања и једностране одлуке, етно-грађански рат више није могао да се заустави.

Трећи помет садејства унутрашњих, не-српских актера и спољашњег, махом западног фактора било је увлачење Срба у дугачак рат. Када, не својом кривицом, рат већ нису никако могли да избегну, а будући да су на почетку сукоба били војно надмоћни, Срби су имали шансу да брзо, ефикасно, са минималним обостраним губицима и победом против сецесиониста постигну ефекат „свршеног чина” и тако на основу успостављене „реалности на терену” стекну практичну предност у потоњем преговарачком трагању за политичким решењем и адекватнијим разграничењем. То је било неопходно јер у дуготрајнијем сукобу нису могли да рачунају на подршку јединих потенцијалних савезника – Кине, која је тек ступала на сцену као глобални „играч”, и постсовјетске Русије, чији је суноврат током последње деценије 20. века био очигледан и достигао критичну тачку крајем 1998. и почетком 1999. године.⁸ Уместо тога, упали су у замку безбројних прекида ватре и примирја, (анти)тактике „крени-стани”, војног запоседања неких простора, па повлачења из њих под политичким притиском, јалових преговора и *ad hoc* мировних уговора (на пример, Венсов план 14. децембра 1991.), успостављања војне контроле (линија ватре) већином дуж апроксимативних граница српско-православног етничког простора, а не сходно геополитичким императивима... У том одуговлачењу, српска страна постепено је губила иницијативу не само на војном, већ и на политичко-дипломатском и нарочито пропагандном

7) Бадентерова комисија је уобичајени назив за *Арбитражну комисију Мировне конференције о Југославији*, која је оформљена од стране Савета министара ЕЕЗ 27. августа 1991. године. Име је добила по њеном председнику Р. Бадентеру (*Robert Badinter*), а сви чланови били су из земаља ЕЕЗ које су и пре формирања комисије већ показале антисрпску пристрасност (Француске, Белгије, Немачке, Италије и Шпаније).

8) „Најбољи показатељ руске немоћи била је неспособност да се угуши исламистичка побуна у тзв. Првом чеченском рату 1994–1996. године, иако је Чеченија 1.100 пута територијално и 110 пута популационо мања од Русије” (Stepić 2018b, 29).

плану, уз истовремено исцрпљивање економске моћи (пад производње, економске санкције, рекордна инфлација, ембарго на увоз наоружања...). Истовремено је јачала оружана сила српских супарника захваљујући помоћи НАТО и исламских земаља, уз све отвореније спољно војно мешање Запада – прво индиректно, посредством различитих мисија УН, а потом и директно, нападом на положаје армија РСК и РС 1994–1995. године, те агресијом на СРЈ 1999. године.

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ РАЗГРАНИЧЕЊА И СУШТИНА „НЕАДЕКВАТНОСТИ” ГРАНИЦА НОВИХ ДРЖАВА

Неадекватне (неприкладне, неодговарајуће, неконсеквентне, дискордантне) су оне политичке границе чије постојање одликује конфликтни потенцијал углавном јер нису у складу са међама цивилизацијских, верских, културних, етничких и националних просторних целина. С. Хантингтон их, после окончања Хладног рата и биполарног сучељавања, види као један од главних узрока латентне нестабилности и ратних сукоба (*fault line war*) у наступајућем мултицивизацијском (*de facto*, мултиполарном) поретку, будући да резолутно и аргументовано тврди како ће „свет бити уређен на основу цивилизација или никако неће бити уређен” (Huntington 1996, 156). Према његовом мишљењу, такви сукоби појављују се на два нивоа:

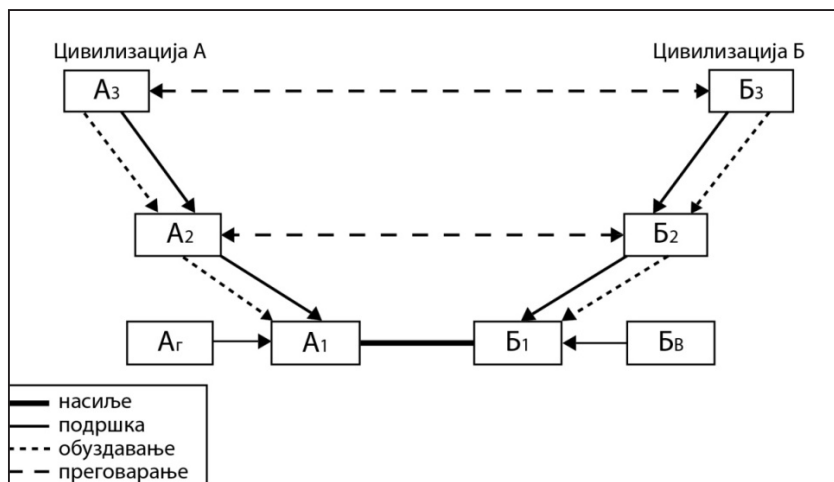
- На *глобалном* или *макро-нивоу* због прворазредних глобалних питања сучељавају се државе-језгра различитих цивилизација, али то не мора да буде у виду класичног оружаног обрачуна, већ више на начин који се данас назива хибридни рат. Војна сила се употребљава када се водеће силе умешају на страни цивилизацијски сродне државе у локални сукоб око неадекватне границе (на пример: на Балкану). Такође, она се примењује и када се створе општи услови за промену односа међу цивилизацијама, што подразумева и промену неадекватних граница на глобалном плану (на пример: између Западне и Исламске цивилизације) и последично на регионалном и локалном плану.

- На локалном или микро нивоу узроци оружаних конфликта су неадекватне границе између суседних држава или унутар једне државе између етничких колективитета који припадају различитим цивилизацијама. Многе такве сукобе крајем Хладног рата и непосредно после њега Хантингтон је назвао „транзиционим ратовима”, у које, према свим показатељима, спада и *ex-jugoslovenski* оружани сукоб. Управо тај конфликт доказао је да има религијску основу и демантовао заговорнике фројдовске тезе да се ради о „нарцизму малих разлика” оних етникума који имају исто национално порекло и језик, те донедавно заједничку идеологију и државу у којој су живели. „Миленијуми људске историје показали су да религија није ’мала разлика’, него, могуће, најдубља разлика која може да постоји међу људима. Учесталост, интензитет и насилност ратова због неадекватне границе веома се појачавају веровањем у различите богове” (Huntington 1996, 254). „Сходно томе, у сукобима због неадекватних граница циљ сваке од супротстављених етничких група је да масовно протера и поубија (’етнички очисти’, геноцидно елиминише), а често и национално-религијски преобрати супротну страну, како би отела њену територију” (Stepić 2016, 455).

Хантингтон је разрадио и шематски приказао целовит модел двостраног сукоба због неадекватних граница. (*скица 1*) Он обухвата његов почетак, трајање и окончање, а чине га: три нивоа учесника, најмање шест учесника (по три из сваке цивилизације) и седам односа између њих (три хоризонтална односа између учесника истог нивоа и два пута по два вертикална односа између учесника три нивоа са сваке сукобљене стране) (Huntington 1996, 294). Модел постаје сложенији ако су у сукоб проузокан неадекватним границама умешане три или више цивилизација. Хантингтон је успешно тестирао функционисање модела на примеру рата у Босни и Херцеговини 1992–1995. године и донео алармантан закључак: „ратови између религијских заједница на Балкану могу да се привремено смире или чак зауставе, али нико неће однети одлучујућу победу и ни једна победа неће значити крај. (...) Босански рат је још једна крвава епизода у сталном сукобу цивилизација” (Huntington 1996,

291). Међутим, ни Хантингтон, изненађујуће објективан за једног америчког аутора тога времена, није нагласио суштину проблема. Унутар југословенске неадекватне границе република нису биле предмет драматичних неспоразума док су представљале идеолошки забашурене, интерне, порозне, проходне, необележене и у простору практично невидљиве унутрашње међе са доминантном административно-политичком функцијом. Постале су узрок оружаних сукоба тек када су вољом (и) Запада подигнуте на виши, међународни квалитативни ниво и наметнуте као државне. На тај начин добиле су подразумевајућа геополитичка обележја, израженију баријерност и наглашенији хало-ефекат. Трансформисале су се у дубоке „геополитичке раседе” који су статус знатних делова неких дотадашњих конститутивних народа деградирани у позицију националних мањина, а њихове етно-историјске просторе одвојили од целине и матице.

Скица 1: „Потпун модел” двостраног међуцивилизацијског рата због неадекватних граница

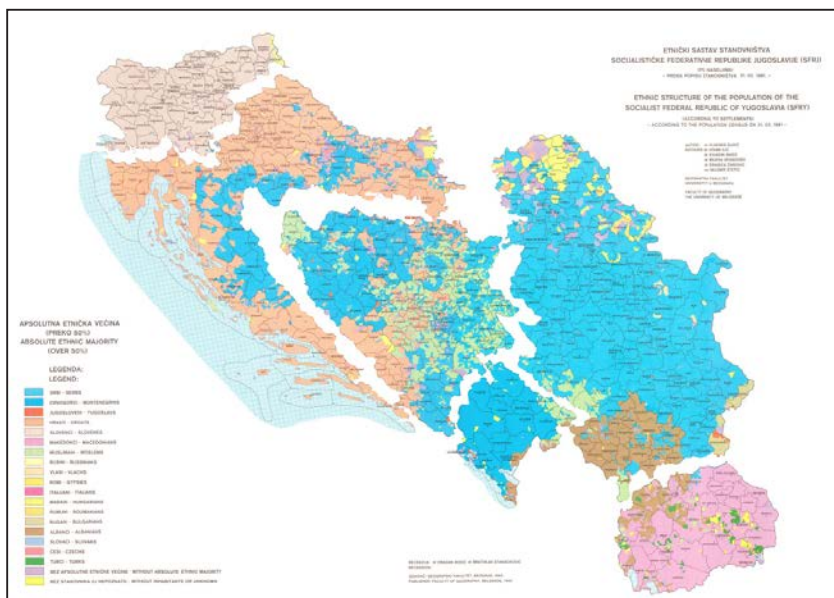

Према: Huntington 1996, 274. (садржина оригиналне скице преведена је са енглеског на српски језик)

Зашто су границе унутар (пост) југословенског простора неадекватне? Оне су мање-више настале на основу

територијалне организације Комунистичке партије Југославије и проистекле су из њених идеолошко-програмских циљева да се обузда наводна великосрпска хегемонија, те на српску штету конституишу и политички-територијално конкретизују тзв. угњетене нације. Сходно томе, унутрашње границе су трасиране тенденциозно, арбитарно, произвољно и селективно, без примене једног, релевантног и доминантног принципа разграничења који би важио универзално за све федералне јединице, а потом и без доследне употребе више корективних принципа ради коначног дефинисања граничних линија и њихових прецизних делимитација и демаркација.⁹ (карта 1)

Карта 1: Трансформисање неадекватних (пост)југословенских унутрашњих у државне границе – цепање простора конститутивних народа

Према: Đurić i dr. 1993. (оригинална карта модификована је „размицањем” република)

9) Основни и најчешће примењивани принципи разграничења држава су: природно-географски, етнички, функцијско-економски, локациони, историјски, војно-стратегијски, еколошки, принцип силе и интегрални (комплексни) принцип (опширније Ilić i Stepić 1994, 20–24).

Према (псеудо)етничком принципу неадекватно су омеђене федералне јединице етно-инжењерингом створених, новоконститутивних, „инстант-нација” македонске и црногорске. Њихове границе према Србији су у тако извитопереном етничком смислу готово хируршки прецизне и последица су синхронизованог формирања те две републике и „припадајућих” републичких нација ампутацијом од српске национално-историјске просторне целине. Међутим, тај принцип није могао да буде искоришћен за накнадно установљену муслиманску (верску!?) нацију због њене релативно мале и дисперзне територијалне заступљености, те измешаности са српско-православним и хрватско-римокатоличким становништвом. Стога је већина њих обухваћена Босном и Херцеговином као политичко-територијалном јединицом тампонског геополитичког положаја између Србије и Хрватске. Њене неприкладне, тзв. АВНОЈ-ске границе засноване су на (зло)употреби историјског принципа, тј. проистекле су из утилитарног актуелизовања аустроугарског и османског окупационог наслеђа, па чак и позивања на средњовековну фрањевачку провинцију Босну Сребрену (Bosna Argentina). Како би се унутар југословенске државе етнички принцип што више пренебрегао и српско-православна заступљеност (укључујући и државотворне интересе) свела само на простор источно од Дрине, та река се и данас потенцира не само као наводна цивилизацијска граница проистекла из произвољне линије дуж које је 395. године Римско царство подељено на Источно и Западно, него и као тобоже наглашена физичкогеографска препрека између Србије и Босне и Херцеговине (тзв. природна граница).

За релативно кратку границу између Србије и Хрватске (259 км) селективно су употребљена два принципа. Сектор дуж маркантне, трансевропске пловне реке Дунав и кратко дуж Босута (укупно 138 км) јесте физичкогеографска, али није етничка граница. У широком појасу са десне стране тока, у Хрватској, поред Хрвата и Мађара у великом броју и на знатној територији живе Срби (некадашња САО Барања, Источна Славонија и Западни Срем, тј. подунавски део РСК), а са леве стране, у Србији, знатно мање, дисперзно и у само неколико села заступљени су Хрвати. Штавише, чак и такву

граничну линију Хрватска доводи у питање и позивајући се на аустроугарске катастарски изворе тражи неке дунавске аде и делове у левом приобаљу, који су геостратешки веома важни као потенцијални мостобрани. Други сектор (121 км) трасиран је кроз равницу и више је усклађен са етничким размештајем српско-православног и хрватско-католичког становништва, мада одступа од регионалногеографског и функцијско-економског (гравитацијског) принципа. Стога се област Срем нашла већим делом у Србији, а мањим у Хрватској, Илочки *ranhandle* који припада Хрватској омета везу мостом преко Дунава између бачког и сремског дела општине Бачка Паланка, граница пресеца гравитациону зону града Шида у Србији, којој логично припадају Шидски Бановци, Илача и Товарнику Хрватској...

На примеру формирања границе између словеначке и хрватске федералне јединице, а потом и њеног прерастања у државну, углавном је поштован етнички принцип. Стога би могло да се преурађено закључи како је она консеквентна, неспорна и неконфликтна. Штавише, према геополитичкој логици и праву непосредног континенталног *hinterland*-а да партиципира на мору, Словенији је додељен излаз на јадранску обалу између Лазарета и Пиранског залива, иако се радило о цвијићевској „антиетнографској нужности” (раније доминантни, па са окончањем Другог светског рата протерани Италијани). Неспоразуми у вези сувоземне и флувијалне граничне линије нису правили велики проблем (Трдинов врх/Света Гера, Жумберак, Мура, Драгоња), али су оштар спор изазвали хрватско оспоравање коридора за словеначки приступ отвореном мору (омогућен тек међународном арбитражом) и морска граница у Пиранском заливу услед различитог тумачења физичкогеографског принципа (Хрватска одбила арбитражну одлуку). Упркос постмодерном територијално-нихилистичком наративу и чињеници да обе земље припадају и НАТО и у ЕУ где су, тобоже, „границе постале неважне”, ово је показало да чак и наизглед занемарљиви детаљи неконсеквентних, наслеђених, тзв. АВНОЈ-ских међа постају извор конфронтације када оне прерасту у државне.

Суштинско несагласје са антропогеном структуром простора учињено је разграничењем Хрватске и БиХ. Раздвојени

су релативно компактна српска целина коју чине Банија, Кордун, Лика и северозападна Далмација, на једној страни, и пространа Босанска Крајина, на другој страни. Федералној јединици Хрватској додељен је и највећи део југословенске јадранске обале, острва и акваторије, те је она добила велики геополитички и геоекономски квалитет, али и „склепан” облик маказа или чељусту. Њима је она обухватила не само српске области унутар својих граница, већ са три стране и читаву БиХ, што је било у складу са одавно дефинисаним великохрватским претензијама да се „одгризу” и „прогутају” српске области,¹⁰ постигне „геополитичка слагалица” *хрватске потковице и Б-Х троугла*,¹¹ те досађа сан о формастој држави са границом на Дрини. Историјски се показало да томе није сметало, већ је, напротив, ишло у прилог што су само формално раздвојене хомогене хрватско-католичке области западна Херцеговина и највећи део Далмације, као и хрватски простор у Славонији и онај у делу босанске Посавине. С друге стране, практично се настојало да апсурдна граница на Сави између доминантно српских области Босанске Крајине и западне Славоније буде што израженије баријерности.

У етно-лимолошком смислу, међа између БиХ и Србије била је још неадекватнија. Са обе стране живи српско, мада је на левом приобаљу Дрине знатно заступљено и муслиманско становништво, што је последица њиховог вишег природног прираштаја, вишекратног масовног прогона и физичког страдања Срба, те некадашњег аустроугарског окупационо-анексионог плана о стварању муслиманског „етничког бедема” према Србији. На специфичан начин је дискордантна граница БиХ и Црне Горе, која је индуковано (псеудо)етничка. Она је пресекла не само историјско-географску област Херцеговину, него и целовит српски простор, тако да је део који је 1945. године ушао у састав југословенске федералне јединице Црне Горе политички-територијално и национално октроисано „црногоризован”. Слично словеначком, и босанско-

10) Степић (Stepić, 2001, 338–343) детаљно образлаже симболику, реалне претње и практичне резултате деловања „хрватских геополитичких чељусту” (видети и шематско-картографски приказ на стр. 341).

11) Апсурдним геометријско-територијалним шематизмом Клеменчић (Klemenčić, 1993/1994, 55–60) покушава да образложи тобоже геополитички логично интегрисање Хрватске и БиХ. (видети и map 1: Geopolitical puzzle на стр. 56).

херцеговачки hinterland је добио излаз на море, али се пазило да не буде кроз српски простор у источној Херцеговини. То је могло да се оствари, на пример, посредством некадашњег уског излаза у Боку Которску кроз Суторину, потом у зони увала Слано, Мокошица или Плат где је граница БиХ у српском источнохерцеговачком сектору удаљена од морске обале само неколико стотина метара, или пак геополитички логично између Молуната и Оштрог (Превлака). Напротив, селективно је искоришћен историјски принцип и омогућена маритимна партиципација БиХ посредством Неумског *ranhandle*-а кроз хрватски етнички простор. Тако је Хрватска постала фрагментирана земља јер су Конавли, Дубровник и Пељешац одвојени од остатка њене територије.¹²

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: НЕУЖНОСТ РЕДЕФИНИСАЊА „НЕАДЕКВАТНИХ ГРАНИЦА” САГЛАСНО ПРОМЕЊЕНИМ ПРИНЦИПИМА РАЗГРАНИЧЕЊА

Неадекватност граница југословенских република јесте представљало „темпирану бомбу” у темељима заједничке државе, али се она није активирала све док су оне имале карактер унутрашњих. Када је демократски Запад, инсистирајући на тези да, тобоже, територије нису битне и да у уједињеној Европи границе неће постојати, те недемократске, тзв. АВНОЈ-ске међе по цену рата наметнуо за државне, непосредно је допринео дуготрајној нестабилности и конфликтности постјугословенског дела Балкана. Бадентеровски приступ, који се надовезао на онај ранији, титоистички, није уважио *етнички принцип* као основни у разграничењу конститутивних националних чинилаца (не и националних мањина) – првенствено Срба и Хрвата као најбројнијих и најраспрострањенијих, а потом и муслиманске „накнадне нације”. Њему је обавезно, као додатне, требало прикључити *власнички и историјски принцип*, а ради компензовања „етно-просторног парадокса” (диспропорције), тј. двоструко мање популационе од просторне заступљености Срба. Тај феномен последица је србоцида¹³ у НДХ управо у

12) Како би заобишла неумски прекид своје територије, Хрватска је приступила градњи Пељешачког моста преко Малостонског залива/канала, што је већ постојећим пограничним проблемима са БиХ додало нове (опширније Stepić 2019a, 10–12).

13) Појам *србоцид* сковао је српски историчар В. Умељић како би дефинисао континуитет

циљу усташког расрбљавања простора. Иако са трагичним закашњењем, неопходно је сходно етно-власничко-историјском принципу извршити ревизију резултата „разви-распада” СФРЈ. Будући да је управо из насилне фрагментације проистекла актуелна, неодржива геополитичка структура, потребно је приступити адекватнијем разграничењу, што би, последично, довело до стабилизовања постјугословенског простора. То су опрезно почели да сугеришу чак и неки западни стручњаци за Балкан, свесни његове дугорочне дисфункционалности ако се принудом задрже наметнути политичко-територијални односи.¹⁴

Коришћење етно-власничко-историјског принципа морало би да у што већој мери потре и санкционише резултате вишекратних принудних миграција, насилног мењања популационо-просторних односа и изнуђених подела територије из којих су проистекле и актуелне неадекватне границе. Неминовно, али минимално „нужно зло” био би остатак неких породица, појединачних насеља или мањих области са „погрешне стране границе”. Њима би реципрочно требало обезбедити да имају сва мањинска права, да добију избор мирног, организованог и економски одрживог општинског пресељења или да се временом, „тихо”, купопродајом или разменом некретнина преселе у матичне земље. Унутар тако формираних контура националних политичко-територијалних јединица статус мањих, издвојених и некомпактних целина конститутивних народа постигао би се системом аутономних области. Тај облик организовања не би важио за националне мањине не само зато што су неке од њих већ показале

масовног уништавања српског православног становништва, нарочито током 20. века. Нагласно је екстремно сурово, систематско, масовно и иживљавајуће геноцидно расрбљавање које су учиниле клеронацистичке хрватске усташе током НДХ 1941–1945. године, укључујући принудно покатоличавање и хрватизацију православних Срба, захваљујући чему је вештачки увећаван број и просторни размештај Хрвата (опширније Umeljić 2018, 31).

14) Значајну папљу крајем 2016. године изазвао је Т. Лес (*Timothy Less*), истраживач са Кембриџа и нижерангирани британски дипломата (службовао и у БиХ), предлогом да се коначно одустане од „светиње” наслеђених титоистичких, тзв. АВНОЈ-ских граница, што су многи српски научници предлагали четврт века раније – још на почетку растакања Југославије. Лес се залаже за реорганизацију посјугословенског дела Балкана коју би, док је још надмоћан, иницирао и артикулисао Запад у складу са сопственим, а не руским, турским или неким другим интересима. Нове границе заснивале би се на комбинацији фактичког стања и тренутног просторног размештаја етничких колективитета, укључујући и националне мањине (!?) (Less 2016).

агресивне, милитантно-терористичке сецесионистичке склоности, већ и због „отварања Пандорине кутије” многих сличних мањинских питања у свету. Прецизније и минимално спорне, а максимално стабилизујуће границе добиле би се у процесу делимитације применом више корективних принципа – топографског, маритимног, катастарског, компензацијског, безбедносног, фактичког... Демаркацијским поступком, тј. тачним одређивањем и обележавањем граничне линије непосредно на терену избегли би се практични локални проблеми и неспоразуми (подела стамбених и економских објеката, поседа, парцела, гробаља и споменичких подручја, инфраструктурних система...). Они могу да постану „варница” за ново паљење „балканског бурета барута” и отварање конфликта већих размера.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Atlagić, Marko. 2012. „Franjo Tuđman kao vođa удруженог злочиначког подухвата 1991-1995. године.” *Zbornik radova Filozofskog fakulteta XLII* (1): 13–23.
- Cvijić, Jovan. 1969. *Opšta geografija – antropogeografija*, Београд: Завод за издавање удџбеника СР Србије.
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Ilić, Jovan, i Milomir Stepić. 1994. „Granice država – definicija, klasifikacija i principi razgraničenja.” *U Osnovni principi razgraničenja država*, ur. Dragiša Nikolić, 15–25. Београд: Војногеографски институт.
- Isaković, Zehrudin. n.d. „Alija Izetbegović – biografija”. Последњи приступ 21. новембар 2019. https://www.muzejalijaizetbegovic.ba/upload/file/biografija_alije_izetbegovica.pdf.
- Klemenčić, Mladen. 1993/1994. “Four Theses about Croatia and Bosnia”. In: *Croatia – A New European State*, eds. Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić and Dragutin Feletar, 55–60. Zagreb: Department for Geography and Spatial Planning, Faculty of Science, University of Zagreb.

- Less, Timothy. 2016. "Dysfunction in the Balkans – Can the Post-Yugoslav Settlement Survive?" *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/bosnia-herzegovina/2016-12-20/dysfunction-balkans>.
- Matić, Branislav. 1994. „Živeti na Verigama sveta.” U *Tajna Balkana*, ur. Branislav Matić, 7–14. Beograd: Studentski kulturni centar.
- Simeunović, Dragan. 2018. „Fenomen granica.” *Srpska politička misao* 61 (3): 9–25. doi.org/10.22182/spm.6132018.1
- Spasovski Milena, Dragica Živković, i Milomir Stepić. 1992. *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*. Edicija „Etnički prostor Srba”, knjiga 2. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Stepić, Milomir. 2001. *U vrtlogu balkanizacije*. Beograd: JP Službeni list SRJ; Institut za geopolitičke studije.
- Stepić, Milomir. 2012a. „Zapadni Balkan: primer geografskog raspojmljivanja i geopolitičkog manipulisanja”, *Nacionalni interes* 15 (3): 9–34.
- Stepić, Milomir. 2012b. „Srpske zemlje u balkanskoj aplikaciji strategije obuzdavanja: jugoslovenska i postjugoslovenska formula.” U *Razbijanje Jugoslavije*, ur. Živojin Đurić, Miloš Knežević i Milan Jovanović, 259–291. Beograd: Institut za političke studije.
- Stepić, Milomir. 2016. *Geopolitika – ideje, teorije, koncepcije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stepić, Milomir. 2018a. „Geopolitički smisao jugoslovenstva i jugoslovenske države.” U *Istorija jedne utopije: 100 godina od stvaranja Jugoslavije*, knjiga druga, ur. Nikola Marinković, 297–319. Beograd: Catena mundi.
- Stepić, Milomir. 2018b. „Kosovo i Metohija kao indikator novog bipolarizma”. *Srpska politička misao*, 61 (3): 27–49. doi.org/10.22182/spm.6132018.2
- Stepić, Milomir. 2019a. „Most i granice.” *Pečat*, 22. novembar: 10–12.

Stepić, Milimir. 2019b. *Srpski geopolitički obrazac*. Beograd: Catena mundi.

Umeljić, Vladimir. 2018. *Balkanski gambit Vatikana*. Beograd: Catena mundi.

Milomir Stepic*

Institute for Political Studies, Belgrade

“FAULT LINES”: GENERATOR OF INSTABILITY OF THE POSTYUGOSLAV BALKANS

Resume

The Balkans is a specific European region primarily because of its ethno-civilizational heterogeneity and geopolitical importance. In this context, it is often considered a “subcontinent” whose *differentia specifica* is instability and conflict. Both the cause and effect of such status are *fault lines*, as S. Huntington calls them. They stem from the “Balkan sub-order” that changes after major regional, European and World wars. That created not only the external but also internal borders, both in the monarchist and Titoist Yugoslav states. Their “inadequacy” is the result of not applying the ethnic principle as the basic principle of demarcation, which should apply only to constituent peoples. The destabilizing and conflicting nature of the borders of former Yugoslav republics became evident when, during the breakup of Yugoslavia, they were transformed into interstate borders, with emphasized fragmentational, barrierial and centrifugal features. There are numerous and obvious examples of the selective choosing of demarcation principles, catastrophic consequences of the intersection of ethnic spaces, and the impacts of inadequate borders on provoking war conflicts. The recent dysfunctionality of the post-Yugoslav part of the Balkans is also a consequence of the imposition of inadequate boundaries based on the decision of the Badinter Commission. Therefore, a revision of the division of the post-Yugoslav space and newly formed borders is necessary. It would be carried out in accordance with the ethnic principle as a basic, proprietary-historical principle as additional, and with the use of numerous corrective principles in the final delimitation and demarcation. The formation of new, consequential borders would be a precondition for a more lasting stabilization of the Balkans.

Keywords: ethno-spatial structure, political-territorial fragmentation, borders, conflict, post-Yugoslav space, Balkans

* E-mail address: milomir.stepic@ips.ac.rs.

** Овај рад је примљен 19. јануара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Ђорђе Стојановић*

Институт за политичке студије

Владимир Илић**

Висока школа социјалног рада

СТРУКТУРАЛИЗАМ И ПОСТСТРУКТУРАЛИЗАМ: ТЕОРЕТСКЕ ТЕНЗИЈЕ И ДИМЕНЗИЈЕ***

Сажетак

У овоме раду се упоређују и критички пропитују најважније карактеристике структурализма и постструктурализма као две изузетно важне теоријске оријентације за разумевање актуелне друштвене и политичке стварности *in genere*. У том смислу, анализирају се теоретске премисе/концептуализације: структуре, субјекта, идентитета, језичких форми, реторских инкохерентности текста и генеративних консеквенција моћи, то јест контекстуализације њених историјски датих/наслеђених институција и пракси. Поред тога што рад покушава и да попуни евидентну празнину која влада на нивоу разумевања ова два дискурса у оквиру српског политиколошког простора, он пледира и за њихову интензивно пројектовање/примену у интерпретацији индигене српске политичке реалности. Рад третира постструктурализам и као својеврсну интринсичну критику структурализма, и као „структурализам структурализма”, неку врсту, јако слободно речено, „мета-

---

* Имејл-адреса: djordje.stojanovic@ips.ac.rs.

** Имејл-адреса: vladimir.ilic@asp.edu.rs.

*** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

структурализма”. Притом, постмодернистички мета-наратив се доживљава као културна манифестација/валенција академски формулисаног мета-наратива постструктурализма.

Кључне речи: структурализам, постструктурализам, постмодернизам, идентитет, субјект, структура, друштво, моћ, политика.

УВОД/ПРЕЛУДИЈУМ

Структурализам и постструктурализам се врло често идентификују као идејни извори постмодернистичке теоретске мисли. У зависности од специфичног „академског мизансцена”, то јест лично или групно профилисаног уважавања или неуважавања истог (постмодернизма), третирају се или као револуционарно „експлозивни” или као потпуно небитни/маргинални, чак конзервативни теоретски пројекти/програми (видети: Koljević 2010, 2018; Stojanović 2013, 2016; Sarup 1993; Dosse 1997a, 1997b; Williams 2005; Lundy 2013; Han 2014). Било како било, „неумерена” глорификација као и „немилосрдна” дискредитација не пружају баш најбољи увид у оно шта неки концепт заправо јесте, колико значи или колико може да значи. Овај рад има за намеру да „рекалибрише”/ублажи те опречне позиције и приступе, те да их „приведе”, колико год је то могуће, правој мери академско-истраживачког вредновања, то јест прихватања или одбијања.

У овоме раду се, дакле, упоређују и критички пропитују најважније карактеристике структурализма и постструктурализма као две изузетно важне теоријске оријентације за разумевање актуелне друштвене и политичке стварности *in genere*. У том смислу, анализирају се теоретске премисе/концептуализације: структуре, субјекта, идентитета, језичких форми, реторских инкохерентности текста и генеративних консеквенција моћи, то јест контекстуализације њених историјски датих/наслеђених институција и пракси. Поред тога што рад покушава и да попуни евидентну празнину која влада на нивоу разумевања ова два дискурса у оквиру српског политиколошког простора, он пледира и за њихову

интензивно пројектовање/примену у интерпретацији индигене српске политичке реалности. Додајмо, једним делом рад третира постструктурализам и као својеврсну интринсичну критику структурализма, и као „структурализам структурализма”, неку врсту, јако слободно речено, „мета-структурализма”.

АНАЛИТИЧКА „ЗАКЉУЧАВАЊЕ/А” И „ОТКЉУЧАВАЊЕ/А” СТРУКТУРАЛИЗАМА

Пре свега, рецимо да се политика, са једне стране, бави недоумицама („апоријама”) повезаним са индивидуалном моћи над другим појединцима, моћи која је капацитет/потенцијал, која је расположива, за реализацију властитих интереса у неком специфичном социјалном окружењу (Thiele 2002, 72–73). Означимо такву позицију модернистичком и рецимо да она подразумева појединчево свесно упражњавање моћи попут независног агента обележеног са фиксираном и избалансираном (репетитивном/итеративном) природом, те релативно стабилним, препознатљивим и слободно селектованим интересима. Са друге стране, политика је фокусирана и на моћ друштвеног окружења над појединцем, моћ која форматује (ствара), деформатује („раствара”) и реформатује (трансформише) његове идентитете. Означимо такву позицију постмодернистичком. Она је упућена на индивидуалне и колективне интересе проистекле из „деинстантизованих” индивидуалних и колективних идентитета, оних који су обликовани/„утврђени” одређеним протоком времена, потврђени устаљеним „протоколима”.

Та моћ друштвеног окружења се не може редуковати на (аутохтону/генуинитетну) традицију или обичаје, то јест на појединца који користи традицију и обичајну праксу зарад остварења посебних/појединачних циљева. Она, моћ социјалног окружења *per se*, је усмерена на многострукост, поливалентност и целовитост интерних односа традиција, обичаја, пракси и институција, то јест на друштвену структуру коју претходне компоненте чине (Thiele 2002, 73). Супротност структурализму је „ултра-модерни” методолошки индивидуализам. Он полази од претпоставке да је друштво симплификована агрегација/ акумулација појединачних деловања и релација. То је сасвим

другачије од структуралистичког, диркемовског веровања да је друштво „нешто”/ентитет који је виши од простог збира/суме његових индивидуалних чланова (Durkheim 2013b, 10).

Тако, по чувеној метафори Емила Диркема (*Emile Durkheim*), а зарад пластичнијег објашњења горе изнетог, ако било коју живу ћелију изразимо као скуп хемијских елемената који је творе нећемо добити живот, тек захваљујући њиховом комбиновању/амалгамирању, тек кад их третирамо као целину, добијамо односни феномен (Durkheim 2013b, 10). Рецимо, ако са једне стране ставимо тераријум са корњачом, а са друге тераријум са свим хемијским супстанцама које налазимо у претходном – нећемо добити корњачу, камење и земљу. Ради се о нечему „вишем” (животу) што није само комплекснији феномен, него је квалитативно другачији. Друштво не затиче већ спремљену потку/„хумус” свога опстајања у свести појединца, оно је аутономно/индепендентно и ствара: самостално гради услове свога опстанка (Durkheim 2013a, 273). Иако је друштво незамисливо без појединаца, они су више његов резултат/исход него што га креирају/дизајнирају.

Диркемово схватање на савремено друштво проширује Пјер Бурдје (*Pierre Bourdieu*). Његови базични социолошки концепти су: (1) хабитус – динамични пресек структуре и акције, личне и групне/колективне историје који за појединца представља сет инструкција, принципа и диспозиција за усмеравање ка овој или оној пракси, шаблони/диспозиције перцепције и мишљења (Bourdieu 2013, 82–83); и (2) поље – социјални простор структурисан преко три аспекта: (2.1) хијерархизованих односа моћи изражених у форми различитих врста капитала, (2.2) аутономних предмета борбе карактеристичних за свако поље и (2.3) непропитујућих, постулираних правила/знања унутар дате социјалне ситуације/заплета, познатих и као докса (*doxa*), сваки појединац заузима одређену позицију у (нпр. политичком, економском, националном, културном. међународном или симболичком) пољу (Bourdieu 1993, 72–77).

Хабитус је интернализовано друштвено поље/социјална структура. Њена неексплицитна правила/конвенције се уче свакидашњим битисањем, уобичајеним животом који

подразумева партиципацију у компликованим мрежама друштвених релација, сличним људском несвесном, преко ефеката/последика, индиректних образаца понашања (Thiele 2002, 75). Социјална структура се може одредити као специфични *sui generis* социјални композитум (ентитет). Као и за Диркема, по Бурдјеу, социјална текстура није просто мултипликовање појединачних деловања, те се не може свести на интеракције и праксе преко којих бивају изражена (Bourdieu and Wacquant 1992, 113). Она често није индивидуално регистрована, јер су појединци превише усредсређени на понашање, њима сличних, других појединаца.

Може се слободно рећи да су структурализам и постструктурализам, као филозофије језика *par excellence*, значајно проширили зону свога утицаја. Све је, на крају, довело до драматичног „језичког заокрета” у друштвеним наукама (Rorty 1992). Структурализам се јавио као француски интелектуални одговор на чврсте теорије субјекта, субјективистички обојену мисао феноменологије и послератног егзистенцијализма (Lemert 2005, 102). Питање да ли постоји нешто ван нашег свесног/освешћеног искуства је разрешено у корист субјективног искуства објекта. Такав начин резоновања је пренешен и на друштвену теорију, где се појединац априорно интерпретирао као субјект свести/свесности. Структурализам је био потпуно нова интелектуална парадигма. За разлику од егзистенцијализма, са акцентом на дело Жан Пол Сартра (*Jean-Paul Sartre*), који је од феноменологије преузео њену главну аналитичку оптику: свест, структурализам се окренуо ка лингвистици Фердинанда де Сосира (*Ferdinand de Saussure*).

Сагласно „сосировској” поставци (Saussure 2011; Singh 2004, 19–24), језик (*langue*) представља релативно стабилни, подсвесно усвојени, знаковни систем са апстрактним правилима и прописима (унутрашњом граматиком и вокабуларом), који регулишу деловање дугачког низа његових дивергентних елемената карактеристичних за неку говорну заједницу, док говор (*parole*) представља актуелну употребу језика у „ораторској” пракси, говорни чин који обухвата индивидуалну употребу језика (Stojanović 2013, 41). Говор је, дакле, хетероген, поливокалан и поливалентан, појединачни чин селекције и актуализације, док је језик структуриран, он је више хомоген,

„задат” или систематичан/монолитан, погодан/отворен за научни дискурс, за научни начин проучавања (Нап 2014, 39).

Поред тога, постоји диференцијација између: (1) означитеља, то јест речи (звучне представе или обрасца), и (2) означеног, то јест објекта (појма, идеје, концепта или менталне представе), који као комбинација преко чина мисаоно-духовног разумевања чине или обликују знак. Онога момента када је успостављена веза између означитеља и означеног у самом језику, за говорника она постаје „природна” и недељива, мада је њихова повезаност арбитрарна/произвољна. Тако, рецимо, реч „бор” се састоји од слова „б”, „о” и „р” и нема никакав однос према објекту који затичемо у свету. Међутим, за нас који говоримо српски, „бор” је тачно одређена ментална представа специфичног објекта. Однос између означитеља („бор”) и означеног (стварног објекта) је, дакле, друштвено конституисан, оснажен и одржаван (Нап 2014, 41).

За Сосирову лингвистику, поред разликовања језик-говор и означитељ-означено, релевантни су и бинарни опозити: синхронично-дијахронично и инфраструктурно-супраструктурно. Под појмом „синхронично” подразумевају се структурне одлике језичког система у некој датој историјској тачки, док се појам „дијахронично” реферира на историјску перспективу језика, на еволуцију његових елемената кроз различите историјске стадијуме. Коначно, инфраструктура се односи на скуп темељних односа који објашњавају супраструктуру. Језик је, заправо, инфраструктура говора.

Настојећи да прошири и популаризује Сосирове идеје, Ролан Барт (*Roland Barthes*) почиње од тога да је мит семиолошки систем, то јест систем комуникације (1991, 110–116, 107). Мит није дефинисан предметом своје поруке, већ је начин, модус/облик саопштавања исте. У складу са тим, постоје његови формални, а не супстанцијални, лимити (Barthes 1991, 107). Све може бити мит. Надаље, по њему, насупрот устаљеној формули, ми у сваком семиолошком систему разликујемо не два него три појма. Означитељ који изражава означено сугерише корелативну везу, а не неки линеарни однос, па тако поред њих можемо констатовати и појам знака, који представља њихову укупни асоцијативни износ/своту.

Барт то појашњава преко примера „букета ружа” које многи користе да би сугерисали властиту страст (Barthes 1991, 111–112). Наизглед, у примеру не затичемо ни означитеља ни означено (руже и страст), већ „пострашћене/острашћене/пасионизиране” руже. Међутим, аналитички ракурс открива три концепта. Руже испуњене/прожете са страшћу се могу анатомизовати на руже и страст, које постоје и пре него што буду интегрисане у трећи објект – знак. Наиме, овде је тешко побркати руже као означитељем са ружама као знаком. Означитељ је празан, знак је испуњен/сатуриран/импрегниран значењем. Саобразно томе, означавајућа свест омогућава да се за конзумента мита однос између означитеља и означеног може окарактерисати као природна релација, Историја метаморфозира у Природу (Barthes 1991, 108, 128, 130).

По Клод Леви-Стросу (*Claude Levi-Strauss*), корифеју структуралистичког табора, уважавање услова где системи Истине бивају претворљиви/„разменљиви”, те симултано прихватљиви за више субјеката, омогућава да скупу тих услова доделимо статус објекта аутономног у односу на било који субјект (*Levi-Strauss* 1999, 44–45 цитирано у *Lemert* 2005, 102). Користећи се Сосировом семиологијом он се бави феноменом примитивне религије (*Levi-Strauss* 1995, 428), посебно изучавањем мита. По њему, фундаментални митови на којима почива друштвени живот нису космолошки производ креативних способности неког појединца - „демијурга”, нити су урођене/дате менталне категорије, већ су израз специфичне структуре колективних менталних матрица, колективног мишљења (*Levi-Strauss* 1966).

Као што су реченице спољни видови граматичког кодекса, тако су културне институције спољне манифестације универзалних структура. Као што сваки појединац може створити плетору реченица конвергентних граматичким правилима која дефинишу употребу речи и израза, тако су и различити културни сценарији, културни феномени и епифеномени, конгруентни/структурирани одређеним неписаним правилима која су, „више или мање”, иста за све људе. Ваљало би напоменути, да је Леви-Строс структурализам више сматрао научним методом него спекулативним мишљењем, то јест филозофијом. Било како било, на церемонији додељивања

престижне Еразмусове награде (Erasmus Prize) 1973. године ће изјавити да му је драго што структурализам више није у моди, јер је многобројне приступе који су се позивали на његов рад сматрао алтерацијом његовог првобитног структуралистичког програма (Dosse 1997b, 115).

Ентони Гиденс (*Anthony Giddens*), опет, уводи концепт структурације као замену за дуалност структуре (Giddens 1979, 5). Друштвена структура је и медијум и исход репродукције социјалних пракси. Наиме, социјалне структуре репродукују социјалне праксе, док социјалне праксе генеришу, подржавају и одржавају социјалне структуре. Сваки друштвени актер је верзиран у друштвену репродукцију друштва коме припада, чији је члан. Ту компетентност/мериторност можемо поделити на практичну освешћеност/свест и дискурзивну освешћеност/свест. Прва подразумева имплицитне залихе знања повезане са друштвеним активностима, док друга подразумева знање које актери изражавају на нивоу дискурса. Сви актери донекле дискурзивно пенетрирају у друштвене системе чијој конституцији доприносе. Структурација, дакле, подразумева едуковане и стабилне људске агенте/субјекте, те партиципацију у процесима дефинисања окружења у коме исти живе. Тај стабилни субјективитет Гиденс означава као „онтолошку сигурност”, као рутинизовани карактер друштвеног живота (Giddens 1979, 219).

Све у свему, рану фазу структурализма карактерише интензивна окренутост ка науци и научном методу. Тај научни квалитет је привлачио и све оне марксисте који се, мање или више, нису слагали са беспоговорним приматом идеолошког у тада актуелном марксизму, што ће претрпети промену у структуралној варијанти истог. Луј Алтисер (*Louis Althusser*) ће се, тако, вратити *Kapitalu* Карла Маркса (Marks 1978) као језичком систему, као херметички затвореном тексту који је прожет/„нафилован” аутентичном логиком или, чак, многоструким логикама. Сва оригиналност Алтисеровог приступа се, заправо, огледа у откривању онога што Маркс није експлицитно рекао у ономе што је написао/саопштио/публиковао. Дакле, у разоткривању онога шта је „прећутано” у његовом опусу, у афирмисању проблематике која уопште није

препозната, у пропитивању структуралног односа „невиђеног” у „виђеном” (Lundy 2013, 78).

Неслажући се са постојањем телеолошке димензије историје, Алтисер ће сматрати да су појединци пуки носиоци/агенти структуралних функција, епистемолошки и бихевиорално обликовани према мустрама/нацртима/аранжманима који трансцендирају културу и време (Althusser 1976, 99; Choat 2010, 23). Историја је процес без субјекта и циља/циљева, њен мотор/пропулзор је класна борба. Одбацује се, дакле, волунтаристичка и есенцијалистичка перцепција човека, то јест класе. Структурални „алгоритми” који форматују људе су ван индивидуалне контроле и омогућени су и ишчитавани у трансформацијама лоцираним у конкретним економским односима.

Осим тога, структурализам је, наспрам дијахронијске марксистичке методологије и шире постављене хегелијанске дијалектике, развио свој синхронијски пандан. Синхронијски модел је, наиме, ахисторична. Он није утемељен на историјском развоју и еволуцији компоненти система, већ на схватању да, језички или неки други, систем треба интегрално разматрати у смислу разоткривања онога што је „сакривено, притајено или неисказано” (Lundy 2013, 72–73). Такав приступ полази и долази до тога да су структуре универзалне.

Апострофирајмо, горе споменуто алтисеровско „невиђено/не-визибилно” је заправо лоцирано у самом нуклеусу „виђеног/визибилног/флагрантног” текста *Капитала*, па је, у складу са тим, форма „виђеног”. Као такво, оно захтева и посебан метод изучавања који Алтисер назива „симптоматичним ишчитавањем” (Althusser and Balibar 1970, 86). Ради се о идентификовању дискурса „прећутаног”, који настајући у вербалном дискурсу продукује лакуне, вакуитете или празнине као пропусте у свој његовој ригорозности/стриктности или као отворене спољне границе у њега инсталираних напрезања/„токова”.

АНАЛИТИЧКА „ЗАКЉУЧАВАЊЕ/А” И „ОТКЉУЧАВАЊЕ/А” ПОСТСТРУКТУРАЛИЗАМА

У најмању руку постструктурализам можемо да одредимо као иманентну критику структурализма. Под његовом интелектуалном инаугурацијом/установљењем се обично подразумева излагање Жака Дерида (*Jacques Derrida*) одржаном 21. октобра 1966. године на балтиморском Џон Хопкинс (*Johns Hopkins*) Универзитету (Derrida 2002, 351–371). Мисаона поента рада је структуралност структурализма (Derrida 2002, 351–352). Критички нуклеус је оријентисан на поимање „центра” код Леви-Строса. Тај „центар”, аспект структуре, се схвата као одређујући концепт, трансцендентални означитељ, нешто што објашњава природу саме структуре и омогућава „играње”/варирања унутра ње саме. Он изражава метафизичке тенденције укупности/тоталитета, (све)присутности/(омни) презентације и порекла.

Структура има ограничавајућу природу, своје границе: слободно „поигравање” унутар ње саме је лимитирано. Ерго, сваки текст/дискурс има своју интенционалну структуру (Grosz and Sidner 1986, 178–179), начин на који су ствари организоване у складу са неким примарним, исходним, усмеравајућим обрасцем. Међутим, причати о (унутрашњој) интенционалној структури није исто што и причати о „интенционалној особи”, то јест аутору, бићу или идеји, који су је створили, „омогућили” њено постојање/егзистенцију, јер се они/он заправо налазе споља, ван структуре. Центар, тако, и јесте и није центар.

На тој линији, метафизика представља перманентно призивање идеје из које је све екстраховано/изведено, нечега што је први узрок (*prima causa/causa sui*), што је одговорно за све што јесте (Бог/теоцентричност, трансценденталност/и, освешћеност/свест, човек/антропоцентричност итд.). Данашњи трансцендентални означитељ је „догађај”. Свет више није „просветитељски” антропоцентричан, постао је лингвистичан (Derrida 2002, 358). Одсуством центра (порекла/корена/генезе), све је постало дискурс. Због позиције „интенционалне особе (аутора, бића или идеје)”, Дерида је, ипак, свестан опасности када се тврди да је све језик/дискурс. Нешто што је део структуре,

симултано је и ван ње. На пример, Бог је створио свет/човека, па је постао скривени Бог (*Dieu caché*), он је одсутан из света али је и његова структура. Међутим, са језиком се то не дешава. Језик се стално манифестује говором, урођен је у самог себе: он није ништа друго до говор. Немогућност те дистинкције довела је до увођења појма „догађаја”.

Било како било, у де-центрирајућем филозофском опусу Жака Дерида језички означитељ никада није директно/непосредно повезан са означеним, идентичност речи и ствари или мисли није могућа, они никада нису једно. Сосиров модел знака се базира на претпоставци да означитељ и означено представљају две различите стране једног истог новчића, док код Дерида означитељ и означено константно раскидају везу у бескрајном низу нових комбинација/варијација/мутација. Док би се структуралистичка поставка могла представити као симетрични ланац на чијој се свакој карици са једне стране налази означитељ а на другој страни означено, дотле је нова поставка сличнија бесконачној тканини где ниједан елемент или компонента нису фиксирани/инваријантни већ се налазе у сталном процесу размене и кретања, они нису коначно дефинисани, већ се све налази и може се пратити до свега другог (Derrida 1982; Sarup 1993, 32–58).

Жак Дерида је, иначе, креатор доста утицајног концепта деконструкције. Деконструкцију можемо да одредимо као демонтажање/распакивање концептуалних противречности, као растављање/разлагање хијерархијски устројеног система мишљења, који после тога може бити постављен унутар другачијег текстуалног значења, то јест попут пажљивог тражења апорија, слепих тачака или момената интерних противречности, где текст нехотице открива дисхармоничност/дивергентност између реторике и логике, између онога што свесно жели рећи и онога што је, насупротив томе, присиљен говорити (Norris 1987, 19).

Као главне деконструктивистичке карактеристике можемо идентификовати: (1) немогућност да се неки текст/дискурс сведе на једну супстанцијалну поруку, исти текстуални/дискурзивни предложак се може интерпретирати на више легитимних начина, не постоји петрификована есенција, сама

интерпретација зависи од историјских датости и распореда моћи; (2) критици бинарних опозиција у смислу да сваки пол бинарне осе зависи од онога другог, ради се о форми њихове интегрисаности, где између њих постоји значајан број суптилних нијанси, а не само непремостива разлика и *privilegium prioritatis* једног пола (категорије, елемента и сл.) над другим; (3) отклону према метафизичкој поставци историје базираној на њеној рационалности, интелигибилности, телеологичности, контролисаности и каузалности, то јест према „природности” политички мотивисаних историјско-реконструктивистичких наратива, деконструктивистичка генеалогичка људске историје потенцира контингентност историјске продукције њеном денатурализацијом, деесенцијализацијом и дереификацијом (Stojanović 2013, 44–47).

Поред темата центра, порекла/генезе и тоталитета карактеристичних за филозофски вокабулар Жака Дериде, како је већ сугерисано, једно од важних питања постструктурализма је било и демонтирање тада важећег модела егзистенцијалистичког субјективитета. Рецимо прво да је Жак Лакан (*Jacques Lacan*) аплицирао/пренео структуралистички програм на психоаналитички метод (Lacan 2001, 54). По њему, развој ега је у инфантилном периоду обележен неразумевањем свога тела као јединствене целине, оно је фрагментарно. То се мења онога момента када се исто препозна, буде виђено, у огледалу или некој другој рефлектујућој површини, долази до идентификације, субјект поприми „спекуларни лик” са којим се у потпуности поистовећује/изједначава (Lacan 2001, 1–2). Тај спекуларни/рефлексни лик, коме Лакан додељује термин *imago*, представља идеално Ја, репрезентацију ега, али не и его сам (Нап 2014, 46). Пре него Ја сусретне *imago*, оно не постоји. То повлачи за собом како чињеницу да је прото-природа формулисања Ја/Ега фрагментарна, тако и то да је само формулисање друштвено профилисано, да има друштвену природу.

Идентификовање свога физичког присуства као стабилног и персистентног у „фази огледала” често није усаглашено са унутрашњим искуством које може бити полиморфно. Евидентна је, дакле, дискрепанца/алијенација или асиметрија/отуђење између Себе и Себе-слике/одраза. Због тога што је

знање о себи самом друштвено посредовано, бити свестан значи бити посматран и контекстуализован од стране спољног агента (Lacan 2001, 4). Човекове жеље, као и његове знање, су посредоване преко жеља Других. По Лакану, наше Ја, наше моделовање осећаја Себе, је продукт неспоразума/несугласице у односу на *imago* (Lacan 2001, 5). У оптицају је „празни субјект”, у „епицентру” идентитета је „вакуола”/празнина/недостатак. Док код Дериде препознајемо децентрирање као аверзију према приказивању односа означитеља и означеног у складу са неким знаковним режимом, код Лакана идентитет остаје „децентрирано” јединствен и целовит.

Полазећи од тога да је друштво без односа моћи пука апстракција, Мишел Фуко (*Michel Foucault*) анализира осамнаестовековни утопистички пројекат Цереми Бентама (*Jeremy Bentham*), паноптичке казнионице за профилаксу и куративу друштвених болести (Bentham [1787, 1791] 1991), трансферујући логику дисциплинујуће моћи из интерног институционалног окружења, мониторинга који не бива примећен од стране надгледаних, на целину друштва и проучава је као интернализацију надгледања која резултује хибридним самонадгледајућим/самоконтролишућим субјектима (Foucault 2000а, 343). Напоменимо, када говоримо о дисциплиновању онда подразумевамо три врсте механизма: (1) норме и дискурсе; (2) дисциплинујуће технике и технологије; и (3) ритуале и церемоније (Leatherman 2008, 11). Паноптичка матрица, „синоптичка машинерија”, дакле, постаје главно средство за управљање популацијом преко дисеминације моћи, она обухвата не само сегментацију и диференцијацију, већ и идентификацију и разумевање (ми тачно знамо како треба да се понашамо у позоришту или на факултету).

Правно поимање моћи је утемељено на институцијама позитивних и негативних санкција, на законским механизмима одобравања или прохибиције одређених типова понашања, уз третман државног суверенитета као непропитујућег и датог, док за Фукоа (Foucault 1978, 92–96) моћ представља спектар сила, са следственим платформама, прорачунима и стратегијама, заснованим на одређеним циљевима и задацима, које правну димензију уопште чине могућом. Те силе, кластери техника и тактика доминације, се налазе у сталној међуигри оспоравања,

подржавања, оснаживања и преображавања, те их карактерише конкретна динамичка форма историјског деловања. Тако конципирана моћ није ничије власништво, она се, у крајњој консеквенци, не може поседовати, већ се, у опозицији неком финалном стању и не познајући разликовање између субординираних (оних којима се влада) и субординирајућих (оних који владају), перпетуирано продукује и репродукује као интенционална и несубјективна.

Оповргавајући валидност аргументационом редуковању државе на идеју унитарног центра моћи, измештајући њено поимање, преко истраживања перспектива гаврнменталитија (*governmentality*) и биомоћи, ка парадоксалном ансамблу различитих процеса и пракси, Фуко је државу стратегијски детронизовао у смислу примарне мете политичких антагонизама и конфронтација. Одбацујући, дакле, државу као место где извире и увире моћ, он је акценат ставио на пермутацију апсолутног суверенитета државе осамнаестог века са дискурсима и праксама мониторинга/надгледања, контроле, дисциплиновања и уређивања/„уподобљавања” популације.

Додајмо, Фуко своју микро-анализу моћи темељи на проучавању диспозитива/апаратуса, под којим подразумева хетерогену целину састављену од дискурса, институција, архитектуре, регулаторних одлука, административних мера, науке, морала, филантропије, како од онога што је речено тако и од онога што није речено (1980, 194). Симултано, дефинишући, дакле, апаратус као систем релација између претходно идентификованих елемената, под концептом гаврнменталити (*governmentality*) Фуко подразумева скуп апаратуса који задобијају разнолике форме доминације унутар друштва, док биомоћ обухвата скуп механизма преко којих основне биолошке одлике људске врсте постају објект политичке стратегије, опште стратегије моћи (Foucault 2009, 1).

За ову студију је релевантно и Фукоово дистингвирање генералне од тоталне историје. Наиме, оспорава се, што је аналогно постмодернистичком начину резоновања, поставка тоталне историје као неког солидног језгра друштва. Оповргава се кохерентност, конзистентност и извесност поредака који владају социјалним стварима и односима,

јер оно што је интересантно у разумевању и проучавању друштва је баш одсуство фундаменталног (Foucault 2000b, 356). Фуко је заправо резервисан према универзалном и вечном, те, увођењем концепта генералне историје, искључиво оријентисан на партикуларно и специфично. Још једна важна ствар, чворишно место за постструктуралистичке мислиоце је дебатоване „аутора” и „ауторства”, јер заправо разоткрива позицију идентитета и субјективитета преко конститутивног карактера језика.

По Ролану Барту, сама нарација, наративни код и/или приповедање представљају руптуру/нарушавање односа између аутора и његовог дела. Чин писања је преломница која подразумева говор језика, а не ауторску варијанту (Barthes 1977, 142). Концептуализација ауторства иде у два смера. Један води ка традиционалном аутору-Богу, а други ка аутору медијатору (Barthes 1977, 142, 146). Алтерација значаја аутора (и ауторства) се завршава тако што његове примарне/пресудне намере нестају/ишчиљавају. Текст се не врти око једне водеће/монолитне/монофоне идеје. Он је мултидимензионалан, мултикултуран, мултиформан и мултиполаран. Као такав, текст је хипертекстуалан, интертекстуалан (Kristeva 1980, 36) и хетероглосичан (Bakhtin 1981, 291–291). Он је отворен простор за различита читања и интерпретације, како на нивоу партикуларног искуства и увида уникатног читаоца, тако и на нивоу односа између више различитих текстова које инкорпорира.

По Мишелу Фукоу, релевантност аутора у некој култури се не изводи из односа према неким конкретним, актуелним ауторима већ из онога што назива „ауторска функција” (Foucault 1977, 124–131). Аутор постаје метафора власничког, капиталистичког начина производње, његов хегемони субјект. Он, дакле, не само да је конструисан својим делом, него је и произведени субјект: ауторство је модалитет репрезентовања субјектове локације генерисане неким специфичним друштвено-историјским окружењем. Поред тога што је метафора капиталистичког продукционог система, аутор, прецизније: ауторово име, је и метонимија капиталистичког, или неког другог, дискурса. Ауторово име га, заправо легитимизује, одређује специфични манир његове егзистенције (Foucault

1977, 123). Притом, тај дискурс није „инстант” природе, он се не конзумира и нестаје у „једном даху”, његов статус и формула перцепције су регулисани културом унутар које фунгира.

Преузимајући од постструктурализма идеју да су субјекти конституисани преко комуникативних чинова и структура, Марк Постер (*Mark Poster*), се бави променама у комуникационим обрасцима које подразумевају и трансформацију самог субјекта (Poster 2007, 11). Наиме прелазак са усменог и писаног језика на електронску варијанту реконфигурише и дестабилизује субјектов однос према свету и одузима му могућност да аутономно и рационално процени своје могућности. Дошло је до диференцијације речи у односу на ствари, оне више нису повезане са њима, окупирале су њихово место.

Језик се „окренуо” самом себи, преобразио се у само-референцирајућу ствар (Poster 2007, 15). За субјект је постало бесмислено, узалудно и „сизифовски” да трага за реалношћу у интензивном и сталној флукуацији означитеља. Друштвени живот је постао пракса позиционирања субјекта за рецепцију и интерпретацију деконтекстуализованих порука. Престали смо да будемо сесилни, укореењени у времену и простору, и, између осталог, захваљујући електронској трансмисији симбола, постали „ризомски ваганти”, номади који лутају планетом без потребе за телесним померањем.

Инкременталност знања, свакако не значи декременталност разумевања, као што не значи ни његово пропорционално, аутоматско увећавање. Имајући ово на уму, ни фикционалност/литерарност/имагинативност не треба омаловажавати у смислу неке научне, епистемолошко-когнитивне, неупотребљивости или инфериорности. Тако, Стивен Фол (*Stephen Pfohl*) користи триангулацију, комбинацију различитих метода, од друштвеног критицизма, преко психоанализе, до деконструктивне (ауто)етнографије, означавајући их као друштвену научну фантастику (Pfohl 1990, 1992). Програмирана поента таквог приступа није да се читалац пасивно слаже или не слаже са прочитаним, већ да активно партиципира у (раз)откривању властитих историјских и биографских координата.

Жан Бодријар (*Jean Baudrillard*), опет, окреће „Сосира против Сосира”. На тој линији, он разликује три поретка симулакрума, начина како метаморфозира социјална употреба представа/слика/знакова: (1) први или премодерни поредак, где је знак фалсификат реалног, он је илузија, маркер или аналогија реалног; (2) други или модерни поредак, где знак на одређени начин одступа од реалног, али је разлика у великој мери компромитована, симулација се не детектује као таква, почиње се третирати као еквивалент реалном; и (3) трећи или постмодерни поредак- не постоји дистинкција између реалности и репрезентације, постоји само симулација, ствари постају хиперреалне, модел претходи стварности (*Baudrillard* 1994, 1–41; 2002, 135–148).

Претходно сугерише да свет обележава не деформисање већ неповратни губитак перспективе диференцијације знака и репрезентације (*Baudrillard* 1994, 6; 2002, 167). Ствар и њен концепт нису више дистингвирани. Репрезентација чува/„препарира” дистанцу и везе са оригиналом, док симулација/симулакрум анихилира и дистанцу и везе. Значење је одвојено од појавности, еквипотентне интерпретације постају носећи елемент разумевања. Бодријар сосировски „арбитрарни означитељ” преноси на план саме стварности. Репрезентација стварности је „изгнана” из поља Истине, која је апсорбована симулацијом/симулакрумом. Корелација између означитеља и означеног је „нивелисана”, знак реалног је постао сама реалност. Сигурност/„истинитост” истине више није толико извесна/подразумевајућа.

ЗАКЉУЧАК/КОДА

Мање или више, теоретске постулате на којима почивају структурализам и постструктурализам, од којих издвајамо анти-фундационализам и анти-есенцијализам, можемо констатовати у различитим научним дисциплинама/регистрима: од социологије и етнологије, преко политикологије и права, па до историје или, чак, теологије. Интерна тематска конфигурација постструктурализам обухвата темате децентрализације, анти-генезе/анти-пореkla и анти-тоталитета. Постструктурализам гаји специфичну врсту репулзије према мета-наративима било

које врсте, он одбија категоризацију, статичност и фиксираност било које врсте у корист кинетичности и флуидности различитих социјалних, вертикалних и хоризонталних, статуса, профила и идентитета. Притом, постмодернистички мета-наратив се доживљава као културна манифестација/валенција академски формулисаног мета-наратива постструктурализма.

Постструктурализам не прихвата да је друштво конструисано/хомогенизовано, то јест да почива и да се трансформише, преко изузетно моћних и утицајних институција/традиција базираних на ахисторичним, унисоним, једнодимензионалним, моносемним или сингуларним идејама/логикама. Насупрот томе, он је, као и постмодернизам, мултиперспективан, контекстуалан и хисторичан, фокусиран на специфичне културе, структуре, социјалне граматике и текстове. За разлику од структурализма коме је примарно да научно детерминише те универзалне социјалне структуре, постструктурализам је упућен на то да их дезавуише, да смањи наше поверење у њих. Рецимо на крају, следећи оно што говори Џејмс Вилијамс (*James Williams*), да постструктурализам заузима важну позицију у ономе што се може означити као „Нео-просветитељство” (*Williams 2005, 153–167*). Он располаже са потенцијалима да постане ревитализујућа енергија потребна за обнављање стваралачких и критичких атрибута свих видова друштвеног живота у смислу реализације ургентно потребних промена. Ерго, његово даље изучавање, популарисање и примењивање представља један од важних задатака српске научне, то јест политиколошке, заједнице/сцене.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Althusser, L. and E. Balibar. [1965] 1970. *Reading Capital*. London: New Left Books.
- Althusser, Louis. 1976. *Essays in Self-Criticism*. London: New Left.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich. 1981. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press.

- Barthes, Roland. 1977. "The Death of the Author". In *Image-Music-Text*, ed. Stephen Heath, 142–149. London: Fontana Press.
- Barthes, Roland. 1991. *Mythologies*. New York: The Noonday Press.
- Baudrillard, Jean. 1994. *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Baudrillard, Jean. 2002. *Jean Baudrillard: Selected Writings*. Stanford: Stanford University Press.
- Bentham, Jeremy. [1787, 1791] 1991. *The Panopticon Writings*. London: Verso.
- Bourdieu, Pierre, and Loic J. D. Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 1993. *Sociology in Question*. London: Sage Publications.
- Bourdieu, Pierre. 2013. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Choat, Simon. 2010. *Marx Through Post-Structuralism: Lyotard, Derrida, Foucault, Deleuze*. London: Continuum.
- Derrida, Jacques. 1982. *Margins of Philosophy*. Brighton: The Harvester Press.
- Derrida, Jacques. 2002. *Writing and Difference*. London: Routledge.
- Dosse, Francois. 1997a. *History of Structuralism: The Rising Sign, 1945-1966*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dosse, Francois. 1997b. *History of Structuralism: The Sign Sets, 1967-Present*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Durkheim, Emile. 2013a. *The Division of Labour in Society*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Durkheim, Emile. 2013b. *The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and its Method*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Foucault, Michel. 1977. "What Is an Author?" In *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, ed. Donald F. Bouchard, 113–139. Ithaca: Cornell University Press.
- Foucault, Michel. 1978. *The History of Sexuality*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1980. "The Confession of the Flesh". In *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ed. Colin Gordon, 194–229. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel. 2000a. "The Subject and Power". In *Power*, ed. James D. Faubion, 326–349. New York: New Press.
- Foucault, Michel. 2000b. "Space, Knowledge, and Power". In *Power*, ed. James D. Faubion, 349–365. New York: New Press.
- Foucault, Michel. 2009. *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-1978*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Giddens, Anthony. 1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Grosz, Barbara J. and Candace L. Sidner. 1986. "Attention, intentions, and the structure of discourse". *Computational Linguistics* 12(3): 175–204.
- Han, Sam. 2014. "Structuralism and post-structuralism". In *Routledge Handbook of Social and Cultural Theory*, ed. Anthony Elliott, 39–56. London: Routledge.
- Koljević, Bogdana. 2010. *Biopolitika i politički subjektivitet*. Beograd: Službeni glasnik.
- Koljević, Bogdana. 2018. *Demokratija savremenog francuskog poststrukturalizma*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Kristeva, Julia. 1980. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. New York: Columbia University Press.
- Lacan, Jacques. 2001. *Écrits: A selection*. London: Routledge.

- Leatherman, Janie. 2008. "Challenges to Authority in Global Politics". In *Discipline and Punishment in Global Politics: Illusions of Control*, ed. Janie Leatherman, 1–27. New York: Palgrave Macmillan.
- Lemert, Charles. 2005. *Postmodernism Is Not What You Think: Why Globalization Threatens Modernity*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Levi-Strauss, Claude. 1966. *The Savage Mind*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Levi-Strauss, Claude. 1995. "The structural study of myth". *New Studies in Aesthetics* 26: 85–96.
- Lundy, Craig. 2013. "From Structuralism to Poststructuralism". In *The Edinburgh Companion to Poststructuralism*, ed. Benoît Dillet, Iain Mac Kenzie and Robert Porter, 69–95. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marks, Karl. 1978. *Kapital*. Beograd: Prosveta.
- Norris, Christopher. 1987. *Derida*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pfohl, Stephen 1990. "Welcome to the Parasite Café: postmodernity as a social problem". *Social Problems* 37(4): 421–442.
- Pfohl, Stephen 1992. *Death at the Parasite Café: Social Science (Fictions) and the Postmodern*, London: Palgrave Macmillan.
- Poster, Mark. 2007. *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*. Cambridge: Polity Press.
- Rorty, Richard. 1992. *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sarup, Madan. 1993. *An Introductory Guide to Post-structuralism and Postmodernism*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Saussure, Ferdinand de. 2011. *Course in General Linguistics*. New York: Columbia University Press.
- Singh, Ishtla. 2004. "Language, Thought and Representation". In *Language, Society and Power: An Introduction*, ed. Ishtla Singhand Jean Stilwell Peccei, 17–35. London: Routledge.

- Stojanović, Đorđe. 2013. „Traktat o postmodernizmu, društvu i politici: Quaecumque ab X dicta essent, commentitia esse.” *Srpska politička misao* 41 (3):11–56.
- Stojanović, Đorđe. 2016. „Postmodernizam u društvenim naukama: stanje paradigme.” U „Postmodernizacija srpske nauke: politika postmoderne/politika posle postmoderne”, ur. Đorđe Stojanović i Miško Šuvaković, posebno izdanje, *Srpska politička misao*, 5–35.doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.
- Thiele, Leslie Paul. 2002. *Thinking Politics. Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory*. New York: Seven Bridges Press.
- Williams, James. 2005. *Understanding poststructuralism*. Chesham: Acumen.

Ђорђе Стојановић*

Institute for Political Studies, Belgrade

Владимир Илић**

The College of Social Work

STRUCTURALISM AND POST-STRUCTURALISM: THEORETICAL TENSIONS AND DIMENSIONS

Resume

This paper compares and critically examines the most important features of structuralism and post-structuralism as two extremely important theoretical orientations for understanding current social and political reality *in genere*. In this regard, the following theoretical premises/conceptualizations will be analyzed: structure, subject, identity, linguistic forms, rhetorical incoherences of the text and generative consequences of power, that is, contextualization of its historically given/inherited institutions and practices. In addition to trying to fill the evident void of understanding these two discourses at the level of the Serbian political space, paper also pleads for their intense projection/application in the interpretation of indigenous Serbian political reality. The paper treats poststructuralism both as a kind of intrinsic critique of structuralism and as “structuralism of structuralism”, a kind of, very freely speaking, “meta-structuralism”.

More or less, theoretical postulates underlying structuralism and post-structuralism, of which we distinguish anti-foundationalism and anti-essentialism, can be registered in various scientific disciplines: from sociology and ethnology, through the political science and law, to history or, even, theology. The internal thematic configuration of post-structuralism includes decentralization, anti-genesis/anti-origin and anti-totality, poststructuralism rejects categorization, positional static, and fixedness of any kind in favor of the kinetic and fluidity of different, vertical and horizontal, social statuses and identities. In doing so, the postmodern meta-narrative

---

* E-mail address: djordje.stojanovic@ips.ac.rs.

** E-mail address: vladimir.ilic@asp.edu.rs.

is perceived as a cultural manifestation/valence of the academically formulated meta-narrative of post-structuralism.

Poststructuralism doesn't accept that society is constructed, homogenized and transformed through extremely powerful and influential institutions/traditions based on ahistorical, unison, one-dimensional or singular ideas/logic. In contrast, it is, like post-modernism, multiperspective, contextual and historical, focused on specific cultures, structures, social grammars and texts. Unlike structuralism, which is primarily intended to scientifically determine these universal social structures, post-structuralism is directed to repudiate them, to diminish our confidence in them. Finally, following what James Williams says, post-structuralism occupies an important place in what might be called "Neo-Enlightenment" (Williams 2005, 153–167). Poststructuralism has the potential to become a revitalizing energy needed to restore the creative and critical attributes of all aspects of social life in terms of realizing more than necessary changes. Ergo, its further study, popularization and application is one of the important tasks of the Serbian scientific community/scene.

Keywords: structuralism, poststructuralism, postmodernism, identity, subject, structure, society, power, politics

---

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Миша Стојадиновић*

Институт за политичке студије, Београд

УРУШАВАЊЕ ДЕМОКРАТИЈЕ И РАЂАЊЕ НЕОИМПЕРИЈАЛНОГ ТИПА ГРАЂАНИНА**

Сажетак

Рад представља критичку анализу положаја грађанина у савременом демократском друштву, са нарочитим освртом на процес слабљења друштвеног и политичког ангажовања грађана. Глобализација, индивидуализација, вртоглави развој технологије, бројни социјални конфликти, то су само неки од изазова који се намећу развоју савременог демократског друштва. Како се неолиберализам успоставио као водећа матрица друштвеног и политичког развоја то је довело до настанка оквира унутар кога је сама дефиниција онога што данас сматрамо „добрим” грађанином доведена у питање. Овај рад има за циљ редефинисања концепта грађанина са неолибералног аспекта, уз истовремено указивање на урушавање демократских капацитета политичких институција на глобалном нивоу.

Кључне речи: грађанин, грађански идентитет, демократија, политичке институције, неолиберализам, неоимперијализам

---

* Имејл-адреса: misa.stojadinovic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Бројне друштвене промене на глобалном нивоу су довеле до многобројних изазова који су на испит ставили основне тековине демократије. У име демократије и људских права су извршене многобројне тзв. интервенције широм света. Тиме се и сам концепт демократије нашао на удару, при чему се јавила новонастала потреба за њеним поновним редефинисањем. „Моћ Англосфере у великој мери потиче из тзв. транснационалних организација капиталистичког финансирања. Ово је на неки начин убрзало де-демократизацију и детериторијализацију доношења политичких одлука, што је као последицу имало и неконтролисан раст неолибералне глобализације” (Ђурић и Стојадиновић 2018, 42). Неолиберални концепт друштвеног и политичког развоја, који је добио готово свету ауру, на сваки вид супротстављања реагује неоимперијалном праксом, при чему се демократија нашао на удару. Међутим, крахом неолибералног модела друштвеног поретка 2008. године долази до светске економске кризе. „Она је својеврсни ’спонтани хаос’, производ идеје и праксе да је тржиште ’свемогућа невидљива рука’ која уводи ред у економски животи друштво у целини. Кризни процеси у економији и њихова претња да наруше општу друштвену стабилност и изазову социјално-економске конфликте, условили су потребу да и највећи заговорници догме о слободном тржишту и слободној конкуренцији прихвате нужност економске функције државе кроз државни интервенционизам” (Hafner i Krstić 2009, 77). Криза неолиберализма је довела и до настанка потребе за њеним критичким преиспитивањем. Овај рад има за циљ анализу положаја грађанина у савременом демократском друштву, који је кроз неолибералну призму сведен на пасивног потрошача који је у потпуности изузет из политичке сфере. Подсетимо се да без грађанина као активног политичког актера демократија не може постојати. „Грађански идентитет је нераскидиви део демократске политичке културе, који се са демократијом налази у узрочно-последичној вези и функционално међузависном односу” (Stevanović 2009, 151).

Данас је сам концепт „доброг грађанина” доведен у питање, при чему је дошло до развоја једног новог типа грађанина, који је послушан и неприметан потрошач, изузет из свих сфера одлучивања. Губитак поверења у политичке

институције и генерално незаинтересованост за дешавања у друштву су произвели огроман демократски дефицит, са којим се треба што пре суочити.

ДЕМОКРАТИЈА У ОПАДАЊУ

Све чешће може се чути да су елите и стручњаци изгубили поверење јавности, што иако само по себи представља проблем није уједно и горуће питање. Највећи изазов који се намеће пред демократијом је тај да су у највећем проблему управо оне институције које имају за циљ да представљају грађане „Концентрација владине и технократске моћи изазива сумњу, посебно тамо где њихова надлежност обухвата велико и разнолико становништво, као што је то случај у Европској унији и Сједињеним Државама. Неповерење ове природе посебно је изражено међу економски угроженим становништвом, понекад чак до тачке одбацивања представничке демократије” (Davies 2019, 141).

Јанис Варуфакис (*Ioannis Georgiou “Yanis” Varoufakis*) указује да смо дошли у једно стање збуњености. „На месту интелектуалне лењости, дошла је тескобна неверица. Они на власти изгубили су ауторитет, а политика је очигледно насумична. Готово од истог момента, збуњена јавност пружа антене на све стране, очајнички тражи објашњење узрока и природе онога што је погађа. Покренуле су се штампарске машине, као да желе да докажу да понуди није потребан подстицај, кад је потражња велика. Потекли су чланци као на траци, књиге и други есеји – чак и филмови – стварајући бујицу могућих објашњења о томе шта је пошло наопако” (Varoufakis 2015, 23). Хиперпродукција теорија произвела је супротан ефекат од жељеног, доприневши атмосфери опште збуњености, а отежавши било какав покушај систематизације проблема са којим се суочава савремено демократско друштво.

Ова општа збуњеност се можда може објаснити и дијалектичком природом савременог друштва. Вилијам Дејвис (*William Davies*) наглашава да је савремени свет заснован на две фундаменталне разлике које су инаугуриране средином седамнаестог века: између ума и тела и рата и мира (Davies 2019, 6). Границе између ове две сфере све више слабе

деценијама уназад уносећи конфликт у свакодневни живот чинећи друштво нестабилним и изложеним константном страху. „Како је друштво преправила дигитална технологија, постајало је све теже одредити шта припада уму, а шта телу, шта је миран дијалог и шта је конфликт. У мутном простору између ума и тела, између рата и мира, леже нервозна стања: појединци и владе који живе у стању сталне и повећане будности, ослањајући се све више на осећај, а не на чињенице” (Davies 2019, 7). У овом међупростору у коме се губе границе између конфликта и мира може се видети и једна општа несигурност грађана који су све више забринути за своју сигурност (видети Табелу бр. 1).

Табела бр. 1: У којој мери код вас постоји страх од рата, тероризма и грађанског рата (истраживање извршено у периоду 2010–2014. године)

	Страх од рата %	Страх од тероризма %	Страх од грађанског рата %
веома пуно	39.7	40.4	36.8
у значајној мери	23	22.2	20.1
не превише	18.5	19	18.6
ни мало	15.2	14.7	20.3
не знам	1	2.6	3.2
без одговора	2.5	1	1.1
неприменљиво	0.1	0.1	0.1

Истраживање извршено у следећим земљама: Алжир, Азербејџан, Аргентина, Аустралија, Јерменија, Бразил, Белорусија, Чиле, Кина, Тајван, Колумбија, Кипар, Еквадор, Естонија, Грузија, Палестина, Немачка, Гана, Хаити, Хонгконг, Индија, Ирак, Јапан, Јордан, Јужна Кореја, Кувајт, Киргистан, Либан, Либија, Малезија, Мексико, Мароко, Холандија, Нови Зеланд, Нигерија, Пакистан, Перу, Филипини, Пољска, Румунија, Русија, Руанда, Сингапур, Словенија, Јужна Африка, Зимбабве, Шпанија, Шведска, Тајланд, Тринидад и Тобаго, Тунис, Турска, Украјина, Египат, Сједињене Америчке Државе, Уругвај, Узбекистан, Јемен. Извор: (World Values Survey 2020)

Поред несигурности везаним за личну и колективну безбедност, ту је и константа економска несигурност која се свакодневно креира под окриљем тзв. *доктрине шока* (Клајн 2009). Варуфакис говорећи о природи америчке доминације на глобалном нивоу указује да постоје тзв. четири *Минотаурове* чудесне моћи: статус валутне резерве; повећање трошкова енергије, јефтинији продуктивнији рад и геополитичка моћ. „Моћ овладава духом слабих. Нуклеарна моћ – још више. Ако желимо да схватимо по ком механизму се капитал радо селио да нахрани Глобалног Минотаура, не смемо превидети чињеницу да су Сједињене Државе биле неоспорни лидер западног света, не само у економском, него и у геостратешком смислу [...] Геополитичка моћ је за потребе Глобалног Минотаура коришћена на бројне начине” (Varufakis 2015, 107). Оног тренутка када је положај САД као водеће земље доведен у питање читав глобални поредак је добио сасвим нове обресе, са новим актерима који имају значајан положај на геополитичком пољу. „Наша капиталистичка друштва су предодређена да стварају периодичне кризе, које се погоршавају удаљавањем људског рада из процеса производње и критичког размишљања из јавне расправе” (Varufakis 2015, 35). У неолибералном окружењу профит постаје основна мера која се ставља изнад човека. То аутоматски доводи до тога да економија постаје најуносније занимање од свих. „Према подацима Бироа за статистику рада у САД-у, међу америчким наставницима природних и друштвених наука, економисти спадају у групу најбоље плаћених. Они зарађују више и имају веће могућности за развој каријере од физичара и математичара. Једино су информатичари и инжењери у бољој ситуацији” (В. Krstić i М. Krstić 2017, 204).

Стварање несигурног окружења аутоматски онемогућава било какву могућност јачања демократских и националних капацитета политичких институција, што аутоматски доводи до нестанка грађанина као важног актера са политичке сцене. „Супер сила и глобални капитал траже за себе дословно неограничену област за развијање сопственог богатства и моћи [...] Супер сила представља тежњу ка тоталности која се заснива на двовековној традицији либерализма и демократије. Она је нацизам постављен на главу, тј. обрнути тоталитаризам”

(Volin 2007, 745). Иако идеологија представља значајан део ове веома комплексне машинерије, њену основу ипак чине материјални интереси, при чему она може да експлоатише своје грађане без икаквог вида физичке присиле. Овај обрнути тоталитаризам се ослања на деполитизацију грађана. „Елита обрнутог тоталитаризма жели једно политички демобилисано друштво, које често неће ни да гласа [...] Клима страха коју власти подстичу и која стоји раме уз раме са званично одобреним потрошачким хедонизмом учинила је да на место грађанина дође нервозни поданик” (Volin 2007, 746–747).

РАЂАЊЕ НЕОИМПЕРИЈАЛНОГ ГРАЂАНИНА

На самом почетку своје студије *Democracy in Decline: Steps in the Wrong Direction* (Демократија у опадању: кораци у погрешном правцу) Џејмс Алан (*James Allan*) наглашава да је демократија у англоамеричком свету у опадању. Овако негативан тренд је потребно што пре радикалним мерама преокренути како би се урушавање демократских институција зауставило. Према њему САД морају користити међународно право као водич за давање значења домаћем законодавству. „Потребни су нам (САД) закони да поново размислимо о уметању потенцијално прочишћених интерпретативних мандата (или „учините све што ви процените, како бисте могли да прочитате све друге статуте на начин за који ви, судије, мислите да поштују права”) у законске предлоге закона. Морамо да ојачамо национални суверенитет против налета и превазилажења наднационалних институција и међународног права. Морамо преиспитати поступак мировних процеса, барем изван Сједињених Држава” (Allan 2014, 3).

У оваквом окружењу долази до формирања једног новог типа грађанина који ће овде бити назван „неоимперијалним грађанином”. Оваква дефиниција грађанина произишла је из концепта створеним од стране Шелдона Волина (*Sheldon Wolin*). Волин бавећи се односом између империје и империјалног грађанина на примеру САД говори о томе да су надређеност империје демократије, кварење представничке власти, снижавање статуса грађанина, као и хегемонски статус америчке моћи довели до тога да се традиционалне

категорије попут грађанина, демократије и власти морају преформулисати. Концентрација моћи је довела до тога да грађанство како колективни актер једноставно нестане. „Увид у империјалног грађанина пружа говор председника Буша одржан одмах после страшних догађаја 11. септембра 2001. године. Објављујући рат председник није тражио од грађана да се припреме на жртве; напротив од њих је тражио да конзумирају, да се уједине и да троше” (Volin 2007, 744). Овакав сценарио започет вијетнамским ратом, продужен Првим заливским ратом, настављен хуманитарним интервенцијама којих ни наши простори нису били поштеђени, наставио је са пасивизацијом грађанина као неважног актера у политичким процесима.

Идеална слика грађанина који активно учествују у креирању власти, што подразумева не само високу излазност на изборима, већ и каснију активну партиципацију, је у великој мери доведена у питање. Уколико погледамо истраживање урађено од стране *World Values Survey* више од 50% грађана не жели да буде укључено у било какав облик политичке активности (видети Табелу бр. 2)

Табела бр. 2: Политичка активност грађана (истраживање извршено у периоду 2010–2014. године)

	потписивање петиције	придруживање бојкоту	мирне демонстрације	штрајк	друго
урадио сам то	18.2	5.8	12.6	7.7	4.8
можда бих урадио	27.8	24.2	31.2	25.7	24.7
никада не бих урадио	48.4	63.1	51.9	61.7	56.5
не знам	3.3	0.1	0.1	3	5.6
без одговора	2.3	1.9	1.7	1.8	8.3
неприменљиво	0.1	5	2.5	0.1	0.1

Истраживање извршено у следећим земљама: Алжир, Азербејџан, Аргентина, Аустралија, Јерменија, Бразил, Белорусија, Чиле, Кина, Тајван, Колумбија, Кипар, Еквадор, Естонија, Грузија, Палестина, Немачка, Гана, Хаити, Хонгконг, Индија, Ирак, Јапан, Јордан, Јужна Кореја, Кувајт, Киргистан, Либан, Либија, Малезија, Мексико, Мароко, Холандија, Нови Зеланд, Нигерија, Пакистан, Перу, Филипини, Пољска, Румунија, Русија, Руанда, Сингапур, Словенија, Јужна Африка, Зимбабве, Шпанија, Шведска, Тајланд, Тринидад и Тобаго, Тунис, Турска, Украјина, Египат, Сједињене Америчке Државе, Уругвај, Узбекистан, Јемен. Извор: (World Values Survey 2020)

Појам грађанина као активног учесника власти је доведен у питање. Шелдон Волин наводи да је настало стање пародије, које је произвело апатичну масу, од које једва половина грађана излази на изборе. „Последица приказа изборног тела, као ошамућеног и у коматозном стању, видела се у слабљењу демократског легитимитета [...] Деполитизација грађанства, тако је рационализована у академским студијама о понашању гласача, да се тврди како је и то демократија, јер се кроз поменуту деполитизацију изражава прећутни пристанак грађана, такозване тихе већине” (Volin 2007, 700). Овакво стање демократија у први план ставља елиту која рачуна на пасивност грађана, који на неки начин постају безоблична маса, која бојећи се сиромаштва пристаје на све како би обезбедила своју егзистенцију.

Табела бр. 3: Који је највећи проблем на свету (два таласа)?
(истраживање извршено у периоду 2010–2014. године)

	% 2010-2014.	% 2005-2009.
сиромаштво	56.3	63.3
родна дискриминација	7.9	6.5
лоша хигијена и болести	10.2	10.3
неадекватно образовање	11.7	7.2
загађење	12.7	9.8
не зна	0.8	1.9
без одговора	0.4	0.9

Истраживање је извршено у следећим земљама: 2010-2014. – Алжир, Азербејџан, Аргентина, Аустралија, Јерменија, Бразил, Белорусија, Чиле, Кина, Тајван, Колумбија, Кипар, Еквадор, Естонија, Грузија, Палестина, Немачка, Гана, Хаити, Хонгконг, Индија, Ирак, Јапан, Јордан, Јужна Кореја, Кувајт, Киргистан, Либан, Либија, Малезија, Мексико, Мароко, Холандија, Нови Зеланд, Нигерија, Пакистан, Перу, Филипини, Пољска, Румунија, Русија, Руанда, Сингапур, Словенија, Јужна Африка, Зимбабве, Шпанија, Шведска, Тајланд, Тринидад и Тобаго, Тунис, Турска, Украјина, Египат, Сједињене Америчке Државе, Уругвај, Узбекистан, Јемен; 2005-2009. – Андора, Аргентина, Аустралија, Бразил, Бразил, Канада, Чиле, Кина, Кипар, Етиопија, Финска, Грузија, Немачка, Мађарска, Индија, Италија, Јапан, Јордан, Јужна Кореја, Малезија, Мали, Мексико, Молдавија, Мароко, Норвешка, Перу, Пољска, Румунија, Руанда, Србија, Вијетнам, Словенија, Јужна, Африка, Шпанија, Шведска, Швајцарска, Тајланд, Тринидад и Тобаго, Турска, Украјина, Египат, Сједињене, Америчке Државе, Буркина Фасо, Уругвај, Замбија. Извор: (World Values Survey 2020)

Говорећи о обезличавању грађанина у савременом друштву Волтер Липман (*Walter Lippmann*) разликује две фракције унутар демократије (Џомски 2008, 9–16). Са једне стране, постоји класа грађана која мора да преузме активну улогу – специјализована класа. Њу чини мали део популације који су задужени за анализирање, управљање, доношење одлука... Са друге стране, имамо велику већину становништва коју Липман назива *зблудело крдо*. „Њихова функција

у демократији јесте да буду посматрачи, а не учесници у деловању” (Сомски 2008, 13). Овој већини становништва је допуштено да подржи једног или другог представника специјализоване класе, на пример на изборима, али одмах након тога они се претварају у посматраче. У оваквом једном окружењу имамо забринутог и уплашеног грађанина који се боји губитка посла, јер нема алтернативу проналажења новог, као и немогућности бриге о деци (видети Табелу бр. 4).

Табела бр. 4: У којој мери је ваша највећа брига, губитак посла, или тешкоће приликом проналажења новог, и немогућност школовања деце (истраживање извршено у периоду 2010–2014. године)

	губитак посла %	школовање деце %
веома пуно	40.9	40.6
у значајној мери	21.4	24.2
не превише	15.1	13
ни мало	16.4	14.5
не знам	3.5	4.6
без одговора	1.2	1.4
неприменљиво	1.4	1.7

Истраживање извршено у следећим земљама: Алжир, Азербејџан, Аргентина, Аустралија, Јерменија, Бразил, Белорусија, Чиле, Кина, Тајван, Колумбија, Кипар, Еквадор, Естонија, Грузија, Палестина, Немачка, Гана, Хаити, Хонгконг, Индија, Ирак, Јапан, Јордан, Јужна Кореја, Кувајт, Киргистан, Либан, Либија, Малезија, Мексико, Мароко, Холандија, Нови Зеланд, Нигерија, Пакистан, Перу, Филипини, Пољска, Румунија, Русија, Руанда, Сингапур, Словенија, Јужна Африка, Зимбабве, Шпанија, Шведска, Тајланд, Тринидад и Тобаго, Тунис, Турска, Украјина, Египат, Сједињене Америчке Државе, Уругвај, Узбекистан, Јемен. Извор: (World Values Survey 2020)

Неолиберална демократија атомира друштво стварајући једну неорганизовану групу појединаца која нема воље за било какву колективну акцију. „Активно функционисање тржишне економије тесно је повезано са особеностима преференција учесника индивидуалних и колективних избора” (Krstić 2012, 347). То доводи до стварања једног атомизираног друштва. „Грађани су приморани да живе као привесци тржишта и акумулације капитала уместо као изражајна бића, док се простор слободе повлачи пред грозном логиком и празним интензитетом тржишних перипетија. Управо у том контексту можемо боље разумети појаву разних опозиционих култура које и са тржишним системом и без њега отворено или скривено, одбацују тржишну етику и праксе које намеће неолиберализација” (Krstić 2012, 236).

*

* *

Грађанин у најопштијем смислу представља човека са одређеним правима и дужностима у оквиру друштвено-политичке заједнице за коју је везан релативно трајним припадањем (Matić i Podunavac 1995, 233). Имајући у виду контекст проучавања у овом раду потребно је нарочито истаћи политичка права и дужности грађанина као равноправног актера у политичким процесима заједно са другим политичким актерима.¹ То даље доводи до настанка потребе за развојем демократског окружења унутар кога ће грађани бити активни учесници, а не само пасивни посматрачи, којих се политичка елита сети од једног гласања до другог. Тиме се даје на значају развоја партиципативне демократије, која се показала као најоптималнији модел испуњавања основних демократских принципа.

Идеја да грађани могу да креирају политичку структуру на начин на који сами бирају и сами њоме управљају, користећи алате демократског процеса, избрисана је из националног разговора (Greer 2014, 241). При том се заборавља да је за

---

1) Опширније о формирању грађанског идентитета и предусловима његовог формирања видети у: (Stojadinović 2012).

развој грађанског идентитета потребно обезбедити повољно демократско окружење и то како на институционалном тако и на менталном нивоу.²

Том приликом требало би да сви грађани имају одређене могућности, од којих Роберт Дал (*Robert A. Dahl*) нарочито истиче: 1) прилику да формулишу своје захтеве; 2) да те захтеве изнесу пред суграђане и владу путем индивидуалних или колективних акција; 3) и да ови захтеви буду једнако вредновани од стране владе, односно да се не прави никаква дискриминација с обзиром на садржај захтева или извор из којег долазе” (Orlović 2008, 61). Овакве могућности доводе до стварања система унутар кога грађанин није пуку подређени поданик власти већ поседује следеће карактеристике: самосвест о људским/грађанским правима; самопоштовање и увереност у сопствене способности као људског бића да оствари своја људска и грађанска права; свест о главним циљевима друштвених институција у смислу заштите социјалних, економских и политичких права својих чланова, у служби потреба и интереса грађана; способност да изрази неслагање са датим политичким системом када он угрожава грађанска права, те је грађанска непослушност једно од фундаменталних права и способности грађана” (Golubović 2003, 36).

Све друго би било погубно за демократију, јер би водило ка „конформизму и одсуству грађанске егзистенције или инструменталном индивидуализму који је најчешће присутан у потрошачком друштву” (Golubović 2003, 37). Један од кључних разлога овоме је и губитак легитимитета политичких институција.

Џејмс Алан сматра да највећи део кривице за губљења легитимитета кључних институција сnose водеће судије и судска власт; али и све већи досег и примена међународног права;

2) „На институционалном нивоу, демократија је неспојива са: концентрацијом власти и одсуством поделе власти; са монополом политичке моћи; са моно-организациском структуром друштва; са постојањем привилеговане политичке елите која влада у име парламента; са подржављењем свих институција друштва и поистовећивањем државе и друштва; са непостојањем критичке јавности. На менталном нивоу, демократије нема уколико влада духовно/идејно и политичко једноумље; уколико доминира ауторитарни „друштвени карактер”; ако колективистичка свест потискује грађанску индивидуалну самосвест; ако је идеолошки начин мишљења основни и често једино дозвољени оквир оријентације; ако је државни вредносни систем једино мерило свих друштвених и индивидуалних вредности; ако преовлађује хетерономни над аутономним моралом.” (Golubović 2003, 9–10)

надлежности које се придају наднационалним организацијама; али и различитим елитама у друштву (често укључујући адвокатска тела, највише јавне службенике, академске раднике, невладине организације, водеће медије и наравно, врхунске судије) који не само да доприносе овом негативном тренду, „већ га активно промовишу, преферирајући где год је могуће занемарити, презирати и надвладати уверења, вредности и жеље већине својих суграђана.” (Allan 2014, 160). Наравно углавном највећи део кривице урушавања демократије сноси међусобно повезане комбинације свега наведеног.

Креирање негативне политичке стварности у великој мери доводи до урушавања самих основа демократских принципа. Ова стварност се „заснива на трајном плебисциту и на контролисаном узбуђивању плебса [...] Рђаво прикривен презир према гласачу у овој разметљивој представи, јесте једна од многих индикација да избори постепено почињуда личе на тоталитарне плебисците [...] Можда се у постмодерној равнодушности и апатији, у демобилизацији и мобилизацији масовног одушевљења крију нужни услови за појаву нових облика тоталитаризма.” (Volin 2007, 699)

РЕФЕРЕНЦЕ

- Allan, James. 2014. *Democracy in Decline: Steps in the Wrong Direction*. London: McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston.
- Badju, Alen. 2016. *Naša nevolja dolazi izdaleka – naše zlo dopire nadaleko*. Beograd: Akademska knjiga.
- Badju, Alen. 2017. „Predgovor”, u: *Politički mitovi neoliberalizma*, ur. Miša Stojadinović, Živojin Đurić, Beograd: Institut za političke studije.
- Čomski, Noam. 2008. *Kontrola medija – spektakularna dostignuća propagande.*, Novi: Sad Rubikon.
- Davies, William. 2019. *NERVOUS STATES – Democracy and the Decline of Reason*. New York: W. W. Norton & Company.

- Đurić, Živojin, i Miša Stojadinović. 2018. „Država i neoliberalni modeli urušavanja nacionalnih političkih institucija”. *Srpska politička misao* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.
- Golubović, Zagorka. 2003. *Izazovi demokratije u savremenom društvu*. Požarevac: Edicija Braničevo, Centar za kulturu.
- Greer, Michael, John. 2014. *Decline and Fall the End of Empire and the Future of Democracy in 21st Century America*, Canada: New Society Publishers.
- Hafner, Petar, i Miloš Krstić. 2013. „Svetska ekonomska kriza i koncepti postkriznog razvoja.” *Ekonomika - Journal of Economic Theory and Practice and Social Issues* 59 (4): 76–85.
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran.
- Klajn, Naomi. 2009. *Doktrina šoka – procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92.
- Krstić, Bojan, i Miloš Krstić. 2017. „Istraživanje odnosa između ekonomije i drugih društvenih nauka – dominacija ekonomista.” *Politička revija* 51 (1): 203–221. doi.org/10.22182/pr.5112017.11
- Krstić, Miloš. 2012. „Neki problemi savremene evolucione epistemologije – Hajekov pristup evoluciji tržišnog sistema.” *Filozofija i društvo* 23 (3): 333-347.
- Matić, Milan, i Milan Podunavac. 1995. *Politički sistem*. Beograd: Institut za političke studije.
- Orlović, Slaviša. 2008. „Klasična i savremena shvatanja demokratije.” *Godišnjak* (2): 47–72.
- Stojadinović, Miša. 2012. *Potruga za identitetom*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stevanović, Branislav. 2009. „Politički identiteti Balkana u prelazu: postupni koraci ka građanskom identitetu žitelja Bugarske, Srbije i Makedonije.” U *Međuetnički odnosi, identiteti i kultura mira na Balkanu*, ur. Ljubiša Mitrović, Dragana Zaharijevska i Danijela Gavrilović, 141–194. Niš: Filozofski fakultet.

Varufakis, Janis. 2015. *Globalni Minotaur*. Beograd: Profil.

Volin, Šeldon. 2007. *Politika i vizija*. Filip Višnjić, Beograd: Službeni glasnik.

World Values Survey. Poslednji pristup 01. januar 2020, <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>.

Miša Stojadinović*
Institute for Political Studies

THE FALL OF DEMOCRACY AND BIRTH OF THE NEO-IMPERIAL TYPE OF CITIZENS

Resume

This paper represents a critical analysis of the position of the citizen in the contemporary democratic society. There is also a necessity for the analysis of the process of weakening social and political engagement of citizens. The main goal of this paper is to redefine the concept of citizen from the neoliberal aspect, underlying at the same time the collapse of the democratic capacities of political institutions globally. Numerous social changes at the global level have led to numerous challenges that test democratic capabilities of political institutions daily. Many so-called humanitarian interventions are forced around the world in the name of democracy and human rights. For these reasons, the very concept of democracy has come under attack, with the emerging need for redefining it. Today, also, the concept of “good citizen” is called into question. There are tendencies of the development of a new type of citizen, who is an obedient and imperceptible consumer, excluded from all spheres of decision-making process.

The loss of confidence in political institutions has produced a huge democratic deficit with which we must be faced as soon as possible. Creating an insecure environment automatically precludes any possibility of strengthening the democratic and national capacities of political institutions, which automatically leads to the disappearance of the citizen as an important actor from the political sphere. The notion of a citizen as an active participant in government has been called into question. Neoliberal democracy atomizes society by creating a disorganized group of individuals who is unwilling to take any collective action. A citizen in the most general sense represents a person with certain rights and duties within the socio-political community to which he is bound by relatively permanent membership. Bearing in mind the context of

---

* E-mail address: misa.stojadinovic@ips.ac.rs.

the study in this paper, it is necessary to emphasize in particular the political rights and duties of the citizen as an equal actor in political processes. This further leads to the need to develop a democratic environment in which citizens will be active participants, and not just passive observers. This underlines the importance for the development of participatory democracy, which has proven to be the most optimal model for fulfilling basic democratic principles.

Keywords: citizen, civic identity, democracy, political institutions, neoliberalism, neo-imperialism

---

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Весна Станковић Пејновић*

Институт за политичке студије, Београд

**ОТУЂЕН ЧОВЕК (РАДНИК)
ПОСТХУМАНЕ КАПИТАЛИСТИЧКЕ
ЕПОХЕ – ПЕРСПЕКТИВА НИЧЕА
И МАРКСА****

Сажетак

Циљ рада је показати да су Маркс и Ниче, мислиоци који теже да се превлада епоха, кроз револуцију мишљења која се буни против отуђеног човека који у нашем постхуманом добу постао само најамни радник, а сам је постао роба. Њихова стајалишта ће се у раду разматрати кроз перспективу капитализма посебно онај неолибералне перспективе, који је сам је у себи ахуман и антихуман и непрестано отуђује човека од њега самог стављајући га у све теже и погубније ропство. Тај свет свеопште деструкције, који своје постојање оправдава увек аргументима „лажне свести” и „лажних вредности” проводи индоктринацију и поробљавање најширих размера. У њему влада доминација мањине над већином која се огледа у потпуној контроли и потчињавању већине којој се одузима слобода и ставља у положај неаутентичног бивствовања. Компаративном анализом промишљања Маркса и Ничеа рад

---

* Имејл-адреса: vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com.

** Рад је презентован на научном скупу *Поглед са левнице – поглед на левницу: историјска перспектива и хоризонт сагледавања савремене левнице*, 12. децембра 2018, у организацији Института за политичке студије у Београду.

ће указати на разлоге отуђења човека као стваралачког људског бића и отуђеног бића нихилистичке епохе.

Кључне речи: отуђење, капитализам, рад, воља за моћ, савремено друштво

УВОД

Данас у доба „владавине права и људских слобода”, али и свету изгубљеног човека и друштву спектакла и манипулације потребно је вратити се промишљањима Ничеа (*Friedrich Nietzsche*) и Маркса (*Karl Marx*) који се залажу за борбу против света отуђеног човека, за свет истинске слободе коју мора предводити радни, стваралачки човек који мења себе и превладава околности. Само слободан човек може бити биће будућности, а човек је слободан ако може да изабере, а то може ако има довољно знања да зна одабрати и ако је довољно храбар остварити своју слободу. Човек је слободан ако је креативан и својим деловањем шири границе људскости, стварајући живот који производи живот (Marks 1961, 250).

Иако се разликују у приступима, темељно је да и Маркс и Ниче једноставно желе потакнути и оснажити човечанство да устане и боре се за себе и свет око себе. Иако Маркс и Ниче користе различите термине за супротстављене класе у друштву, Маркс, буржоазију и пролетаријат, а Ниче господаре и робове, они промишљају о еквивалентним субјектима са разликом по приступима и перспективи: Марксова је друштвено-економска, кроз колективну свест, а Ничеова психо-политичка, кроз индивидуалну свест. Маркс је мислилац целовитости човека, који није одвојен на различите „сфере” јер, како Гајо Петровић (Petrović 1986b, 105) тумачи Маркса, „оно што човека чини човеком није његова главна сфера него општи начин бивствовања, општа структура његовог односа према свету и према самом себи, оно што Маркс назива пракса”. Пракса је слободно, стваралачко бивствовање и нема праксе без слободе, ни слободног бивствовања које не би било пракса (Petrović 1986b, 138).

Ниче у делу „С оне стране добра и зла” описује човека Ничеовог доба, као и наше свакодневице, који следи „морал стада” (Nietzsche 2002, fr. 202)¹ и велича особине које га чине питомим, подношљивим и корисним стаду, са људским врлинама које обухватају смисао за заједницу, благонаклоност, обзирност, марљивост, умереност, скромност, трпељивост, сажалење (Nietzsche 2002, fr. 199). Њихово „сазнавање” је стварање, њихово стварање је законодавство, њихова воља за истином је – воља за моћ (Nietzsche 2002, fr. 211). Данашњи човек и не егзистира у пуном смислу те речи, већ постоји као један у мноштву живих бића. Постхумана савременост тежи „слабости воље” (Nietzsche 2002, fr. 212), а „данашњи Европљанин је ситничава, готово смешна врста, једна животиња, доброћудно, болешљиво и просечно биће” (Nietzsche 2002, fr. 62). Отуђени индивидуалитет поприма облике схизофреније, као облик наметнуте есенцијалности, у којем субјект више не може разабрати властито од наметнутога и стварност од симулације, са индустријализацијом вредности и претварањем сваког облика живота у спектакл. Капитализам као глобална појава погађа раднике који су „оруђе” глобализације и служе интересима моћне групе. Марксовим речима, капитализам је произвео живог радника у нову врсту људског бића, неку врсту додатка машини. Радници су отуђени или одвојени од производа свог рада и вишка вредности које узима капиталиста.

Савез капиталистичких односа и саме државе убрзава алијенацијску функцију државе јер омогућује увећање профита са све већим пристанком маса. Социјална држава је обмана јер не мења капиталистичке односе већ површинским уступцима широким масама купује њихов пристанак за власт мањине. Капитализам преживљава све епохе друштвених промена зато што одговара на захтеве ирационалне рационалности слободе и жеље. Савремена епоха је суздржаност истине битка самог у скривености себе који у себи садржи своју мрачну покретачку снагу, нихилизам.

---

1) Ничеова дела су обележена по бројевима фрагмената јер је он писао у фрагментима, осим за (Niče, 1992)

МОДЕРНА ЕПОХА КАО НИХИЛИСТИЧКИ ОТУЂЕН СВЕТ

Филозофија је потреба за оријентацијом и потреба за размишљањем јер је „у природи филозофије да никада не може непосредно говорити о дневно политичким догађајима и појавама, већ посредно, промишљајући услове који те догађаје и појаве омогућују” (Ђурић 2003, 31). У осећају изгубљености сте упућени на филозофију јер је нешто око вас или у вама проблематично. То је перспектива коју сагледавају Маркс и Ниче. Њима је стало да актуелну садашњост „превладају”, „надићу”, мисленим окретањем „новој”, „другачијој”, „изворнијој будућности, односно отварању могућности другачијег историјског времена и света. Примат моћи идеје над стварношћу, оностраног над оностраним, нестаје са Марксом у схватању да је свет научно-техничке збиље капитализма производња односа разлике и другости, а не односа између структура и њихових друштвених актера. Суштина света у нововековном „пројекту” одређује се из Марксове анализе битка као рада, деловања или праксе и Ничеове анализе воље за моћ као вечног враћања истог.

Хегел је довршитељ филозофије као такве јер је у свом филозофском систему готово достигао апсолутну истину за којом је тежио. Ипак, предвидео је, да иако је свет исцрпио своје историјске развојне могућности у себи, он садржи и још једну неостварену могућност, могућност властите негације, која се не може приказати у облику филозофског система, него се може мислити само мишљењем револуције. Зато је не Хегел, него Маркс, као мислилац револуције, мислилац нашег времена (Petrović 1986a, 221). За Маркса (Marks 1961) револуција није политичка или економска, или светонадзорска промена, него првенствено „радикална промена у човеку и друштву” у смеру мишљења (89). Револуција је усмерена на укидање сваке експлоатације, али и пуно остварење, на највиши облик и бит праксе као слободне стваралачке делатности. Дух и апсолутна идеја код Хегела, за Маркса је материја рада у свим његовим видовима, тј. света у историчности његовог збивања, а за Ничеа воља за моћ као воља за живот. Маркс се залаже за перманентну револуцију целине бескрајног

само-произвођења које укључује природу и човека у целини. Ниче се такође залаже за револуцију која није политичка, већ образовна и културолошка, указујући да се налазимо у отуђеном свету у коме се људи употребљавају као објекти, који се након употребе одбацују. Игнорација је постала друштвени образац који у себи садржава поруку највећег непоштовања човека као људског бића (Nietzsche 1988, fr. 37). Михајло Ђурић (Ђурић 2003) следи Ничеово размишљање тврђом да „данашњи човек нема снаге и храбрости да се суочи са новонасталом ситуацијом и прихвати изазов живљења без моралног закона у себи и без звезданог неба над собом, као најцрње нихилистичко беспуће – та утвара је постала Бог и човек полаже наде у нешто што је одавно мртво” (26). „Прегореване епохе” је увид у нихилистичко опустошење света. Историја 20. и 21. века је по Ничеу нужно „раздобље успона нихилизма” јер је обезвређеност највиших вредности очигледна, а нихилизам је „нормално стање” (Nietzsche 1988, fr. 62, 64). Историја нихилизма почиње као процес када воља за моћ кроз метафизичку филозофију и религију поставља „хиљадугодишње вредности” (Niče 1992, 56) као „нихилистичке вредности” (Nietzsche, 1999, fr. 6). Вредност је средство које воља успоставља ради одржања или повећања своје моћи и не постоји сама по себи, већ је последица историјског „постављања вредности.” Нихилизам наступа када недостаје циљ, када смо „изгубили смисао и храброст, али и у властитим очима част, а у најдубљем бићу осећамо празнину” (Nietzsche 1988, fr. 12, 18, 29). Нихилизам је психолошко стање стида пред самим собом, јер је резултат узалудно дугог трошења снаге, агонија због „беспредметности”, неизвесности, без прилике за опоравак или достизање стања мира, одраз декаденције човека, односно сопственог себенегирања (Nietzsche 1988, fr. 11). Ниче му супротставља херојски, активни нихилизам, као знак повећане духовне снаге и пут одлуке човека из досегнуте и усвојене воље за моћ у вечном враћању истог (Nietzsche, 1988, fr. 22). Херојски нихилизам је непрестано, кружно дионизијско-аполонијско уништавање и стварање које је у себи једно-исто дело тог кружног процеса у циљу превредновања или уништавања свих постојећих „највиших вредности”. Ниче промовише филозофију деловања настојећи да човек бар покуша „створити себе као потпуног човека” кроз

своје самонадилажење. У вољи за животом, у којој се живот само одржава, нема воље за моћи. Кад је воља моћна, тежи стварању вредности које повећавају њену моћ, јер се тиме не одржава живот сам, већ се он надмашује. Како у животу нема лаких одговора, већ само тешких одабира, управо у нихилизму Ниче види могућност поновног „промишљања циљева и смисла друштвене опстојности политике, нову револуцију која би довела до превредновања старих вредности и стварања нових” (Nietzsche 1988, fr. 45) са циљем да човек постигне моралну супериорност и људску изврсност. Превасилажење нихилизма је могуће једино као „превредновање свих вредности”. Себе превладавањем човека ка надчовеку завршава се нихилистичка историја у целини. Ниче, као и Маркс указује на многе сакривене опасности у модерном индустријском свету, модерној демократији. Друштво карактеришу друштвени анатомизам, морално урушавање и уздизање партикуларних интереса на рачун јавног деловања (Stanković Pejnović 2014, 19). Све је постало глума; у политици човеку недостаје вера у своје право, невиност; господари лаж и служење моменту (Nietzsche 1988, fr. 69). Човек троши своју снагу на прилагођавање, на одбрану, на реакцију на надражаје уз изразито слабљење спонтаности (Nietzsche 1988, fr. 71).

Према Марксу безусловно уништавање „врховних вредности” је неопходан услов класно-пролетерске револуције која ће уништити „грађански” поредак (Marks 1961, 299). Ничеово инсистирање на „стварању нових вредности” је упорно одбијање баналности медиокритета и апстрактних етичких принципа. Све велике филозофске визије су усмерене на превредновање постојећих вредности, што подразумева и концептуализацију будућности у целини. Бит човека по Марксу није ни непромењив део његове фактичности, ни вечна, непромењива идеја човека према којој реални човек треба да тежи; она је целокупност историјски креираних могућности. На сличан начин размишља и Ниче јер Ја или сопство види као илузију, фикцију, будући је сам концепт „индивидуалности” схваћен погрешно. Само сопство је спрега различитих моћи и снага. „Ја” је стварање, посебно властитих закона које треба следити (Stanković Pejnović, 2014, 114), Маркс тврди да је, стварање идеја, представа, свести непосредно уткана у

материјалну делатност људи, и то је језик стварног живота. Људи стварају своје представе, идеје, али су то делотворни људи, условљени одређеним развојем својих производних снага и деловања. „Свест никад не може бити ништа друго до свесно бивствовање, а бивствовање људи је стварни процес њиховог живота” (Marks 1961, 358).

ОТУЂЕНИ РАДНИК, ОТУЂЕНЕ САМОСВЕСТИ

Главно обележје човека грађанско-капиталистичке епохе је отуђење. Појам отуђења је увео Хегел, приказујући историју човека као историју човековог отуђења (*Entfremdung*). Према Хегелу (Hegel 1966) ум тежи „остварењу суштине, али чинећи то он скрива тај циљ од сопственог погледа и поноси се овим отуђењем од самога себе” (145). За Маркса, као и за Хегела, појам отуђења је заснован на разликовању између егзистенције и есенције, постојања и суштине. Према Марксу, капиталистичко друштво не пружа могућност за развој слободног неотуђеног човека који ће живети себи својственим, аутентичним бивствовањем, већ стално поново отуђује човека од себе самог и природе, претварајући човека у роба, а природу у уништење. Економско отуђење је темељ сваког другог отуђења (Marks 1961, 255). У том смислу, Маркс је епохални мислилац истине човека јер у темељу своје филозофије разматра отуђење човека, која се као црвена нит непрестано јавља у његовом укупном стваралаштву, односно његово разотуђење које се постиже укидањем тог стања, тежећи достигнућу неотуђеног слободног човека. Маркс тежи ослобођењу човека од оне врсте рада која уништава његову индивидуалност, која га претвара у ствар, и која га чини робом ствари. „Отуђени рад отуђује човеку његово властито тело, природу изван њега, његову духовну, људску суштину” (Marks 1961, 252). Овде се Марксово схватање додирује са Кантовим принципом да човек увек мора бити циљ по себи, а никада не само средство за постизање неког другог циља. Стога Маркс каже да је циљ човек, а не производња ствари, у којем човек престаје да буде „осакаћено чудовиште, и постаје потпуно развијено људско биће” (Marks 1971, 516). Отуђење код Маркса није условљено онтолошко-судбински па се може и мора

превладати активним ангажманом човека у револуционарном чину. Маркс човеково отуђење од своје бити тумачи као знак да се човек отуђује од реализације својих историјско креираних људских могућности (Petrović 1986a, 325) јер човек „друге људе сматра средством, себе самога понижава до средства и постаје играч туђих сила” (Marks i Engels, 1949, 57). Врхунац отуђења је у „самоотуђењу” јер човек истовремено отуђује и нешто од себе и нешто од нечега, а на и себе од самог себе (Petrović 1986a, 97) као отуђење самосвести које није „израз збиљског отуђења човекова бића, израз који се одржава у знању и мишљењу” (Marks 1961, 284). „Човек” је слободан колико год га рад ослобађа и доводи до људске бити као бића рада. Хегеловски речено, у раду је човек слободан зато што је „у другом код самог себе” што у „свету рада” среће своју радну бит и себе самог. Кад радник даје живот предмету; животност више није његова, него припада предмету (Marks 1961, 246). Корен отуђења се налази у „отуђењу слободне људске делатности у раду”. Темелно отуђење је первертирање производње бића из битка у рад који ствара робе (Sutlić 1967, 31).

Маркс истиче да је радник сиромашнији, уколико производи више богатства и његова производња добива више на моћи и опсегу. Маркс (Marks 1961) истиче да „овећањем вредности света ствари расте обезвређивање човекова света. Рад не производи само робу; он производи себе сама и радника као робу” (212). Присвајање предмета појављује се као отуђење, јер уколико радник производи више предмета, утолико може мање поседовати и више долази под власт свог производа, капитала. Таква перспектива видљива је из Марксовог (Marks 1971) става да је „капитал је мртав рад који као вампир живи од исисавања живог рада и шта више живи, више исисава рад” (256). Маркс наглашава да само у друштву у којем неће постојати доминација човека над човеком и у ком неће продукти метафизичке (лажне) свести и отуђеног битка одређивати и управљати друштвеним односима и самим тим индивидуалним животима, постоје могућности за развој неотуђивог, слободног човека (Marks 1961, 276). Следом таквог размишљања може се тврдити да је човек у битном историјско биће способно да мења стваралачким и самостваралачким поступком себе креирајући свет. Управо зато јер је човек стално у позицији

одлуке и одређења, али не кроз бирање, него првенствено кроз стварање које налази свој врхунац у Хегеловом филозофском систему и негацији постојећег света, он деловањем достиже може нове могућности.

Херберт Маркузе (*Herbert Marcuse*) надограђује Марксову мисао да је свет отуђен и неистинит докле год човек не уништи његову мртву објективност и не препозна себе и свој властити живот „иза” учвршћених облика ствари и закона. „Када коначно стекне ову само-свест, он може доћи до истине о самом себи и до истине о свом свету. Након препознавања може и деловати и учини свет оним што он битно јест, наиме, испуњењем човекове само-свести” (Markuze 1966, 110). Самоотуђени човек није стварно човек јер не реализује своје историјски створене људске могућности. Оно што Хегел и Маркс називају самоотуђење је отуђење сопства од себе сама путем себе сама (Petrović 1986a, 163). Самоотуђен човек није при својој бити и тада постоји већи или мањи отклон од његове бити и он се „не реализује као слободно, стваралачко биће праксе” (Petrović 1986a, 157). Марксово отуђење се не односи на збир његових особина или сфера, већ тежи да одреди „општу структуру његових односа према свету и самом себи” (92). Према Петровићу (Petrović, 1986a), „човек је за Маркса оно бивствујуће које бивствује на начин праксе” као делатност којом човек преображава и ствара свој свет и самог себе (93). Управо зато јер је човек самонастајуће биће, могуће је створити друштво које неће потицати отуђење, него ће га својим деловањем потискивати у све веће разотуђење појединца. Иако постоје различити облици или аспекти самоотуђења, највиши и најважнији облик из ког произлазе и у који се *de facto* враћају сви облици отуђења је самоотуђење, отуђење од човекове бити и његове људскости. Због тога је самоотуђење бит или истина отуђења.

Отуђеност човека од самог себе Маркс и Ниче нарочито истичу у разумевању религије. Према Марксу и Ничеу је религија изврнута свест која отуђује човека од себе самог. Маркс (Marks, 1961) критикује хршћанство као религију безнадних, наводећи да је „религија збиља, свест и самопоуздање човека који још није допрло до самог себе, или је већ самога себе поново изгубио. Религија је чежња потлаченог бића, душа

света без срца, дух бездушних прилика. Она је опијум народа” (82). Човек није апстрактно биће које је изван света. Свет човека је држава, друштво, али оне производе религију, која је изврнута свест света и изврнути свет. Маркс и Енгелс (Marks i Engels, 1949) изричито тврде да „не одређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест (318–319). Према Марковом мишљењу (Marks 1961) људска бића која живе у овом друштву стварају религију јер су „отуђена од сопственог рада, производа свога рада и самих себе, и живе у свету који је ван њихове контроле и који доживљавају као доминацију непознате снаге, иако су га сами створили” (86). Религиозно отуђење се догађа у подручју свести, човекове унутрашњости, док је економско отуђење, отуђење збиљског живота (Marks 1961, 240). Марксов атеизам је уперен ка дехуманизирајућој улози религије, односно њене идеолошке позиције, а никако ка „метафизичкој негацији Бога” (Vereš 1973, 13).

Ничеова критика хришћанства садржи критику политичког идеализма који укључује егалитаријанске идеологије, а његова политичка дихотомија се темељи на политичкој борби између принципа „највиших права већине” и принципа „највиших права неколицине” односно противприродних и природних политичких вредности (Stanković Pejnović 2013, 21). Ниче хришћанске идеале презире јер су слепи за стварност живота, изричито тврдећи да „нема ничега у религији што нас нагони да себе гледамо као бића која одређују вредности” (Nietzsche 1988, fr. 19). Хришћанском појму стварања, Ниче супротставља нови појам стварања човека које се обликује кроз вољу за моћ која у човеку ствара кроз њега, као биће у којем се воља односи спрам себе саме и тиме се превазилази. У стварању је хтење нераздвојно од вредновања (Nietzsche 2002, fr. 209). Вредности не постоје по себи, независно о стваратељу и стварању. Вредности ствара човек, дајући им људски смисао (Niše 1992, 100). Зато је потребно да човек досадашње вредности препозна као створене од стране човека, како би старе могао разорити и створити нове. Тај процес је могућ само кроз ослобођење воље за моћ од њеног утамничења у противвољи којом се она сама ослобађа и остварује, доносећи истински спас животу. Наша уверења су наша ограничења (Nietzsche 1999, fr. 54), а

превредновање захтева одмак од конвенционалног морала или ослобођење од њега, односно одвајање од лажних уверења и дистанцирање од владајућих идеологија.

Према Ничеовом мишљењу (Nietzsche 2004) „обичним људима, који чине већину и постоје да служе и буду од опште користи, религија даје непроцењиво задовољство сопственим положајем и врстом, смирај, послушност, срећу и саосећање, оправдање читаве свакидашњице, нискости и беде њихових душа” (fr. 61). Ничеова (Niče 1999) осуда хришћанства изразито је видљива кад пише да је то „највећа од свих замисливих покварености јер је од сваке вредности направила невредност, од сваке истине лаж, од сваке честитости нитковлук душе” (fr. 62). Хришћанска вера је, како Ниче наводи (Nietzsche 2002), „жртвовање слободе, поноса, самосвести духа; у исто време, она је поробљавање и самопоруга, самосакаћење” (fr. 61). За снажне, независне, религија је једно средство више за савладавање отпора, чиме је владавина лакша. Ипак, религија може бити и средство за обезбеђење мира и чување чистоте пред „неизбежном прљавштином сваког бављења политиком” (Nietzsche 2002, fr. 61). Највећа Ничеова критика хришћанства усмерена је на погрешно приказивање смисла у бесмислу патње. Хришћански морал обликује човека и оптерећује га кривицом и подстиче на бесмислену казну и покајање који су усмерени на унижење човека, а не на његово очовечење. Казна коју приписује такав поредак припитомљује, не „поправља”, појачава осећај отуђености, и узрок је скрханости и самопонижења” (Niče 1986, II, fr. 14, 15).

Ниче тежи томе да човек покуша створити себе самог као потпуног човека кроз слободу која не постоји сама по себи, већ се до ње долази савладавањем препрека. Друштво и идеологија која заступа једнакост, праведност, моралност, ствара „таште, лажљиве наказе” (Niče, 1986, III, fr. 19). Ниче (Nietzsche 1988) размишља о потреби промене друштвене стварности када наглашава да је у Европи „увелико нарасла подложност људи дресури којој се људи лако покоравају” (fr. 128). Данас, као и у Ничеово време, превладава одгајање за безличност и самозаборав који примарно обликују религија и образовање, али и сама друштвена реалност која ствара свет безличних јединки којима се лако манипулише и управља.

Ниче нарочито наглашава (Nietzsche 1988) одвратност према „паразитима духа који су суморни, песимистичног изгледа, али су подлаци, лопови и невинашца, као сви ситни грешници” (fr. 77).

Жил Делез (*Gilles Deleuze*) надограђује Ничеову, али и Марксову слику човека, прилагођавајући је савремености. Обликовање човека према апстракцији и универзалности га претвара у неки облик машине. Перцепција човека као не-Ја изравна је последица циља процеса тоталног отуђења од садашњости и самога себе. „Нема више ни природе ни човека, већ постоји само процес који производи једно у другоме и спаја машине. Посвуда само машине које производе или машине које жуде, схизофрене машине, сав генерички живот ја и не-ја, извањско и унутарње више ништа не значе” стварајући тако погодно тло за „производњу субјекта” које ће бити вођени материјалистичком (или неком другом) психијатријом (Deleuze 2013, 6). Ничеово разумевање морала стада видљива је у политичком деловању где држава постаје једино и нужно средство остварења човекове бити, стварајући типичну индустријализацију вредности у којој је „послушан грађанин” уједно и „добар грађанин”. Размишљајући само унутар парадигме државе човек је средство над којим се проводи туђа воља. Страх се јавља приликом саме помисли да би се индивидуалитет могао остварити ван заданих парадигми, а из страха произлази затварање у „морал стада” (Nietzsche 1988, fr. 15). Због тога се Ниче (Nietzsche 1988) противи сваком облику норми и нормирања које стварају људе-машине подложне сваком манипулисању кроз термине „добро, нормално, морално”... Главна интенција Ничеове филозофије је стварање људи који не желе припадати маси и који су спремни устрајати на одлуци да „буду своји”. Не постоји „биће” иза чињења, деловања, постајања (fr. 13). Уређење односа према самом себи и другим људима није нешто одређено, диктирано од стране „неба” или природе, него је то човек сам. Човек је свој господар када бивствује на начин праксе. Када се тако не понаша, он је роб свог отуђења. Неотуђен човек је ослобођен подељености на поједине сфере, он је целовито биће и као такав у могућности започети своје аутентично бивствовање, односно свој особити однос према бивствовању као таквом.

НЕСТАЈАЊЕ ДРУШТВА У КАПИТАЛИЗМУ

Маркс иритира човека капитализма јер немилосрдан према његовом самопоштовању, што Алпар Лошонц (Lošonc 2017), наглашава јер „човек у робну циркулацију улаже своје жеље и инвестира своју субјективност у само-кретању капитала, чиме постаје упитна његова субјективност будући да капитал обликује друштвене односе у којима постоји радна снага као роба која се може експлоатисати: то је Марксово објашњење за бесконачног самокретања капитала” (142). Маркс (Marks 1971) објашњава најунутрашњу тајну капитала као „скривену основицу читаве друштвене конструкције, тако и политичког облика односа суверености и зависности, сваког временски датог специфичног државног облика, коју налазимо у непосредном односу власника услова производње према непосредним произвођачима...” (1501). Капитал је, по Марксу „обливен крвљу и прљавштином од главе до пете” и преноси своју „енергију која га тера напред” на персоналне и политичке везе кроз нове облике владавине и потчињености (Stanković Pejnović 2016, 14).

Маркс тврди да је отуђена производња најамни рад, а да је човек у том отуђеном раду и класној подељености друштва богаљ који је и сам најамни рад и роба (Marks 1961, 211). Капитал има „мистична својства”, јер има моћ да се све друштвене производне снаге рада испољавају као да припадају њему, а не раду као таквом, и као да потичу из његовог властитог крила (Marks 1971, 688)

Капитализам је дисциплиновао раднике и присилио их на фабрички рад. Док је у време старих мануфактура капиталиста само унајмио раднике и располагао њиховим производима, а радници радили на традиционалан начин и сами одређивали темпо и организацију радног процеса (формална субсумпција), са развојем модерне индустријске машинерије сам радни процес се у целини подређује потребама и захтевима капитала (Крашовец 2013, 62). Тумачећи Маркса у постхуманој капиталистичкој епохи, јасно је да радник треба да буде главни фактор привредног и друштвеног развоја. Капиталистичким продукционим односима то је изокренуто па мртви рад господари живим радом. У капиталистичкој

производњи долази до преображаја самог непосредног процеса производње. Рад је преобликован постхуманим формама нових технологија информација. Нове форме друштвене комуникације произлазе из преласка човека из субјекта у пројект, односно из преласка актера збиљскога деловања у интерактивног актера кибернетичке мреже (Terranova 2004). Како нестаје радник, тако нестаје и друштво које више и на његово место долазе индивидуални власници радне снаге које води само њихов властити интерес (Lebowitz 2015, 36).

Како наводе Делез и Гатари (*Felix Guattari*) радник је истовремено подређен и поробљен у друштвеној структури; подређен материјалном принудом рада ради преживљавања, показивањем радне класе и доприносу друштву као субјективне језгре, а поробљен од квантне реконфигурације у машинском аутомату капитала (Deleuze and Guattari 2013, 458). Маркс је тврдио да организација изграђеног капиталистичког процеса производње ломи сваки отпор, а „неми притисак економских односа запечаћује власт капиталисте над радником” (Marks 1971, 527). Генијалност Маркса се огледа у чињеници да је уочио да ће контрадикције унутар система временом постати тако изражене да ћемо бити принуђени изучавати начине како да се превазиђу. Буржоаске епохе се разликује од ранијих је дошло до поремећаја друштвених услова, веће неизвесности и узнемирености. Сви фиксни односи, са својим предрасудама и мишљењима су уклоњени, све новоформиране релације су застареле пре него што су се модификовале. „Све чврсто постаје флуидно, све што је свето је проклето, а човек је коначно присиљен да се суочи са трезним лицима својих стварних услова живота и његовим односом и његовом врстом” (Marks i Engels 2017, 36–7). Флуидност и посебност капитализма се огледају у његовој линији бекства и нису само тешкоће које се јављају, „као у другим друштвеним машинама”, већ су услови сопствене производње (Deleuze and Guattari 2008, 66–7) јер не постоји никакав посебан структурални режим, ауторитет или конфигурација живота за одржавање, већ само један циљ „производња ради производње”. „Бит богатства” више није конкретна објективна ствар, већ активност производње у целини (Deleuze and Guattari, 2013, 257). Оно што чини капитализам другачијим од претходних система је његова

универзалност коју успева одржавати кроз аксиоматизацију и ретериторијализацију. Аксиоматизација сваку препреку која се нађе на путу капитализму претвара у нови аксиом па на тај начин уништава границе и наставља своју универзалност јер све постаје роба која је на продају. Ретериторијализација ставља у „покрет људе, законе, машине, премештајући их у нове и уметне територије проводећи унутар њих нове аксиоматизације” (Мишћевић 1975, 158). Делез и Гатари капитал виде као „тело за обликовање записа над субјектом” (Deleuze and Guattari 2013). Ствара се „код жудње” према предметима/стварима или роби које се „требају” имати, па индивидуа постаје тотално подложна споменутом коду, као да ју он ствара. Управо се у овом сегменту очитује наша „антиедипска” специфичност чија карактеристика постаје жудња или нагон за нечим што манипулише човеком. Овај процес се непрекидно понавља јер се не-Ја мора поновно прилагођавати новим облицима робе и спектакла. У средишту се увек налази машина нагона или жудње око које се врти, односно поновно враћа, сва наша уметно створена Властитост која се мора константно производити како би јој се могао пласирати, увек нови, спектакл и нова роба. Овај процес не очитује се само на разини моднога и помоднога, већ и на политичкој разини. Репроизводњу субјекта прати и стварање „илузија дужности” која је уједно и карактеристика схизофреније модерног човека. Индивидуа „мора” бити све оно што јој налаже идеолошки или репресивни апарат (Deleuze and Guattari 2013, 246).

Држава тежи да потчињени субјект стави потпуно под своју контролу, претварајући га у средство кроз монопол над приватним и јавним сегментима живота. Институционална моћ државе, преко идеолошких и репресивних апарата, средство је „поседовања” и контроле индивидуалитета и јавног дискурса пошто свака институција делује истовремено помоћу насиља и идеологије, али са разликом да се та два појма не могу поистоветити. Институције раде у корист капитала и владајућих елита првенствено из економских разлога и капиталистичког положаја унутар сфере тржишта јер је нераскидива веза у релацији држава – капитал – новац. С друге стране институционални механизми омогућују склапање неформалних договора између капитала и политичких елита,

отварајући простор манипулацији, са циљем заштите државних интереса, а повезаност интереса капитала и политичких елита омогућује институцијама селективно искључење маса из јавног дискурса.

Парадокс лежи у чињеници да се слобода гарантује неслободом, једнакост свих неједнакошћу, право страхом од казне. Примарна идеја државе је одржавање стања привида и илузије. Привид једнакости је најизраженији кроз нужно стварање хијерархије. Улога државних институција је „да се силом осигурају услови репродукције производних односа које служе владајућој класи” (Althusser 1975). Постхумано друштво данашњице се може описати Негријевом перспективом „комуникацијског друштва” (Negri 1992, 105) или Делезовом „друштвом контроле” јер су израженији „софистицирани технократски облици надзора и контроле становништва” као „тестирање-земља, напредак” технологија који су прототип ових нових облика моћи (Deleuze and Guattari 2008, 48, 50). Контрола подсећа на категорију „Империје”, која и сама постаје све „празно” (Deleuze and Guattari 2013, 460). Док мноштво тежи аутономији, експлоатација постаје све више „спољна” и „празна”: „капиталистичка снага драстично контролише нове конфигурације живог рада, али може само да их контролишу споља јер није дозвољено да их нападне на дисциплински начин” (Negri 1994, 235, 238). Ширење капитализма требало би бити „унутарње”, а не „вањско”, пошто „не подразумева не-капиталистичку околину, већ властити капиталистички териториј – то јест, субсумација више није формална, него стварна” (Hardt and Negri 2000). Капитал подстиче друштво спектакла, као декодифицирани живот који је постао акумулација илузија и привида или, ако ако говоримо у марксистичком контексту, резултат је модерних услова производње. Појединац је „бесконечно слободан”, дајући пристанак спектаклу добровољног ропства постмодерној култури забаве као нове идеологије успеха и среће кроз испразности говора без моћи (Stanković Pejnović 2018, 47). Јединство живота растапа се пред призорима који сада почињу чинити једну супротност, једно кретање неживота, а фрагментирана стварност регрупира се у ново јединство, као нови лажни свет”. „Друштвена улога спектакла је производња

отуђења"! (Debord 2003, 8). Илузија и спектакл робе стварају монопол над стварношћу. У постмодернистичком концепту све постаје роба која се може купити и продати, укључујући овде и властиту индивидуалност. Бодријар (*Baudrillard*) ће тај процес описати као процес „реификације” у којему људи попримају карактеристике ствари, предмета који почињу на њих утицати (Baudrillard 1992, 67). Друштво спектакла производи свет илузија и привида где је индивидуалитет преплављен сликама, кодовима и актуалним идеологијама. У таквом контексту можемо говорити и о „поразу људског субјективитета”. Постмодернизам је перципиран као антитеза хуманизму, односно немогућност остварења идеала (слободне) субјективности чија прва жртва постаје критичко мишљење што нужно доводи до губитка способности разликовања између збиље и симулације (Debord 2003, 5). Како је рад отуђен од радника, он је у капитализму претворен у средство капитала и спектакла. Радник је у исто време и потрошач. У раздобљу „хуманизма робе” радник се поштује само онда када троши и конзумира робу (Debord 2003, 13). На таквим претпоставкама базиран је целокупни маркетинг и друге полуге капиталистичке машине. Карактеристика оваквог концепта је „лукавство робе” где одређена врста робе поприма ознаке неуништивости, док се привидна борба одвија само унутар модела те исте робе. Резултат лукавства робе је тако „производња навике подчињавања” (Debord 2003, 16). Бауман тврди да се капитал „еманциповео” од рада, кроз промену парадигме од производње ка потрошњи. Нови постмодернистички поредак почива на заведеношћу тржиштем кроз контролу диригованог потрошачког избора и задовољства, а не преко идеологије (Bauman 1992, 2). Капитализам преживљава све епохе друштвених промена зато што одговара на захтеве ирационалне рационалности слободе и жеље.

ЗАКЉУЧАК

Маркс и Ниче су мислиоци који указују да је само револуционарним обратом у бити света и људског промишљања могуће отворити могућност очовечења човека. Тада се остварује човек који јесте, који збиљски живи, будући да се у

њему подударају његов ту-битак и његова бит те је бесконачни „прогрес” само једна страна бесконачног процеса, док је друга вечно саморађање и самокретање у кругу строгог система у којем је човек смислено у себи затворен. Тиме Маркс обнавља једну од темељних поставки нововековне метафизике, Хегелове идеје „истина је целина”, као самопретпостављеном јединству општег, посебног, појединачног. То Марксу, као и Хегелу омогућују истоветност есенције и егзистенције бића.

Ничеов примарни политички циљ је усмерен ка усавршавању или изврсности самог човека или усавршавању преласка од природне животиње ка човеку. Гледајући у будућност, Ниче се питао шта осигурава будућност човечанства и шта би човечанство требало постићи. Пред све већим духовним пропадањем, Ниче је био пред дилемом хоће ли човек посустати пред „вољом ка ништавилу”. Указао је на постојање европског нихилизма, који објашњава као недостатак циља или намере који би надокнадио патњу егзистенције јер су обезвређене врхунске вредности и недостаје одговор на оно „зашто” (Nietzsche 1988, fr. 2). Он је филозоф-промицатељ живота израженог кроз вољу ка моћи, моћ није фиксна и непромењена појавност, као снага или сила, већ „достигнуће” воље кроз обједињавање свих наших снага које себе надмашује или даје себи надмоћ. Данашњи укус и данашња врлина чине вољу слабом и укус времена је слабост воље (Nietzsche 2002, fr. 212,) док „једнакост права” претвара једнакост у неправу. Човек неће бити отуђен ако је способан надићи себе, створити своје властите законе, бити спреман за велике одговорности, имати уважен владарски поглед, бити одвојен од гомиле, и имати „широк замах воље, споро око које се ретко диви, ретко гледа навише, ретко воли” (Nietzsche 2002, fr. 213).

Маркс је тежио да мишљу-чином даје могућност ослобађања рада за његово пуно, незауостављиво деловање у „царству слободе”. У том смислу може се рећи да у свету рада доминира „униформност и сивило” у којем се уместо ствари и предмета јављају „функције” и „индикације”. Ту униформисаност треба промишљати не само с ону страну оптимизма „напретка”, усхићења изгледима благостања, него и с ону страну „песимизма посвемашње манипулативне технификације, „денатурализације”, „деперсонализације” и

„животног недостатка”. Однос „рада” и „човека” код Маркса је двозначан и варира између разлике и идентитета као значаја људске нарави.

Свакодневни начини живота подвргнути су омасовљењу, принудној синхронизацији, сегментацији, а мора се признати да живимо у друштву спектакла јер културна индустрија води друштву контроле. Све што јесте, јесте као „процес” (у Хегеловом смислу, не као ток, него као извирање и увирање у себе) стваралачка творба, самостворење; кретање као круг, а не као једносмерно гibaње. Данашње капиталистичко друштво има читав низ механизма отуђења човека; техника, медији, образовање, масовна култура, стварајући лажне потребе постављајући их на пиједестал нужности. На тај начин капитализам затвара данашњег човека у оквире своје лажне, неаутентичне егзистенције. Наметнута су правила да се човек остварује преко и помоћу робе, односно „хуманизам робе” постаје главни циљ и сврха сваког облика људске делатности. Фетишизам робе довео је управо до стварања новог, капиталистичког кода који индивидуу кодифицира у један вид „требања” и „морања”, чинећи све оно што јој намеће друштво спектакла, чиме се штитити морал гомиле. Шта чини ту снажну, невидљиву везу која константно тера појединца да се беспоговорно препушта потлачивању? У првом реду то је интерпелација, односно „производња субјекта”.

Изгледа да је у крилатици Розе Луксембург „социјализам или варварство”, човечанство већ одабрало варварство које је капиталистичка мањина наметнула већини и то на начин да је мањина, захваљујући својој друштвеној моћи, код већине створила лажне потребе, међу осталим и за репродукцију капитализма, односно варварства.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Althusser, Louis. 1975. *Elementi samokritike*. Beograd: Beogradski Izdavačko-grafički zavod.
- Baudrillard, Jean. 1992. *The Illusion of the End*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Bauman, Zygmunt. 1992. *Intimations of Postmodernity*. Routledge: London and New York.
- Debord, Gaj. 2003. *Društvo spektakla*. Beograd: Anarhistička biblioteka.
- Deleuze, Gilles, and Felix Guattari. 2008. "On Anti-Oedipus", In *Chaosophy, Texts and Interviews 1972–1977*, ed. Sylvere Lotringer, 36–90, New York: Semiotext(e).
- Deleuze, Gilles, and Felix Guattari. 2013. *Antiedip, Kapitalizam i shizofrenija*. Zagreb: Sandorf.
- Đurić, Mihajlo. 2003. *Srbija i Evropa*. Beograd: BIGZ, Bonapart
- Guattari, Felix. 1984. *Molecular Revolution: Psychiatry and Politics*, Harmondsworth: Penguin.
- Hardt, Michael and Antonio Negri. 2000. *Empire*. Harvard: Harvard University Press.
- Hegel, G. W. F. 1966. *Filozofija povjesti*. Zagreb: Naprijed.
- Krašovec, Primož. 2013. „Nematerijalni rad u operaizmu i post-operaizm,“ *Stvar*, 5: 57–72.
- Lebowitz, Michael. 2015. *The Socialist Imperative. From Gotha to Now*, New York: Monthly Review Press.
- Lošonc, Alpar. 2017. „Nota o Prvom tomu Kapitala povodom 150 godišnjice,“ *Stvar*, 9: 124–143.
- Marks, Karl. 1961. „Nemačka ideologija.“ U *Rani radovi*, Karl Marx i Friedrich Engels, 335–400. Zagreb: Naprijed.
- Marks, Karl. 1961. „Prilog kritici Hegelove filozofije prava.“ U *Rani radovi*, Karl Marx i Friedrich Engels, 81–96, Zagreb: Naprijed.
- Marks, Karl. 1961. „Ekonomsko filozofski rukopisi iz 1844.“ U *Rani radovi*, Karl Marx i Friedrich Engels, 155–300, Beograd: Kultura.
- Marx, Karl. 1971. *Kapital*, Beograd: BIGZ.
- Marks, Karl. 2017. *Manifest komunističke partije*. Novi Sad: Mediterranean publishing.
- Marks, Karl, i Fridrih Engels, 1949. *Izabrana dela*, I, Beograd: Kul-

- tura.
- Markuze, Herbert. 1966. *Um i revolucija*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mišćević, Nenad. 1975. *Marksizam i post-strukturalistička kretanja*. Rijeka: Prometej.
- Negri, Antonio. 1992. "Interpretation of the class situation today: methodological aspects." In: *Open Marxism*, eds. Werner Bonefeld, Richard Gunn, and Kosmas Psychopedis, Volume II (*Theory and Practice*). 69-105, London: Pluto Press.
- Niče, Fridrih. 1986. *Geneologija morala*. Beograd: Grafos.
- Nietzsche, Friedrich. 1988. *Volja za moć*. Zagreb: Mladost.
- Niče, Fridrih. 1992. *Tako je govorio Zaratustra*. Beograd: BIGZ.
- Nietzsche, Friedrich. 1999. *Antihrist*. Zagreb: Izvori.
- Nietzsche, Friedrich. 2002. *S onu stranu dobra i zla*. Zagreb: Dubravka Kozina Publisher.
- Nietzsche, Friedrich. 2004. *Sumrak idola*. Zagreb: Demetra.
- Petrović, Gajo. 1986a. „Mišljenje revolucije. Od 'ontologije' do 'filozofije politike'.” U *Odabrana dela*, sv. 2, Zagreb: Naprijed, Beograd: Nolit.
- Petrović, Gajo. 1986b. „Filozofija prakse.” U *Odabrana djela*, sv. I, Zagreb: Naprijed, Beograd: Nolit.
- Stanković Pejnović, Vesna. 2013. „Politika kao moć kod Makiavelija i Ničea.” *Srpska politička misao*, 40 (2): 11–29. doi: 10.22182/spm.4022013.1
- Stanković Pejnović, Vesna. 2014. *Lavirint moći Politička filozofija Fridriha Ničea*. Novi Sad: Mediterann Publishing.
- Stanković Pejnović, Vesna. 2016. „Demokratska ideološka propaganda u službi kapitala.” *Srpska politička misao*, 53 (3): 11–28. doi: 10.22182/spm.5332016.1
- Stanković Pejnović, Vesna. 2018. „Totalitarizam kao oblik medijske konstrukcije stvarnosti.” *Srpska politička misao* 60 (2): 45–63, doi:10.22182/spm.6022018.3
- Sutlić, Vanja. 1967. *Bit i suvremenost*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Terranova, Tiziana. 2004. *Network Culture: Politics for the Information Age*, London: Pluto Press.

Vereš, Tomo. 1973. *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.

Vesna Stanković Pejnović*

Institute for Political studies, Belgrade

**ALIENATED MAN (WORKER) OF THE
POSTHUMANISTIC CAPITALISTIC EPOCH
– THE PERSPECTIVE OF NIETZSCHE AND MARX**

Resume

Although they differ in approach, it is fundamental that both Marx and Nietzsche simply want to encourage and empower humanity to stand up and fight for themselves and the world around them. The aim of the paper is to show that Marx and Nietzsche, thinkers who aspire to overcome the epoch, through a revolution of thought that rebels against the estranged man who, in our post human age, became a man-made cripple who is only a hired labor, and himself became a slave.

Marx and Nietzsche are thinkers who point out that it is only through a revolutionary turn in the essence of the world and human reasoning is possible to open up opportunities for being human.

Marx and Nietzsche advocate the fight against the world of alienated man, for the world of true freedom, led by a working, creative man who changes and overcomes circumstances.

According to Marx and Nietzsche, from the “realm of necessity” to the true “realm of freedom” comes through revolution – the epochal, radical turns of existing alienated, inhumane reality into a new human, meaningful reality that will be free from the contradictions (economic and ideological) of the “old world” and be a possible space for the full development of universal human creative potentials.

Nietzsche’s primary political goal is to perfect or excel in man himself. According to Marx, capitalist society does not provide an opportunity for the development of a free in alienate man who will live by his own, authentic existence, but constantly alienates man from himself and nature, turning man into a slave, and nature into destruction. The alienation of man from himself

* E-mail address: vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com.

Marx and Nietzsche stand out especially in their understanding of religion. According to Marx and Nietzsche, religion is a perverted consciousness that alienates man from himself. Marx criticizes Christianity as a religion of the hopeless. They despise Christian ideals because they are blind to the reality of life. To the Christian notion of creation, Nietzsche contrasts the new notion of the creation of man, which is formed through the will to power which in man creates through him, as a being in which the will relates to itself and is thus transcended. Through a comparative analysis of Marx and Nietzsche's thinking, the paper will point to the reasons for alienating man as a creative human being and the alienated being of the nihilistic epoch.

Keywords: alienation, capitalism, work, will to power, modern society

---

* Овај рад је примљен 29. јануара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Душан Павловић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ИГРА УВЕРАВАЊА У ВЕЛИКИМ ГРУПАМА**

Сажетак

У тексту истражујем примену теорије игара на политичке феномене у великим групама (више од два играча). Фокусирам се на проблем колективног делања у оквиру игре уверавања (*assurance game*). Након излагања општег облика са два играча, показујем како игра изгледа када у њој учествује више играча, са нагласком на тврдњу како игра може да помогне у разумевању ситуација у којима учешће једне особе у некој колективној радњи зависи од очекивања да ће у њој учествовати друге особе. Идентификујем четири кључна елемента за решење ове игре – пивот, тип учесника, животни оптимизам и врста колективних норми. Политички примери на којима показујем значај ових концепата су гласање у скупштини, учешће на грађанским протестима, изборно гласање за мале странке и приступање покрету отпора. Уочавамо да је за сваку игру доминантнији неки други фактор који доприноси успеху колективног делања и решењу игре.

Кључне речи: Игра уверавања, затвореникова дилема, грађански протест, равнотежа, гласање, избори

---

* Имејл-адреса: dusan.pavlovic@fpn.bg.ac.rs.

** Текст је настао у оквиру пројекта „Политички идентитет Србије у глобалном и регионалном контексту” (евиденциони бр. 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Игра уверавања је у основи игра координације. Многи догађаји могу да се десе само ако довољно велики број људи учествује у њима. Али учешће довољног броја често је могуће само ако учесници претходно координишу своје активности. Размислите о доласку на предавање, састанак скупштине станара, журку, читалачко вече или концерт. Сваки од ових догађаја ће успети само ако довољно велики број учесника дође да учествује у њима. Слично је са регистровањем на Фејсбуку или Инстаграму, одлукама о улагању, фискалном подстицају који може да покрене привреду, разлогу због којих људи плаћају порез или због којих неразвијена привреда не може да се извуче из сиромаштва (Todaro and Smith 2014; Pavlović 2019). Коначно, овај проблем се често јавља у политици код различитих врста гласања, учешћа на протестима или приступању покрету отпора.

Да би свака од ових колективних акција успела, неопходно је да сви заинтересовани ураде исту ствар, тј. да учествују у датој радњи. Али да би се то десило, неопходно је да довољно велик број људи буде *уверен* да ће и сви остали урадити исту ствар (регистровати се, доћи на протест, гласати за странку, донети одлуку о улагању итд). Координација делања може да дође споља, али такође може да буде спонтана и децентрализована. Када су групе мање, може доћи изнутра.

Да би читаоца увео у проблем на једноставнији начин, у наредном одељку најпре на хипотетичком примеру показујем како се проблем уверавања разрешава у игри са двоје учесника. Потом прелазим на варијанте са више од два играча у којима настаје проблем колективног делања. Игра са више учесника се често обележава као игра са n -играча, што не значи само да се у игри појављује више од два играча, већ да у многим варијантама овакве игре играчи доносе одлуке независно једни од других. Ово знатно отежава одлуку о учешћу. Фокусирам се на четири политичка примера – гласање коалиционих посланика у скупштини, учешће на уличним протестима, изборно гласање за мању странку и прикључење покрету отпора.¹

1) Последњи пример преузет је из књиге (Petersen 2001).

Главни проблем с којим су суочени играчи ових игара јесте да се избегне трансформација игре уверавања у затвореникову дилему (одељак 3), али код сваке игре за то је неопходан неки други елемент:

- пивот, код гласања у одборима и скупштинским телима,
- довољно велики број специфичног броја учесника, код уличних протеста,
- животни оптимизам, код гласања на изборима за мале странке,
- тип норми који регулише чврстину заједнице која је изложена војној окупацији или другој врсти угњетавања.

Ова четири елемента су (често, а понекад увек) одсутна из игре уверавања са два играча, а важна су за разумевање колективног делања у играма као што су игра уверавања и затвореникова дилема.

Игра уверавања са више учесника суштински се разликује од затвореникове дилеме са више учесника по мотивацији за учешћем. Док у затворениковој дилеми појединци желе само *корист* од колективног делања и нису нужно заинтересовани да сами допринесу њеном креирању, овде поред користи коју ће имати од заједничког делања људи *желе да учествују*, тј. сматрају да је сам чин учешћа важан. Ипак, само учешће се не може узети здраво за готово, јер учешће сваког појединца зависи од броја других учесника. Другим речима, појединци желе да учествују само ако су уверени (отуда назив – игра уверавања) да ће учествовати довољно велики број других учесника, јер у супротном догађај не може да се деси. Нема смисла да само ви отворите Фејсбук налог. Морају да га имају и остали. Начини који учеснике могу уверити да учествују могу бити различити. Рецимо, учешће на гласању у скупштини разликује се од учешћа на уличним демонстрацијама, док се оно пак разликује од гласања на изборима, а ово последње од учешћа у покрету отпора на територији под војном окупацијом.

ИГРА УВЕРАВАЊА СА ДВА ИГРАЧА

За разлику од затвореникове дилеме у којој се награђује несарадња (која је често последица вероломности у договорима), у игри уверавања награђује се сарадња. Општи облик игре са два играча приказан је на Матрици 1. Играчи 1 и 2 могу да бирају између стратегија А и Б. Ако обоје ураде А, добијају исплату a ; ако ураде Б, добијају b , при чему $\{a, b\} > 0$. Ако ураде различито (1 одигра А, а 2 одигра Б), исплата је (0, 0). Другим речима, за оба играча се исплати једино да ураде исту ствар (Mueller 2003).

Матрица 1: Игра уверавања – општи облик.

	Б1	Б2
А1	a, a	0, 0
А2	0, 0	b, b

Да би обе стране урадиле исту ствар, неопходно је да обе знају шта ће одиграти онај други. Ово може да се покаже на великом броју примера. Узмимо један хипотетички (Pavlović 2015, 61–63). Момак и девојка су отишли на Егзит фестивал. Негде у гужви су се раздвојили и сада не знају како да се поново нађу. У међувремену, због огромне гужве на малом простору,² телефонска мрежа је преоптерећена, па је комуникација телефоном отежана или немогућа. Да ли ће се срести код Плесне арене или отићи на Главну бину? Све зависи од тога шта свако од њих мисли шта ће урадити онај други. Игра може да се представи на следећи начин (Матрица 2).

2) Када је највећа гужва на Егзиту може бити и до 50.000–60.000 посетилаца по вечери.

Матрица 2: Игра уверавања као игра чисте координације

Дечко

		Главна бина	Плесна арена
Девојка	Главна бина	1,1	0,0
	Плесна арена	0,0	1,1

Да бисмо решили ову игру неопходна је фокална тачка, одн. заједничко знање о томе где ће највероватније доћи онај други (Pavlović 2015, 69–70). Оно може бити и посредно – није неопходно знати где је ваш партнер ако знате где се налазе њени или заједнички другови. Рецимо, ако се зна да се већина њиховог друштва тренутно налази на Главној бини, можда није лоше да оду тамо и потраже свог партнера. Или, ако знате да на Главној бини тренутно пева Северина, а такође знате да ваш дечко воли Северину, боље је да не одете на Плесну арену. Било како било, ова игра има два равнотежна исхода – (1, 1) и (1, 1). Другим речима, за обе стране је свеједно да ли ће се срести код Плесне арене или на Главној бини. Важно је само да остатак вечери проведу заједно.

ИГРА ГЛАСАЊА – КОАЛИЦИОНО ГЛАСАЊЕ У СКУПШТИНИ

Како сам најавио у уводу, у тексту разматрам четири политичка примера колективне верзије игре уверавања са више играча. Прву игру називамо игра гласања (*voting game*). Замислите коалицију две странке која у скупштини од 19 места има комотну већину од 15 посланика. Странка А има 10, а странка Б пет посланика. Странка А предложила је закон. (Претпоставите да су сви посланици оријентисани на исход процеса гласања – сви су заинтересовани да добију корист од закона који ће се усвојити. Не постоје друге врсте мотивација због којих би било који посланик гласао за дотичан закон.) Понашање посланика странке А зависи од понашања посланика странке Б. Ако је њихов глас сигуран, посланици

странке А могу да се опусте. У том случају гласање постаје затвореникова дилема са више учесника. За сваког посланика странке А и Б је лакше ако не учествује у гласању, јер ће бити довољно других посланика који ће обезбедити већину. Ово називамо ефекат Кити Ђеновезе – сви мисле да нема потребе да троше своје време, јер верују да ће неко други урадити оно што је потребно (Dixit, Skeath and Railey 2015, 454).

Замислите сада да је странка Б из неког разлога најавила да не жели да учествује у гласању. Сада је сваки глас странке А пресудан. Пошто више нема комотне већине, свих 10 посланика странке А мора да гласа да би закон прошао. Ако само један не гласа, закон не може да добије већину што значи да се никоме не исплати да гласа. У овом случају, сваки посланик странке А постаје потенцијални пивот (тачка *t* на Цртежу 2, о којој ће бити више речи у одељку 4), тј. гласач од кога зависи усвајање закона. Другим речима, када странка Б најави да не жели да гласа, игра између посланика странке А тада постаје игра уверавања. Тек када су сви уверени да ће сви остали гласати (укључујући и пивота), сви ће заиста и гласати, јер једино тада закон може да прође.

Иако је ово игра са више играча, проблем колективног делања лако може да се разреши уз јачу страначку дисциплину или веће поверење међу посланицима. Међутим, најчешће је довољна проста координација. Сви треба да буду обавештени када је дан за гласање и добију повратну информацију о томе да ли ће се сви појавити у скупштини у дану за гласање и гласати по договору. Другим речима, било шта што посланике може да увери да ће сви урадити исту ствар, представља фокалну тачку која обезбеђује координисање делања (Bovens 2015, 166). Решење је централизовано и често присилно. Када су у питању овако мали колективи, питање учешћа се лако разрешава јер се информација о томе ко треба да учествује и повратна информација о томе ко ће учествовати (да ли ће довољан број посланика гласати) лако преноси осталим члановима колектива (посланичког клуба). Проблем настаје када су колективи већи (уличне демонстрације, гласање на изборима, прикључење покрету отпора), јер се у тим случајевима преношење информација, као и повратних информација које су пресудне за настанак уверења да ће сви заиста доћи – теже обезбеђује.

Координацију је све теже обезбедити у великим групама услед чега однос између учесника веома великих група често може да се претвори у затвореникову дилему (Dixit, Skeath and Railey 2015, 430).

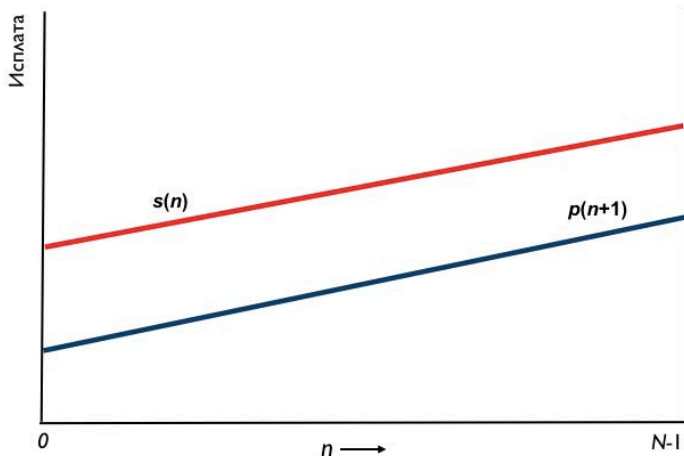
ИГРА УВЕРАВАЊА СА ВИШЕ УЧЕСНИКА

Пре него што анализирам друга два примера, желим да у овом одељку изложим формалнији израз ове игре. Главни проблем за разумевање игре уверавања са више играча ствара њена сличност са затворениковом дилемом са више играча. Подсетимо се, за затвореникову дилему је карактеристично да се несарадња увек више исплати од сарадње (Pavlović 2015, 9–26; Kuzmanović 2017, 51–60). Пре него што то представимо на Цртежу 1, објаснимо укратко симболе којима обележавамо формални израз игре.

Укупан број чланова неке заједнице (колектива) можемо да обележимо са N . Представимо остале симболе из угла читаоца овог текста. Ако не учествујете (нпр. у гласању у скупштини), онда укупан број чланова колектива може да се прикаже са $N - 1$. (Посланичка група минус ви.) Могуће је, међутим, да осим вас још неки припадници колектива неће учествовати. У том случају, укупан број учесника обележавамо са n . Број n је подскуп N и важнији је за даљу анализу. Ако и ви учествујете, број учесника је $n + 1$, док број неучесника обележавамо са $N - 1 - n$. Ако несарадњу обележимо са S , онда $S(n)$ означава добит (исплату) од несарадње у зависности од броја учесника који заиста учествују. Са P означавамо исплату од сарадње одређеног броја учесника. Дакле, ако одлучите да сарађујете, онда је број учесника $n + 1$, а ваша исплата постаје $P(n + 1)$. Сада може да се изведе општија тврдња: ако је $P(n + 1) > S(n)$, учествоваћете; ако је $P(n + 1) < S(n)$, нећете.

Погледајмо најпре како затвореникова дилема под оваквим претпоставкама може да се прикаже графички на Цртежу 1. Ако исплате за несарадњу обележимо кривом $S(n)$, а исплате за сарадњу са кривом $P(n+1)$, може да се види како се крива $S(n)$ увек налази изнад криве $P(n+1)$. Другим речима, $S(n)$ је исплата за вас када ви не учествујете („хватате кривине”), док је $P(n+1)$ ваша исплата када учествујете заједно

са n учесника. Несарадња се, како видимо, увек више исплати, како у затворениковој дилеми са два, тако и у дилеми са више играча. Затвореникова дилема са више играча има само једну равнотежну тачку – да нико не учествује. Ово је, разуме се, закључак из угла теорије рационалног избора, узимајући у обзир искључиво учеснике који су оријентисани на исход учешћа на основу калкулације трошкова и добити. Како ћемо видети касније, људи често превазилазе овакве калкулације и раде ствари које им не доносе нужно овакву врсти користи. Игра уверавања не би била могућа када би људи одлучивали руковођени искључиво оваквим калкулацијама.

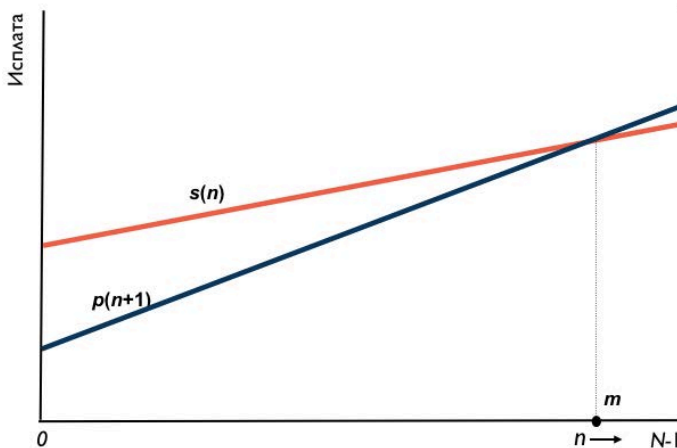

Цртеж 1. Исплате у затворениковој дилеми у великим групама
(Dixit, Skeath and Railey 2015, 425)

Размотримо сада игру уверавања са више играча. Она представља супротност затворениковој дилеми. У дилеми се увек исплати да не учествујете, чак и када знате да ће сви остали учествовати. Када, насупротив томе, број учесника пређе неки број (обележен тачком m на Цртежу 2), у игри уверавања се свима исплати да учествују, а никоме да не учествује.

Прикажимо последњу тврдњу на Цртежу 2. на коме видимо графички приказ исплата у игри уверавања са више играча. Када учествује мали број учесника, крива $S(n)$ показује

веће исплате за неучешће него за учешће, које се може видети на кривој $P(n+1)$. За малу вредност n важи $S(n) > P(n+1)$, док за велику вредност n важи обрнуто $S(n) < P(n+1)$. Ако мали број учесника учествује у неком догађају, за вас се исплати да се понашате као већина, тј. да не учествујете, јер је исплата за неучешће тада већа (у виду ниског опортунитетног трошка за неучешће). Напротив, ако велики број појединаца учествује, за сваког је добро да се и он појави и учествује. Исплата за учешће је сада већа (у виду већег опортунитетног трошка за неучешће). Применимо то на игру гласања из претходног одељка. Тачка m је пивот, одн. десети посланик странке А. Приметите да, међутим, пивот нема баш толико велики значај како можда на први поглед изгледа. Да би његово учешће било пресудно, већ треба да је претходно велики број чланова колектива одлучио да учествује. На Цртежу 2. то су сви учесници лево од m . То су они који учествују на догађају када су уверени да ће се он сигурно десити, то јест да ће у догађају учествовати велики број људи (очекују велику N). У неким случајевима (нпр. игра гласања), сви морају да учествују да би гласање успело, што значи да $N = m$.

Цртеж 2. Исплате у игри уверавања у великим групама
(Dixit, Skeath, and Railey 2015, 429)

Размотримо неколико особина овакве игре. Без обзира на то да ли се ради о игри са два или више учесника, ова верзија игре уверавања увек има две Нешове равнотеже – прва у којој нико не учествује и друга у којој сви учествују. Проблем хватања кривина (*free riding*) не постоји у оваквим играма када $n \geq m$. Тада се свима исплати да учествују, а број учесника брзо расте на N . Будући да обе функције имају растући облик, друга равнотежа је боља од прве. То отуда што је структура проблема с којим се суочавају ови учесници другачија од структуре проблема који је карактеристичан за затвореникову дилему. Релевантна промена настала је као последица промене броја учесника колектива. Када је странка Б најавила да неће гласати за закон, број учесника се значајно смањило и тиме затвореникову дилему претворио у игру уверавања.

КО ДОЛАЗИ НА УЛИЧНИ ПРОТЕСТ

Размотримо сада други пример – долазак на улични протест. У овом примеру проблем колективног делања постаје израженији, а могућност да се игра уверавања трансформише у затвореникову дилему расте. Када игра нарасте на ниво уличног протеста, пивот има мањи значај за њено решење. Много већи значај сада има тип учесника који жели да учествује у колективној радњи. Тип учесника упућује на критичну масу у колективном делању. Обележимо ствар коју сви морају да ураде са X . Могуће је сачинити класификацију четири врсте чланова колектива и учесника у некој колективној радњи као што је улични протест³:

- „Кантијанци” (свечи, хероји, пословни анђели). То су припадници заједнице (колектива) који се не обазире на последице својих радњи и који ће сигурно урадити X без обзира на то да ли ће неко други урадити X . Они се укључују на самом почетку колективног делања, када је просечна корисност делања још увек опадајућа. Ово може да се прикаже на Цртежу 3, на коме крива приказује просечну корисност од колективног делања. Док је број учесника (n) мали, просечна корисност је негативна, јер

3) Класификација се ослања на радове Јона Елстера (Elster 1989; 2007), али није у потпуности преузета одатле. Шири, али контекстуализована дискусија може се наћи у (Porkin 1979; 1988).

први учесници сnose велике трошкове учешћа (а често и ризик). Тек после тачке Б, са увећањем броја учесника, просечна корисност почиње да расте, али је негативна све до тачке В.

- Учесници мотивисани нормом правичности (фер плеја). То су учесници који ће урадити Х у зависности од тога колико ће других људи урадити Х. За разлику од кантијанаца, који се укључују на самом почетку, није могуће јасно утврдити на којој тачки се укључују ови припадници (свако има своју тачку укључења). Претпоставите да је то тачка В или Г, мада може бити и нека каснија (Elster 1989, 187).

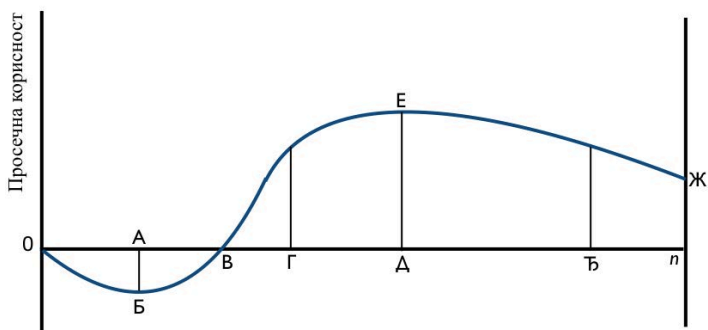
- Утилитаристи, они који ће урадити Х једино ако се тиме повећава просечна корисност, тј. ако се налазе на успињућем делу криве (између тачака Б-Е). Овакви људи се укључују тек после тачке Б. Утилитаристи се разликују од учесника мотивисаних нормом фер плеја, јер ови други могу да апстинирају чак и ако се налазе на успињућем делу криве (рецимо, на делу Б-Г), док се утилитаристи прикључују чим просечна корисност пређе тачку Б (Elster 1989, 189).

- Незаинтересовани, они који сигурно неће урадити Х, без обзира на то колико других ће урадити Х;

- Појединци који задовољство налазе у самом учешћу у догађајима, јер им је то забавно, али тек када у њима учествује велики број учесника. „Марширање и певање по улицама или учествовање у било ком другом виду забаве који покрет нуди неким људима је привлачно по себи, независно од циља који треба постићи” (Elster 2014, 444). Они се укључују тек када су уверени да ће се догађај заиста десити, тј. када је значајан број учесника већ одлучио да учествује (лево од тачке В на Цртежу 3).

Учесници мотивисани нормом фер плеја и утилитаристи често представљају две највеће групе учесника које одређују решење овакве игре. Кантијанци су неопходни да се игра започне, али су остали неопходни да се она доведе до краја. Дакле, овакве игре зависе од броја одређених врста учесника.

Ако је премало кантијанаца који ће поднети иницијални трошак радње, припадници друге, треће и пете групе се можда никада неће укључити.

Цртеж 3. Просечна корисност учешћа у колективном делању

Адаптирано из (Elster 1989, 189)

Применимо сада ову логику на друштвени протест у коме становници једног насеља желе да спрече изградњу цркве.⁴ Ради једноставности, претпоставимо да у насељу живи 100 људи. Иако је претходно обећала да ће на плацу са јавном наменом изградити дом здравља или обданиште, општина је инвеститору издала дозволу за изградњу цркве. Већина становника не жели цркву, већ захтева објекат који је иницијално био најављен. Пошто општина не жели да се држи почетног договора, станари су одлучили да сваке суботе у подне одрже протест на градилишту и тиме спрече изградњу цркве. Ако протест буде масован, можда ће станари успети да натерају општину да промени мишљене и повуче дозволу за изградњу цркве. (Сличан догађај се заиста десио у београдском насељу Степа Степановић током 2018. године.) Да би грађани извршили притисак на општину, велика већина мора да уради исту ствар – да редовно долази на протест. Али иако сви то желе, да ли ће сви доћи? Ако је насеље велико, механизми скупштинског одлучивања (одељак 3) нам више нису на располагању.

4) Општи облик преузет је из (Schelling 1978, 104-106).

Поново можемо да разликујемо четири врсте становника. Део станара ће долазити из суботе у суботу без обзира на то да ли ће остали долазити. Они су неопходни да би протест уопште започео. Назовимо их „кантијанцима”. То су људи који се не базирају на последице својих радњи, и не желе да учешће правдају користи коју би могли да извуку из учешћа. Уместо тога, стало им је да учествују јер сам чин учешћа у датој радњи сматрају вредним.

Друга врста чланова заједнице су особе које неће ни случајно долазити, ма шта радиле остале комшије. Назовимо их незаинтересованима. У трећу групу спадају станари који долазе ако очекују да и остали долазе. То су људи који су мотивисани нормом фер плеја и желе да учествују једино ако учествују и остали. Последња група су утилитаристи. Они долазе једино ако су сигурни да њихово учешће увећава просечну корисност. Ове две групе су највеће. Укупна долазност и успех протеста можда зависи највише управо од њих.

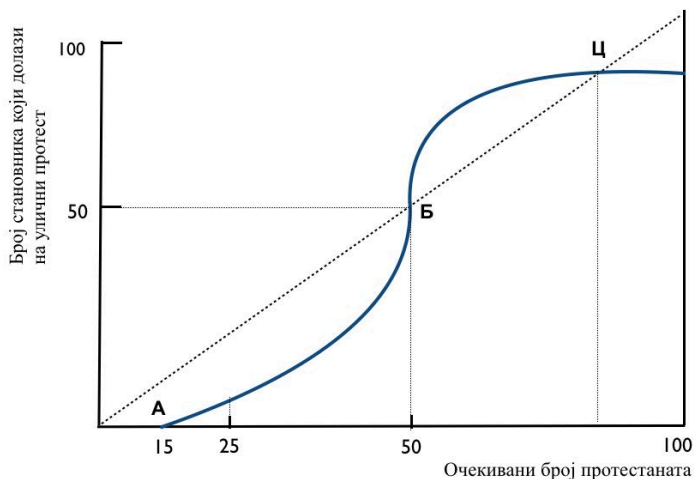
Трећа и четврта група нису потпуно хомогене. За неког је довољно да иде само ако чује да ће ићи макар још једна особа. Други могу бити захтевнији – они ће ићи само ако иде најмање 5, 15, 25 или можда 50 особа. Неки пак могу да кажу да ће долазити једино ако су уверени да долазе сви. Другим речима, за сваког из ове групе „довољно” подразумева неки други број (Elster 1989, 187).

Ове појединачне преференције припадника треће и четврте групе могуће је приказати графички. Сваког станара можемо да питамо колико људи очекује да ће доћи на протест, односно да га питамо колико је за њега довољно да би и он дошао. Добијене податке потом можемо да искажемо као функцију долазака на протесте.

Крива на Цртежу 4. представља функцију долазака која изражава однос броја грађана за које се очекују да ће доћи на протест (x оса) и грађана који ће заиста доћи (y оса). Број оних који ће заиста доћи зависи од броја који се очекује да ће доћи на протест. (Испрекидана линија под углом од 45° нам служи као референца за однос 1:1. Она нам визуелно саопштава где се очекивање 1 додатног учесника претвара у 1 реалног учесника.) Рецимо, ако се очекује око 15 комшија

(тачка А, где крива сече x осу), неће доћи нико. Тек када се створи опште уверење да ће се појавити више од 15 људи, на протесту почињу да се појављују први учесници.

Раст криве показује да се број становника који долазе повећава ако расте број очекиваних долазака. Када се очекује да ће доћи 50 људи, 50 људи ће заиста и доћи (тачка Б). Када се верује да ће сви доћи, тек 85 њих ће заиста доћи. Очигледно, постоји један број људи који никада неће доћи на протест, без обзира на то како се понашали други (група незаинтересованих у нашој класификацији).

Цртеж 4. Функција долазака на протесте
(Schelling 1978, 104)

У овом примеру могуће је разликовати три равнотеже.⁵ Две равнотеже су стабилне, а једна нестабилна.⁶ Прва стабилна равнотежа је у тачки Ц где ће на протест доћи 85 протестаната. Ако се очекује више од 85 (рецимо, 95 или 100), и даље ће присуствовати 85 станара. Исто важи и за мање од 85 (рецимо, 75 или 65). Друга равнотежа је у тачки А. Када се очекује да

5) То не значи да је број равнотежа увек три. У неким случајевима у оваквој игри их може бити више или мање (Schelling 1978).

6) Још једном треба поновити да појам равнотеже не значи да је исход нужно позитиван (добра), нити да стабилност и нестабилност равнотеже значе да су прве нужно позитивна, а друга негативна.

ће доћи мање од 15 станара, тада нико не долази, али нико не очекује да доћи значајан број. Овде, међутим, постоји и трећа равнотежа која се налази у тачки Б. У тој тачки функција долазака сече референтну линију одоздо, под оштрим углом. У њој се очекује 50 људи, и долази 50 људи. Међутим, за разлику од прве, ова равнотежа је нестабилна. Ако се из било ког разлога очекује да ће доћи мање од 50 комшија, то ће значајно оборити број оних који ће се заиста појавити наредне недеље. Обрнуто важи и за ситуацију у којој се очекује да ће доћи више од 50 учесника. То значајно увећава број људи који ће заиста доћи.

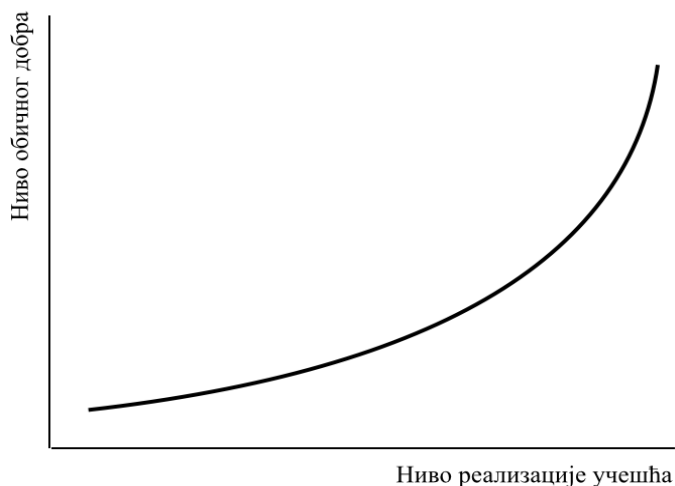
Како ћемо видети из одељка 7, тип учесника је мање важан (иако не потпуно неважан) ако се ради опаснијем колективном делању као што је прикључење покрету отпора. Други механизми, као што су безбедност која проистиче из масовног учешћа, врста норми и карактер заједнице, важније су за одлуку о учешћу. Ово отуда што је учешће на уличном протесту какав је описан у овом одељку релативно неризично. Прикључење уличном протесту који је влада забранила или покрету отпора може бити веома ризично, те отуда механизми уверавања морају бити другачији.

ИЗБОРНО ГЛАСАЊЕ ЗА МАЛУ СТРАНКУ

Бирачи мање странке се налазе у сличној ситуацији као и учесници уличног протеста. Сви ће бити у бољем положају ако ураде исту ствар (гласају за своју странку), а ако већина не жели да уради исту ствар, онда ће сви бити у бољем положају ако нико не уради ту ствар. То значи да им се више исплати да не гласају за странку која је њихов први избор, већ за други избор (под условом да верују да та друга странка може да пређе цензус). Њихов проблем не само да више не може да реши пивот, већ можда ни значајан број кантијанаца. Да би сви гласачи мање странке гласали за своју странку неопходно је да постоји *оптимистично очекивање* да ће сви остали гласати и да странка улази у скупштину. Ово очекивање је међутим важније пренети осталима, јер оно не само да може да мотивише један број симпатизера да изађе на гласање, већ код другог броја може да створи сличан оптимизам.

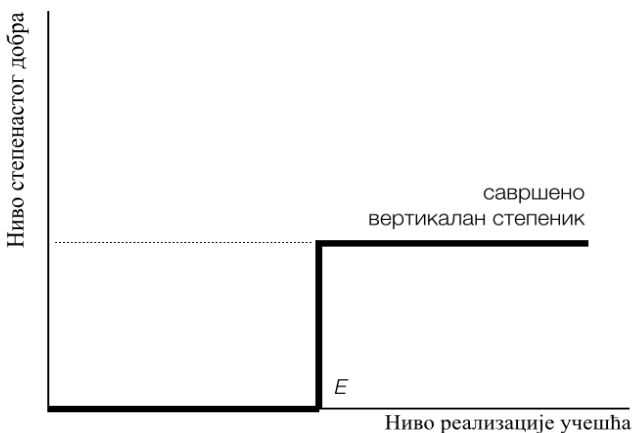
И ову верзију игре уверавања можемо да назовемо игра гласања. Гласање представља скупно или степенасто добро (*lumpy good; step good*) (Hardin 1982, 52–61; Marwall and Oliver 1993, 60). Степенаста добра су она која су корисна тек када се остваре у целости (Frohlich and Oppenheimer 1970). Рецимо, ако је река широка 20 метара, а мост дугачак 15 метара, од моста нема користи. Тек када се направи мост дугачак преко 20 метара, он – као добро које омогућава људима да се пребаце с једне на другу обалу реке – постаје користан. Да би појединац уплатио донацију за изградњу моста, неопходно је да буде уверен да ће довољно велики број људи такође уплатити донацију да би свих 20 метара могло да се изгради. Ако верује да ће мали број људи уплатити, не исплати му се да уплаћује, јер са малим бројем донација цео мост не може да се изгради.

Разлика између обичног и степенастог добра може се визуелно уочити на Цртежима 5а. и 5б. Док функција обичног добра има конвексан облик, функција степенастог добра има буквално степенаст облик⁷, што значи да се добро остварује тек после одређеног нивоа учешћа, који је у овом случају у тачки *E*.

Цртеж 5а. Савршено обично добро

7) По графичком облику функције је добро и добило такав назив.

Цртеж 5б: Савршено вертикално степенасто добро

Применимо то на проблем изборног гласања. Када се странке надмећу у систему у коме постоји изборни цензус, проблем с којим се суочавају мале странке другачији је од проблема с којим се суочавају велике. Природно, све странке желе да добију што више гласова, али гранични глас је вреднији за велику него за малу странку. Великој странци, која сигурно прелази цензус важан је сваки додатни глас. Малој странци сваки глас постаје важан тек када постане извесно да ће прећи цензус. Ако не може да досегне цензус од 5 процената, сваки глас који је оставља испод цензуса мање је важан, јер ти гласови не помажу у расподели мандата. Другим речима, свеједно је да ли је странка освојила 1,99 или 4,99 процената – оба резултата јој не омогућавају расподелу мандата. Насупрот томе, гласови које странка добије када пређе цензус омогућавају јој да учествује у расподели мандата у парламенту по принципу „што више гласова, то више места у парламенту”. Отуда, гласови који су малој странци потребни да би прешла цензус представљају степенасто добро. Тек када освоји више од 5 процената, може се рећи да је добро (расподела мандата) обезбеђено.

Замислите део бирачког тела који има симпатије за малу странку X, која треба да пређе изборни цензус од 5 процената. Избори се одвијају у пропорционалном изборном систему у коме је цела земља изборна јединица. Странка је тек настала

и још увек нема разгранату мрежу одбора по земљи, као ни приступ медијима који имају неке старије и парламентарне странке. Претпоставите да странку симпатише око 7 процената бирача, тј. да толиком броју гласача та странка представља први избор. Када би сви они гласали за њу, странка би прешла цензус и нашла се у парламенту. Ипак, већина ових бирача можда неће гласати за Х, већ ће глас дати некој другој странци, која не представља њен први избор. Како је то могуће?⁸

Суштина проблема у оваквој врсти игре је координација међу гласачима. Само добра координација и заједничко знање може да обезбеди „степенасто добро”, одн. број гласова који је неопходан да би се прешао цензус. Гласачи великих странака не суочавају се с тим проблемом. Гласање за велику странку никада није борба за прелазак цензуса, те гласачи таквих странака не размишљају о томе шта ће урадити остали гласачи. За разлику од њих, одлука да се гласа за малу странку може круцијално да зависи од тога шта гласачи мисле о осталим гласачима. Проблем је у томе што свих 7 процената бирача којима је странка Х први избор често не знају једни за друге.

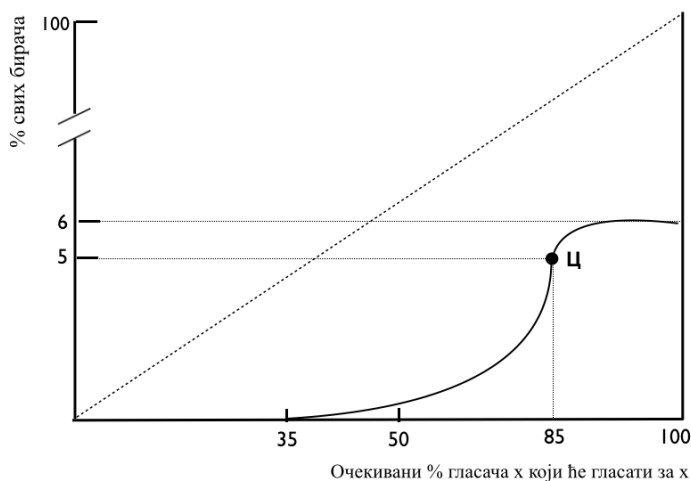
Проблем не мора да се реши чак и ако бирачи знају једни за друге, јер тада може да се појави нови проблем – сумња у то да ли ће сви гласачи стране Х гласати за странку Х? Колико њих ће заиста изаћи на биралишта? Колико њих ће се предомислити у последњем тренутку? Колики број ће се тог дана сетити да има неки важнији посао? Овде су важна уверења о расположењу у бирачком телу странке Х. Ако сте уверени да је цело бирачко тело странке Х оптимистично поводом њеног уласка у скупштину, вероватно ћете и ви гласати. Ако мислите да преовладава песимистично расположење, можда ћете променити мишљење. Овај феномен познат је, од радова Џ. М. Кејнза, као животињски нагон за економском активношћу (Akerlof i Šiler 2010; Pavlović 2019). Ми бисмо овде могли да га назовемо политички оптимизам. Вез раширеног оптимизма међу гласачима странке Х, уверење да та странка прелази цензус не може да се створи. Када би сви бирачи странке Х знали и *били сигурни* да ће сви гласачи странке Х гласати у

8) Овде проблем није како да странка Х увећа своје бирачко тело на више од 7 процената (то је максимум који она сада може да освоји), већ како да мотивише највећи део својих гласача у оквиру датих 7 одсто да изађу и гласају да би прешла цензус.

складу са првим избором, странка би прешла цензус и ушла у скупштину. У недостатку тог знања и оптимизма, велики део бирача може гласати за неку другу странку, која им можда представља други или трећи избор (под условом да та друга или трећа странка може да пређе цензус). Многи бирачи имају страх од тзв. баченог гласа. Иако им је Х први избор, одсуство уверења да ће Х прећи цензус може да их наведе да гласају за други или трећи избор да не би „бацили” глас (Fisher 1973).

Да би странка Х могла да разреши овај проблем, она мора да обезбеди фокалну тачку, одн. информацију о томе колико ће чланова и симпатизера гласати. За странку Х је дакле кључно да обезбеди поуздану информацију о томе колико у свакој бирачкој јединици има гласача којима је Х први избор. Да је нешто старија, да има редовно финансирање и већи број локалних одбора она би могла да организује трибине широм земље и тим начином створи фокалну тачку, односно уверење код гласача који живе, рецимо, на југу земље, да ће довољно велик број гласача који живи на северу такође гласати. Стратегија се не би мењала да се ради о мањим изборним јединицама или већинском избором систему. (Разуме се, нова и организација не може да помогне онима који немају привлачну понуду или имају веома малу подршку.)

Ова игра уверавања би могла овако да се представи на Цртежу 6. Претпоставите да је за највећи број гласача странке Х довољна информација да ће 85 процената других бирача којима је Х први избор изаћи и гласати за Х (тачка Ц је у овом случају пивот, одн. тачка t са Цртежа 2). Докле год влада уверење да ће бити мање од 85 процената, дотле ће изаћи мање од 5 процената активних бирача. На другој страни, ако се рашири уверење да ће гласати најмање или више од 85 процената свих бирача Х, та странка ће добити 6 процената бирачког тела које је гласало. Како може да се види са Цртежа 6, функција броја гласача има облик који указује да су гласови за странку Х степенасто добро, јер тек после тачке Ц странка прелази цензус и улази у парламент.

Цртеж 6. Функција гласања за малу странку која треба да пређе цензус

Равнотежа у тачки Ц је, према томе, нестабилна. Ако гласачи странке Х верују да ће мање од 85 процената симпатизера гласати, број гласача ће бити испод 5 процената. Када бирачи почну да верују да ће мање од 35 процената свих симпатизера странке Х изаћи и гласати за Х, нико неће ни гласати за Х. Сасвим је другачија ситуација „десно од тачке Ц”. Свеједно је да ли постоји уверење да ће гласати 85 или 99 процената гласача странке Х. Странка има свој максимум на 7 процената бирачког тела (што представља свих 100 процената гласача Х) и не може више од тога. Али не може да досегне ни свој максимум. Јер иако постоји 7 процената гласача, чак ни када сви верују да ће сви изаћи, један део гласача неће моћи да стигне на биралишта (као што неке комшије никада неће изаћи на протест). Према томе, странка Х, након што пређе фокалну тачку од 85 процената, остаје на 6 процената бирача.

ПРИКЉУЧЕЊЕ ПОКРЕТУ ОТПОРА

Последња игра коју овде анализирамо је учешће у насилним уличним демонстрацијама или приступање покрету отпора за време војне окупације, одн. организованом

отпору против било какве врсте репресивног (ауторитарног, тоталитарног) политичког режима.

Поред типичних механизма који омогућују лакшу координацију (а с којима смо се упознали у претходним одељцима), у оваквим играма јавља се један нови елемент који отежава, одн. спречава учешће – страх од одмазде режима, који ствара ризик да ће учесник претрпети штету због учешћа. Овај аспект се не јавља у претходним верзијама игре у којима је недовољна информисаност кључна препрека за успех игре. Ако учествујете у насилним уличним демонстрацијама, ризик да ће вас полиција претући или ухапсити се повећава ако је протестаната мало. Трошак протеста првих учесника је јако висок, а просечна корист је опадајућа (простор између тачака 0-Б на Цртежу 3). Када се протесту прикључи већи број људи (а број полицајаца на улици се не мења), полиција мора да се просторно рашири, што смањује ризик за сваког појединачног протестанта. Још масовније прикључење протестаната на исти број полиције у једном тренутку преокреће резултат и полиција одустаје од сузбијања протеста. Ово се десило у Лајпцигу у јесен 1989. године или Београду 5.10.2000.

Размотримо сада учешћеу покрету отпора. Ако сами дигнете устанак или буну, шансе да ће се она неславно завршити су велике. Осветнички поступци тоталитарног режима или окупатора могу да значајно умање мотивацију појединаца за прикључењем покрету отпора. Учешће локалних заједница против окупатора у бившој Југославији за време немачке окупације (1941–1945) или Вијетнама за време америчке окупације (1955–1975) добри су примери како масовно учешће обичних грађана у покрету отпора може да окупатору зада доста главобоље (Porkin 1979; 1988). Ово су знале немачке и америчке окупационе снаге, те су формирале посебне јединице које су се бавиле само разбијањем тајних мрежа локалног становништва. Ипак, ако у локалном становништву има доста „кантијанаца”, те ако је локално становништво добро умрежено и организовано, оно може да зада доста муке окупационим снагама (Petersen 2001, 3).

Становници који су суочени са оваквом врстом проблема имају избор – или нико не учествује или сви учествују. Ако нико

не учествује у уличним демонстрацијама, никоме се ништа неће десити. Слично томе, ако нико не учествује у покрету отпора, нема окупаторске одмазде. (Немачка војска вршила је масовна стрељања само ако би њихов војник настрадао, па чак и за мању штету (Petersen 2001, 23; Granovetter 1978)). Међутим, како број учесника расте (и пређе тачку m), сваки појединачни учесник се осећа све заштићенији – могућност полиције да разбије демонстрације опада, као и способност окупатора да казни цивилно становништво. Ово може да се назове принцип „безбедност коју гарантује велики број” (*safety in numbers*). Примери из америчке окупације Вијетнама (1955–1975) илуструју значај локалних заједница за успех ризичног колективног делања.

Уочавамо три механизма који решавају проблем колективног делања у оваквим случајевима:

- озлојеђеност и перцепција непријатеља (чињеница да неко угрожава вашу заједницу),
- симболичка комуникација међу члановима заједнице, која омогућава размену информација о организованости отпора и нивоу ризика,
- норме којима се регулише статус у заједници (награде учешће и казне за неучешће).⁹

Трећи механизам – заједничке друштвене норме – пресудан је, јер може да утиче на прва два. Учесници се питају колико ризика могу да преузму, а њихово одговор на то питање зависи од нормативног оквира заједнице у којој се налазе. Ако заједница има развијене норме реципроцитета, она може да стигматизује оне који не желе да се прикључе, али такође да помогне и награди оне који се прикључе. Слично томе, ако заједница има развијене механизме обавештавања и мотивисања осталих чланова да учествују (слично посланичком гласању у скупштини из одељка 3), појединци ће раније разрешити проблем фокалне тачке и знати који су предности и трошкови прикључења (Petersen 2001, 19–20). Ова динамика може да се прикаже на Цртежу 3. Први учесници сnose највећи трошак и ризик, све док се број учесника не попне до тачке В, када

9) Типологија је преузета из (Petersen 2001).

исплата почиње да буде позитивна. У снажним заједницама тачка В се налази више улево (ближе координатном почетку), док се у слабијим заједницама налази више удесно (даље од координатног почетка).

ЗАКЉУЧАК

У овом тексту покушао сам да прикажем у чему се игра уверавања са више од два играча разликује од игре уверавања са два играча. Начелно, у оба случаја важи да играчи морају да ураде исту ствар да би били на добитку, али пошто је у првом случају број играча велики, калкулације о томе када је најбољи тренутак у коме је неопходно урадити исто што и други разликује се од игре са два учесника. Друго, да бисмо разумели како се долази до равнотеже у игри уверавања са више играча неопходно је да направимо класификацију између више типова учесника и више типова игара. Овде сам направио веома рудиментарну поделу на врсте учесника с пуном свешћу да она није потпуна, те да захтева додатну теоријску разраду. Коначно, анализом четири различите игре уверавања, показао сам да се у зависности од под-типа игре зависи и начин на који се обезбеђује уверење да ће у игри учествовати довољан број учесника који омогућују да колективно делање буде успешно.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Akerlof, Robert, i Robert Šiler. 2010. *Životni duh. Kako psihologija čoveka pokreće ekonomiju i zbog čega je to značajno za svetski kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bovens, Luc. 2015. "The Tragedy of the Commons as a Voting Game". In *The Prisoner's Dilemma*, ed. Martin Petersen, 156–176. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixit, Avinas, Susan Skeath, and David H. Railey. 2015. *Games of Strategy*, 4th edition. New York and London: W. W. Norton & Company.

- Elster, Jon. 2007. *Explaining Social Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon. 2014. *Kako objasniti društveno ponašanje. Još matica i šrafova za društvene nauke*. Beograd: Službeni glasnik.
- Elster, Jon. 1989. *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fisher, Stephen L., 1973. "The Wasted Vote Thesis: West German Evidence". *Comparative Politics*, Vol. 5, No. 2: 293-299.
- Frohlich, Norman, and Joe A. Oppenheimer. 1970. "I Get by with a Little Help from my Friends". *World Politics*, No. 23: 104-120.
- Granovetter, Mark. 1978. "Threshold Models of Collective Behavior". *American Journal of Sociology*, 83: 489-515.
- Hardin, Russel, 1982. *Collective Action*. Washington DC: RFF Press.
- Kuzmanović, Marija. 2017. *Teorija igara*. Beograd: Fakultet organizacionih nauka.
- Marwall, Gerald, and Pamela Oliver. 1993. *Critical Mass in Collective Action. A Micro-Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mueller, Dennis C. 2003. *Public Choice III*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavlović, Dušan, 2019. "Igra uveravanja u velikim grupama. Ekonomski primeri". *Godišnjak FPN*, god. XIII, 21: 153–172.
- Pavlović, Dušan. 2015. *Teorija igara. Osnovne igre i primena, drugo izdanje*. Beograd: Čigoja štampa i FPN.
- Petersen, Roger D. 2001. *Resistance and Rebellion. Lessons from Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popkin, Samuel L. 1979. *The Rational Peasant*. Berkeley: University of California Press.
- Popkin, Samuel L., 1988. "Political Entrepreneurs and Peasant Movements in Vietnam". In *Rationality and Revolution*, ed. Taylor Michael. Cambridge: Cambridge University Press.

Schelling, Thomas C. 1978. *Micromotives and Macrobehavior*.
New York: W. W. Norton & Company.

Todaro, Michael, and Stephen Smith. 2014. *Economic Development*, 12th edition. Boston: Pearson.

Dušan Pavlović*

University of Belgrade, Faculty of Political Science

ASSURANCE GAME IN LARGE GROUPS

Resume

I look into assurance games in large groups (more than two players). After discussing a typical two-player example, I show the differences between the game in smaller and larger groups by focusing on the assurance that all the members of the collective will do the same. I discuss four examples: voting in committees, participation in street protest, electoral voting for smaller parties, and participation in a resistance movement. I claim that each of these instances of large group assurance games require different type of focal point to overcome collective action problem. Voting in committees requires a pivot, street protest require a specific type of participants, voting for smaller parties require political optimism among party members and voters, and joining resistance movement requires specific types of norms and communities that guarantee safety in number.

Keywords: Assurance game, prisoner's dilemma, street protest, equilibrium, voting, elections

---

* E-mail: dusan.pavlovic@fpn.bg.ac.rs.

** Овај рад је примљен 14. новембра 2019. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Деспот Ковачевић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈА ПАРТИЈСКИХ СИСТЕМА И ПОРАСТ ПОПУЛИЗМА У ЗЕМЉАМА БИВШЕ СФРЈ

Сажетак

Пораст популизма широм света захватио је и простор бивше Југославије. Последице овог популистичког раста, који још траје, оставио је последице на институције система. Партијски системи ових студија случаја доживели су значајне трансформације. С обзиром да се ради о земљама које су у процесу изградње демократских капацитета, пораст популизма је био још један велики изазов у низу проблема које имају. Из анализе изборне волатилности у периоду 2008–2018 видимо да је највише последица претрпео партијски систем у Словенији, док су значајне промене имали и партијски системи Хрватске и Србије. Мање промене забележене су у осталим случајевима, али те промене нису имале важне последице по динамику политичких процеса. Једна од важнијих појава су и нове политичке партије које добијају значајну подршку на првим изборима на којим учествују, али не успевају да стабилизују свој број гласача и присталица, што је још један показатељ нестабилности. Перспектива даљег развоја ситуације говори нам да постоји потенцијал за дубље кризе, али да су се

---

* Имејл-адреса: despot.kovacevic@fpn.bg.ac.rs.

политичке елите прилагодиле контексту у системима који су највише захваћени популизмом.

Кључне речи: партијски систем, популизам, изборна волатилност, Србија, Словенија, БиХ, Хрватска, Црна Гора, Северна Македонија

УВОД

Политичке партије представљају кључне актере у политичким процесима и један су од стубова стабилности у новим демократијама. Као незаобилазни механизми политичког система, политичке партије и партијски систем имају низ консеквенци по свеукупне демократске капацитете и стабилност система. Запажену улогу имале су у демократизацији политичких система насталих распадом СФРЈ и посебно у европским интеграцијама за које су се определиле све новонастале државе. Ипак, у тим процесима неке од држава бележиле су боље резултате који су детерминисани низом фактора – економски развој, ратне околности и међуетнички конфликти, наслеђе претходног режима и политичка култура, развијеност политичких институција и др. Оно што је извесно је да је са светском економском кризом и низом догађаја који су је пратили дошло до великог пораста популистичких тенденција у многим старим и новим демократијама, а тај процес захватио је и наведене државе. Популизам битно утиче на природу политичке конкуренције и партијски систем у целини. Основни циљ рада је да се објасни како је пораст популизма имао утицај на дестабилизацију партијских система земаља бивше СФРЈ. Као параметар стабилности партијског система узимамо изборну волатилност тј. укупну промену подршке партијама, којом ћемо утврдити померања и степен дестабилизације партијских система. Уз то, анализираћемо и природу популистичких тенденција и пораст нових политичких партија и организација као продукта популистичких тенденција. Иако се ради о државама различитог нивоа демократичности и развоја, такав статус није гаранција стабилном партијском систему нити одупирању од популизма, мада су потенцијалне последице ових процеса у директној вези са тим.

Први део овог рада посвећен је теоријским концептима на којима се темељи овај рад, а заснованим на основним теоријским поставкама које објашњавају природу и основне компоненте популизма, као и функције партијског система и његове најважније компоненте које се односе на стабилност партијске конкуренције. У другом делу рада образлажем шири контекстуални оквир који детерминише низ претпоставки за објашњење кључних догађаја и разумевање политичке ситуације у којој се налази регион, да би се у трећем делу рада анализирале основне карактеристике популистичких тенденција у овим политичким системима и промене у партијским системима које су узроковале дестабилизацију. У последњем делу, закључку, образлажем везу ова два процеса и њихове последице као и перспективе даљег развоја ситуације.

ПОПУЛИЗАМ И СТАБИЛНОСТ ПАРТИЈСКОГ СИСТЕМА

Тренд пораста популизма у претходних десет година добио је своје широке размере у различитим природама режима, у државама са различитим економским капацитетима, са различитим етничким структурама и традицијом политичких институција. Општи профил политичког система у којем имамо пораст популизма не можемо извући и специфичност ове тенденције је управо свеprisутност у свету. Популизам има своју дугу предисторију, као једна од претеча овог феномена је руско народничество које се појавило као одговор на проблеме сељаштва у царској Русији (Mudde and Kaltwasser 2017a, 32), да би кроз историју добијало разне облике и често нове форме, посебно у 20. веку. У периоду анализе, након 2008. године, популизам такође има своје специфичности у новом периоду. Најважнија карактеристика која се може увидети је да популисти на веома ефикасан начин долазе и граде механизме за опстанак на власти, што у претходном периоду није био случај (Stojiljković i Spasojević 2018, 106). Важно је истаћи да континуирано постоје популистички покрети у већини савремених политичких система, али је управо тренд пораста у њиховој снази и броју у којем се појављују.

Главни узроци новог пораста популизма налазе се и временски прате светску економску кризу 2008. године и пораст неједнакости у свету, низ терористичких напада у Европи и страх који се шири, мигрантску кризу и кризу Евроzone (Orlović 2017, 47). Сви ови догађаји имају директан утицај и на регион Западног Балкана и државе бивше СФРЈ, уз низ других околности и нерешених питања која их прате.

Постоји низ дефиниција и спорења око појма популизма. Два основна правца посматрања овог појма су да је популизам врста политичке тактике или стратегије, а друга је да је популизам врста идеологије (Stojarová and Vukouřilová 2007, 97). Низ је контроверзи око профила појединаца или покрета, партија које су популистичке. Наиме, како истичу Муде и Калтвасер „они могу бити и левичари и десничари, конзервативни и прогресивистички, религиозни и секуларни” (Mudde and Kaltwasser 2017b, 9). Флексибилност коју себи обезбеђују популисти даје простор да се популизам разуме и као танка идеологија (*thin-centred ideology*) која се заснива на три основна концепта: народ, елита и општа воља (Mudde and Kaltwasser 2017a, 32). Овде треба истаћи да се на трагу поделе на прави народ и корумпирану елиту, на којој потенцира популизам, развија и шири друштвени расцеп естаблишмент-антиестаблишмент (Orlović 2019, 406). Такође, за разумевање популизма треба имати у виду његову идеолошку дифузност која настаје, како Стенли истиче, „у недостатку програмског тежишта и отворена је у својој способности кохабитација са другим, свеобухватнијим идеологијама” (Stanley 2008, 99). Широко схваћен популизам мора се прилагодити и контекстуално за анализу одређене студије случаја, управо захваљујући његовој недефинисаној природи. У ту сврху истаћи ћемо Тагартова обележја популизма која дају свеобухватну слику у дефинисању одређеног лидера или партија као популистичког. Наиме, основне карактеристике популизма према Тагарту су: непријатељски однос према репрезентативној демократији, концепт служења „отаџбини” (*heartland*) и „народу” (*people*), недостатак основних вредности и принципа и камелеонски карактер, ширење атмосфере екстремне кризе, уз важну улогу харизматског лидера (Taggart 2004, 273–275). Значајан део ових карактеристика видљив је у државама

бивше СФРЈ, а оно што је извесно је да су криза демократије, економска криза, важна територијална и идентитетска питања, као и догађаји из блиске прошлости направили плодно тло за раст популистичких лидера и организација.

У овом раду тежња је да се покаже паралела између недвосмислено видљивог пораста популизма и дестабилизације партијског система. Паралелни процеси који се одвијају утичу битно на природу партијског система, неки од најважнијих су де-идеологизације партија (Stojiljković i Spasojević 2018, 109), президенцијализација партија и пораст важности лидера (Orlović 2017, 7–27) и успорени процеси институционализације партијских система у новим демократијама (Kovačević 2014, 63–73). Пораст популизма као свеопшти продукт друштвених околности има последице по изградњу институција и измештање моћи са легитимних институционалних позиција на персоналне. Једна од важних последица јесте и криза партијског система која се огледа у великој промени подршке релевантним политичким актерима и у систему као целини као и појава и успех нових политичких партија. Уједно централни критеријум стабилности партијске конкуренције огледа се у овом показатељу који се рачуна као изборна волатилност или изборна колебљивост бирача.

Да би партијски систем био стабилан потребно је „стално присуство и опстанак главних политичких партија дужи низ година и већи број изборних циклуса уз низак ниво осцилација у изборним резултатима појединачних актера” (Mainwaring and Torcal 2006, 5). Уколико изостаје овакав системски еквилибријум онда долази до постепене дестабилизације. У овом раду анализа ће бити фокусирана на изборе од 2008. године и њихова разлика у односу на претходни период у складу са ширењем светске економске кризе као кључног догађаја у порасту популизма. Директни утицаји ових догађаја на дестабилизацију партијског система могу да усмере на погрешне закључке, с обзиром да су предмет анализе и системи који имају трајне дефиците у изградњи институција и њиховој стабилности. Из тог разлога је важно сагледавање свих капацитета која поседује одређена студија случаја.

Изборна волатилност добија се за сваки изборни циклус као резултат укупне промене у бирачком телу кроз Педерсенов индекс (Pedersen 1979):

$$\text{Volatility} = \frac{\sum_{i=1}^n |P_{it} - P_{i(t+1)}|}{2}$$

Суштина изборне волатилности је у промени процента подршке сваког од актера избора, где се уводе посебна правила за коалиције на изборима или нове тј. партије које нису учествовале на претходним изборима. Вредности свих разлика процената подељени са два дају укупну изборну волатилност која се може кретати до максималних 100%. Померања унутар партијског система која су се дешавала одразила су се на промене изборне волатилности који превазилазе оптималне границе и уводе систем у фазу нестабилности.

ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ – УЗРОЦИ КРИЗЕ

Када је реч о политичким система насталим распадом СФР Југославије ради се о низу различитих услова и догађаја који су произвели и различите степене демократичности и развоја ових држава. Први и основни узрок је однос према претходном режиму и према заједничкој држави. Само две републике, Србија и Црна Гора, имале су унутрашњи консензус око очувања Југославије, па су тако и остале у новој СРЈ све до црногорског референдума 2006. године и отцепљења. Остале републике, зависно етничкој структури и позицији политичких елита у тим годинама креирале су и атмосферу односа према бившем режиму и држави. Босна и Херцеговина издељена по питању будућег статуса ушла је у четворогодишњи рат са трајним последицама и са дејтонским устројством које делује нефункционално, али и једино одрживо по питању мира у овим околностима. Северна Македонија се на најмирнији начин одвојила од СФРЈ, али са трајним унутрашњим мањком консензуса и етничком дистанцом између Македонаца и Албанаца. Свој систем је делимично уредила Охридским споразумом, који је настао након етничких сукоба на граници рата. Слове-

нија је са малим сукобом и најразвијенијим системом ушла у процес интеграција, а затим и прва постала чланица ЕУ, док је Хрватска ишла споријим путем, узроковано и ратом, али и испуњавањем других услова.

Након 2006. године, када је формирана и последња независна држава на простору бивше СФРЈ, очекивао се процват регионалне сарадње и незаустављив пут свих преосталих република ка ЕУ. Овај пут заустављен је светском економском кризом, отварањем низа проблема у региону, али и узрокованог популизма који је дубоко ушао у политичку сферу ових држава. Популизам је био присутан и раније, али је његов пораст добио све нужне услове са настанком кризе. У овом периоду долази до значајних промена у партијским системима и низа померања које ће променити и целокупне политичке процесе.

У 2008. години на почетку кризе која је један од кључних момената у развоју популистичких тенденција, према Фридом Хаусу (Freedom House 2008), три државе су биле окарактерисане као слободне – Словенија, Хрватска и Србија, док су делимично слободне биле Црна Гора, Македонија и Босна и Херцеговина, да би десет година касније од очекиваног демократског процвата дошло само до пада Србије међу државе које су делимично слободне, а све друге су задржале исти статус. Са становишта проблема који су се појавили најважнија питања су била идентитетска, територијална и основна питања системске одрживости у појединим случајевима. Идентитетска питања су највише у фокусу била у Црној Гори и Македонији, територијална у Србији и спорењима Хрватске и Словеније, а основна системска питања остају нерешена у Босни и Херцеговини. Велики демократски дефицити који прате добар део случајева у овој анализи су контекстуално погодни за различите видове популизма. Уједно је и економска криза донела велике проблеме, а пре свега незапосленост и пад животног стандарда, који такође погодују популистичким наративима и обећањима.

Још један од битних момената у анализи је и европски пут држава. Европске интеграције и приступање ЕУ као својеврсна мерила економског развоја и демократизације постепено су улазила у ћорсокак. Словенија је дуго као једина чланица ЕУ међу овим државама имала уцењивачки потенцијал посебно

према Хрватској у нерешеним питањима. Са уласком Хрватске у ЕУ 2013. године, овај процес добио је једну успорену и упитну ноту. Неизвесност и одлагање приступања других држава продубљује јаз међу државама, а сам проевропски блок у већини држава долази у кризу јер су њихове основне политике доведене у питање. Важан утицај на овај домен има и криза ЕУ као и пораст популистичких снага у многим државама Уније, па и на европском нивоу. Свакако најважнији примери и левог и десног популизма су владајуће партије у Мађарској, Грчкој, Пољској, Италији и сл., али и значајно оснаживање таквих партија у Немачкој, Француској, Шпанији итд. Целокупна европска клима се мења, а таква промена даје велики простор и локалним популистима за раст и владавину.

ПОРАСТ ПОПУЛИЗМА У ЗЕМЉАМА БИВШЕ СФРЈ – ТЕМЕ И ДОГАЂАЈИ

Иницијално развијен из економске кризе, популизам се ширио низом тема и догађаја који су задесили регион. Свака од земаља ушла је у одређене процесе који су битно мењали политичке односе партија, мада се мора истаћи да је ова динамика више утицала на стабилније политичке системе, јер примера ради Босна и Херцеговина у стању перманентне политичке кризе није на исти начин осетила велика померања као што је то случај са другим земљама. У анализи развоја популизма у овим државама важно је правити дистинкцију између настанка и успона нових партија на таласу популизма и преживљавању и „новој политици” заснованој на популистичким сентиментима традиционалних политичких актера – партија и лидера.

Почевши са најразвијенијом Словенијом која није имала у претходном периоду стање рата (сем сукоба кратког трајања) и није ушла у изградњу институција са нерешеним питањима, пораст популизма се снажно осетио. Једна од кључних догађаја који је изменио политичке односе у Словенији јесте мигрантска криза, уз већ устаљене проблеме посткомунистичких земаља са економском несигурношћу и страхом за будућност (Boros and Botos 2018, 11). Словенија је у периоду економске кризе ушла у потпуну партијску дестабилизацију, са појавом

нових политичких покрета и кризом већ традиционалних партија. Најважнији носиоци политичког живота који су били део процеса изградње државе и европских интеграција Словеније губили су подршку и политичку релевантност (СД, ЛДС). Настајали су нови покрети и партије, који су играли једнократну ролу на изборима, оно што су Крашовец и Хотон објаснили као „привлачност новог” (Крашовец and Naughton, 2014) тј. реч је о победи потпуно нових актера на изборима и невероватно губљење подршке у међуизборном периоду. Значајно је приметити да су партије и покрети доводили до потпуне персонализације па су се давала имена Листа Зорана Јанковића, Грађанска листа Грегора Виранта (2011), Странка Мире Церара и Савез Аленке Братушек (2014) и Листа Марјана Шареца (2018).

Ипак, наведени раст проблема под утицајем мигрантске кризе условио је да се популистички покрети оснаже. Пре свега реч је о партији са најстабилнијом подршком бирача у последњих пет изборних циклуса – Словеначкој демократској странци и њеном лидеру Јанезу Јанши који су на изборима 2018. године на популистичкој антимигрантској реторици успели да буду најјача политичка опција у Словенији, уз подршку Виктора Орбана (Boros and Laki 2018, 120). У ово време ширења кризе и пораста популизма расле су партије и на левом и на десном екстрему. С једне стране Левица је имала значајан пораст подршке, док је на радикалној десници расла Словеначка национална странка (СНС). Обе партије су имале изражену популистичку кампању, с тим што је Левица расла на обећањима о већем улагању државе у образовање и на гарантованој минималној заради од 700 евра, док је СНС ишао путем антимигрантске кампање (Boros and Laki 2018, 121). Обе партије имале су учинке због овакве кампање па је СНС постала парламентарна, а Левица добила за 1/3 више посланика у парламенту. Словеначки пример говори нам да су две теме биле пресудне у порасту популизма: а) економске – с обзиром на чињеницу да је константно боља економска ситуација заустављена светском кризом; и б) идентитетске – које се тичу доласка миграната и њиховог останка у већ економски оптерећеном систему уз све проблеме социјалног и културолошког прилагођавања.

Хрватска која је трајно оптерећена идентитетским питањима и односом према српској мањини имала је две различите фазе у временима до приступања и након приступања Европској унији. Ипак тим митовима о „домовинском рату” створена је трајно успостављена друштвена клима политичких односа између ХДЗ-а, као државотворне, конзервативне са јаким популистичком наративом о домовини, народ и увек темељена на јаким лидерима, још од периода Туђмана и СДП-а, као социјалдемократске партије која се уклапа у наметнуту друштвену климу са покушајима ревизије оваквих ставова. У домену партијског система Хрватске од 2000. године и установљеног дуопола ХДЗ–СДП није било значајних партија које би угрозиле руковођење владом једне од ових партија, али је с обе стране спектра било низ других мањих партија и део регионалних. На десном екстрему преживљавао је низ партија које су водиле дубоким друштвеним расцепима темељеним на етничким питањима и ревизији историје. Ситуација се битно почела мењати са појавом нових популистичких тема заснованим на економским проблемима, а пре свега корупције и незапослености. Јака економска криза и коруптивни случај са премијером Санадером негативно је утицала и на релевантне партије, пре свих на ХДЗ, али и на поверење грађана у свеукупно политичко такмичење (Ћулар 2013, 3). Како Чулар истиче „страначко такмичење у Хрватској никад није успевало демократски ’процесуирати’ економска питања и редистрибутивне јавне политике” (Ћулар 2013, 4), па се перманентно правио празан простор за покрете и партије која би се бавили овим питањима. Идентитетске политике и митолошки однос према домовини и народу као основним мотивима популистичких покрета постали су нормално стање ствари на хрватској политичкој сцени. Феномен популизма посебно је био истакнут код локалних политичара, у чему се први истакао градоначелник Загеба Милан Бандић, бивши члан СДП-а, чија је реторика засновна на антипартизму, антиелитизму и бризи за народ, али је овај покушај популистичког продора „зауздан” у покушају да постане председник Хрватске (Zakošek 2010, 6–10). Ипак у празан економски простор, а после коруптивних афера ХДЗ-ових лидера, а и непостојање одговора СДП-а на новонастале економске проблеме почели су да расту покрети који нису део овог дуопола. Два свакако најважнија су Мост

независних листа и Живи зид. У политичком и партијском систему свакако значајнија је појава Мост-а, који је у изборима 2015. године срушио дуалну конструкцију и наметнуо се као трећа партија без које не може да се формира влада, а све на таласу јаког анти-елитизма уз наглашеност реформи у корист народа (Grbeša i Šalaj 2018, 17). Мост замишљен као покрет низа локалних организација на челу са Божом Петровим постао је незаобилазан део у политичком животу Хрватске и наметнуо нове политичке односе међу партијама. С друге стране, појава Живог зида као снажног антиестаблишмент покрета, али и антисистемског, показала је право лице бујања популизма у Хрватској. Начин вођења политике, реторика и политичке идеје које заступа Живи зид са Иваном Вилибором Синчићем и Иваном Пернарком као најистакнутијим личностима ставља их у ред истинских популистичких партија (Grbeša i Šalaj 2018), који би се могао окарактерисати и као социјал-популизам (Pisula 2015) с обзиром да се ради о значајном броју решења која су левичарска и антиглобалистичка. Овај талас популизма се шири Хрватском, без обзира да ли ће ове организације преживети у политичкој утакмици. Њихова перспектива није извесна, али уз десни популизам који је постао етаблиран и део свакодневне, уобичајене политике, ове врсте левог популизма имају широк простор раста. Нестабилност наведених актера (Мост, Живи зид) показала се постепеним губитком подршке након првобитног успеха, уз унутрашњу нестабилност и поделе, али се назире и нови талас десног популизма који се обликује кроз парламентарне и председничке изборе.

Популизам у Босни и Херцеговини је доминантан политички наратив уклопљен у конституционална решења. Основне претпоставке перманентног популизма политичких елита у БиХ су позивање на народ и стално ширење осећаја кризе и угрожавања од стране другог. Дејтонским мировним споразумом уведени су механизми који смањују политичку конкуренцију и свде је на унутаретничке односе између Срба, Бошњака и Хрвата са увођењем фамозног „виталног националног интереса” као средства за блокирање политичких одлука која нису у интересу једног од три народа (Saračević 2009, 166). Уоквирене у своје етничке интересе партије у политичком спектру по питању идентитетских политика делују у складу са

низом популистичких механизма у циљу останка на власти. Унутаретничко надметање партија у изборним кампањама се највише води по питањима угрожености националних интереса и ко више води политику народа и отаџбине. Након рата и периода међународног управљања и спровођења Дејтонског споразума, БиХ је држава са веома неразвијеном привредом и високом стопом незапослености где је у одређеним моментима готово половина радно способних незапослена, показује се као плодно тло за популисте и екстремне политике (Роров-Момчиновић 2009, 151). Устаљени популизам владајућих елита и партија добио је два популистичка изазова – први је у економским и социјалним немирима грађана 2013/2014. године у БиХ, а други је мигрантска криза која је у једном моменту постала једна од кључних држава на мигрантској рути. Када је реч о протестима грађана широм БиХ, то се показало као највећи изазов доминантним политичким елитама и инсталираним етно-националним наративима, али су ти протести брзо изгубили своју енергију у борби са трајним категоријама у БиХ (Stipić 2017, 96–97). Други и актуелни изазов је због мигрантске кризе, која производи проблеме и отвара простор за даљу ескалацију, али се антимигрантски наратив уклапа у политике дела релевантних политичких партија. Новонастали популистички талас у свету није битно утицао нити променио ситуацију у БиХ, јер је популизам инхерентан босанскохерцеговачким владајућим политичким елитама и део је уобичајених пракси у политици.

Србија је типичан пример пораста популизма у Европи. Често се Србија узима уз Мађарску и Пољску као пример како изгледа нови талас популизма у посткомунистичким државама. Низ питања која су се покретала и поларизовала друштво у демократској Србији (након 5. октобра 2000. године) кретала су се између одлука о приоритетима – шта је важније европске интеграције или Косова и Метохије (Европа или Косово). С једне стране партије старог режима (СПС, СРС) и с друге стране партије ДОС-а имале су различита виђења пута Србије. Антисистемски карактер партија старог режима престаје 2003. године за СПС када су подржали мањинску владу и 2006. године за СРС када су подржали референдум о Уставу (Orlović 2008, 403). Поделе у СРС и настанак СНС

поклопиле су се са економском кризом која је у значајној мери смањила капацитет демократских снага у Србији, као до тада доминантном наративу у политичком животу. Велике теме (ЕУ, Косово и Метохија, НАТО) биле су измештене из фокуса, а и СНС је креирао своју политику на питањима економских реформи (Stojiljković i Spasojević 2018, 111). Ипак, промена власти 2012. године и предоминантан утицај СНС-а у политичком животу вратио је тему решавања статуса Косова и Метохије као основног приоритета државне политике. Ова тема уједно је постала и централна у различитим популистичким варијацијама. Уз свеопшту медијску кампању ширења перманентног страха од различитих ванредних околности и криза, поред популизма партија власти, очигледан је и простор у којем су настајали покрети и партије на различитим половима, али са популистичким тенденцијама. Свакако највише пажње завређују Двери и Доста је било. Док су Двери градиле свој имиџ на антиелинизму и позивању на народ као типичан пример новог популизма у Европи, ДЈБ је то радио на бази антипартијских сентимената и нужних економских реформи које их нису сврставале у популистичке покрете (Stojiljković i Spasojević 2018, 117). Ипак, након тога ДЈБ је прешао пут од либералне и реформске до антиглобалистичке, антиестаблишмент партије која се противи и уласку у ЕУ, што се заснива на низу популистичких карактеристика. Промене у партијском систему Србије само су делом производ пораста популизма, али отворено питање статуса Косова и Метохије везаног за популистички концепт колевке, отаџбине (*heartland*) и јаког идентитетског питања уз пораст важности харизматског лидера остављају широк простор за ширење популизма у Србији.

Заједнички пут до 2006. године са Србијом имала је Црна Гора, која се референдумом одвојила као независна држава. Удаљавање је кренуло знатно раније, још 1997. године са победом анти-Милошевић струје коју је предводио Мило Ђукановић унутар владајуће Демократске партије социјалиста (ДПС). Од увођења вишепартизма на власти је ДПС, а са удаљавањем од Србије и коначним раздвајањем отварала су се разна спорна питања која се крећу у домену идентитетских. С обзиром да се ради о држави која нема већински народ (Darmanović 2016, 230),

а где су спорења око историје, језика, цркве нужно је долазило до експанзије популистичких наратива, а посебно у изборним кампањама. За разматрање популизма у Црној Гори најважније је посматрати владајућу партију ДПС која користи максималне капацитете како би опстала на власти. Како Џанкић истиче, ДПС представља носиоца државно спонзорисаног популизма који има све наведене елементе популизма, а посебно се истиче у креирању спољног непријатеља у циљу одбране народа и државе, али и другим аспектима какав је камелеонски карактер лидера (Мила Ђукановића) (Džankić and Keil 2018). Док је ДПС суверено владао, опозиционе партије су мењале своје аранжмане и у тим политичким пројектима такође се може препознати значајан удео популистичких предлога политика и мера. У земљи раширеног клијентелизма каква је Црна Гора, економске теме би требало да имају више значаја, али су ДПС и Мило Ђукановић остали имуни на низ афера и коруптивних скандала. Тренд пораста популизма у региону и у Европи није битније захватио Црну Гору, али је уобичајени популизам око идентитетских питања постао основно средство политичке борбе.

Још један од примера изразито подељеног друштва је и Северна Македонија. Након мирног отцепљења од СФРЈ ова држава је ушла у низ проблема који се решавају у деценијским процесима. Предмет спора је низ ствари са предзнаком „македонско”, с обзиром да се ради о оспоравању од стране Грчке због њене истоимене северне провинције која успорава и ЕУ и НАТО интеграције у том моменту БЈР Македонији (Gromes 2009, 26). Слично Хрватској, у Македонији је на снази политички дуопол између ВМРО-ДПМНЕ и СДСМ, које се смењују на власти, уз подршку мањих албанских партија. БЈР Македонија није имала оружани конфликт при отцепљењу од Југославије, али је у наредним годинама имала унутрашње проблеме на граници грађанског рата са албанском мањином. Овај сукоб решен је потписивањем Охридског споразума 2001. године који је уједно и основа конституционалног уређења.

Суверена владавина ВМРО-ДПМНЕ на челу са Николом Груевским у десетогодишњем периоду (2006–2016) донела је експанзију популистичких мера. Један од највећих пројеката у циљу изградње идентитета је „Скопје 2014” замишљен

као обнова античког наслеђа у којем се прожимају важни елементи популизма – народ и отаџбина као централна тема, непријатељско негирање од стране „другог”, раст харизматског лидера који је заштитник нације услед спољних притисака и перманентан осећај кризе. Овај пројекат наишао је на низ унутрашњих и спољних критика, па и грађанских протеста (Petkovski and Nikolovski 2016, 176). Груевски и ВМРО-ДПМНЕ су усталили владајући популистички образац и наратив заштите народа уз низ ауторитарних механизма (Petkovski 2015, 64), што је водило ширењу јаза са Грчком. С друге стране, Заев и СДСМ су успели да убеди и спољне и унутрашње актере да је могуће наћи компромис и на бази тога долази до смене власти 2016. године, чиме се ушло у фазу решавања проблема. Идентитетски проблеми делимично су решени Преспанским споразумом са Грчком, када се умањио јаз решењем имена „Северна Македонија”, као и променама имена ауто-пута, аеродрома и сл. Један од отворених спорова је питање неканонске цркве због првенственог противљења Српске православне цркве, а затим и осталих канонских. Македонија је овим решењима обезбедила пут за наставак својих интеграција и може се закључити да је популистички талас делимично заустављен, а да није направио велике последице по стабилност јер је партијски систем остао у дуополу снажних опција СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ.

ИЗБОРНА ВОЛАТИЛНОСТ У ПЕРИОДУ ПОРАСТА ПОПУЛИЗМА

Пораст популистичких тенденција иде увек на штету стабилности институција, без обзира да ли је реч о стабилним или новим демократијама. Иако је овај талас погодио низ земаља, основна разлика је у томе што су земљама са стабилним институцијама система последице мање. У периоду од 2008. године у анализираним студијама случаја било је низ изборних процеса, али за нашу анализу важни су парламентарни избори и промена подршке бирача партијама као релевантна потврда о последицама по партијски систем у целини.

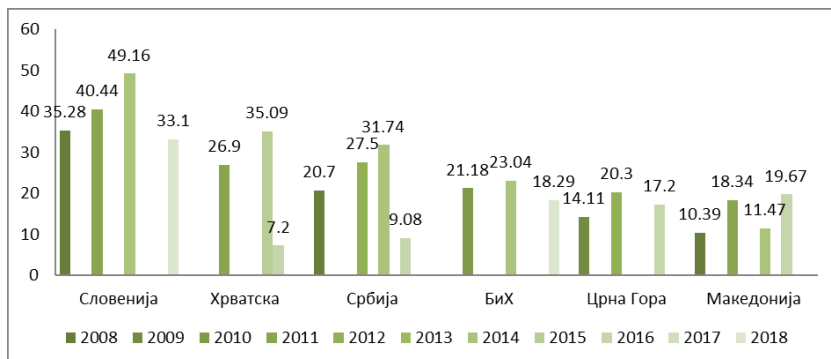
Табела 1: Изборна волатилност у земљама бивше СФРЈ

Година	Словенија	Хрватска	Србија	БиХ	ЦрнаГора	Македонија
1992	30.5%	30.30%	22.1%		25.75%	
1993			14.4%			
1994						42.7%
1995		21.46%				
1996	23.8%			17.6%	27.03%	
1997			10.31%			
1998				24.2%	36.15%	64.6%
2000	24.6%	33.96%	62.7%	33.7%		
2001					7.41%	
2002				14.55%	7.28%	41%
2003		42.03%	47.6%			
2004	23%					
2006				24.1%	28.43%	24.65
2007		13.63%	22.3%			

Извор: Обрада аутора

У годинама пораста популизма највеће промене у изборној волатилности бележио је партијски систем Словеније, а у одређеној мери су га следили партијски системи Хрватске и Србије. У ранијем периоду, увиђа се очекивана повећана изборна волатилност у зачетку вишепартизма због процеса стабилизације, као и појединачне нагле промене проузроковане екстерним факторима који су претходили парламентарним изборима (2000. Србија – последица пада Милошевића; 2003. Србија – убиство премијера Ђинђића; 2000–2003. Хрватска – смрт националног лидера Фрање Туђмана која је краткотрајно дестабилизovala ХДЗ и значајне измене устава). Наведене промене нису узроковане међупартијском борбом па се могу посматрати и као изоловани случајеви, а не делови одређеног тренда, за разлику од периода пораста популизма у којем имамо директне промене у динамици партијске борбе кроз популистичке обрасце, појаве нових покрета и партија узроковане овим трендом. Суштинска анализа изборне волатилности показује значајне промене у партијским системима које нису део једнократних промена него део тренда у коме кризу пролази и део релевантних партија и новонастале.

Табела 2 : Изборна волатилност од 2008. године у земљама бивше СФРЈ

Извор: Обрада аутора.

Екстремне промене које су се дешавале у четири изборна циклуса показале су значајну нестабилност партијског система Словеније. Парламентарни избори у Словенији 2008. године имали су нешто вишу промену у укупном бирачком телу него што је то била пракса раније, али и даље се одржавала партијска конкуренција између етаблираних партија (СДС, СД, ЛДС и сл.). Иако се већ тада могла наслутити криза партија, пре свега због стрмоглавог пада ЛДС-а, велика промена тек долази на изборима 2011. године када се волатилност повећала на 40.44% и када је на изборима победила Листа Зорана Јанковића – Позитивна Словенија, као нови покрет али са већ добро познатим градоначелником Љубљане. Једна од важних карактеристика великих промена на политичкој сцени је и повећање броја нових посланика тј. након 2008. године све већи број посланика није бивао реизабран (Fink-Hafneretal 2017, 69). Појава нових покрета и њихова победа на изборима није несвакидашња, али је у Словенији постала пракса да партије или покрети побеђују и већ на следећим изборима у потпуности губе подршку. Примера ради, већ на изборима 2014. године Позитивна Словенија је са пређашњих 28.51% пала на 2.97%, а на истим изборима победила је Странка Мире Церара (касније Странка модерног центра) са 34.49% (DVK 2019). Исти тренд се наставио и 2018. године на изборима кад је СМЦ остварио 9.75%, али се наставио тренд успеха нових покрета и

овај пут са Листом Марјана Шарца која је остварила 12.60% и постала друга снага у словеначком парламенту. Победник избора био СДС са Јаншом са резултатом од 24.92% на таласу Орбанове подршке и пораста популистичких тенденција. Партијски систем је доживео велику дестабилизацију у овим годинама са максималном волатилношћу од 49.16% и са значајном променом кључних политичких партија, уз јаку персонализацију политике. Оно што је парадоксално у целој ситуацији је имуност на све изазове „вечитих ликова словеначке страначке политике” (Krašovec and Haughton 2014, 49), какав је Јанез Јанша, док се нови покрети и партије стварају и још брже нестају.

Нешто мања волатилност била је у изборним процесима у Србији и Хрватској. Иако су проценти изборне волатилности прилично слични, ради се о суштинском разликовању ових промена. На изборима 2015. године партијски систем Хрватске у свом дуополу ХДЗ-СДП добио је трећу јаку партију и уједно највећу изборну волатилност од 35.09%. Мост независних листа поред резултата имао је и велики коалициони потенцијал као незаобилазан у формирању владе, па је та устаљена природа партијског система добила другачије оквире. С друге стране, појавио се и антисистемски орјентисан Живи зид који нема јасну координацију кретања у многим политикама, али одређени предлози политика итекако имају подршку међу грађанима. Доминацију су задржале ХДЗ и СДП, али са знатно умањеним улогама. Чулар је указивао и пре појаве ових покрета на празан простор хрватске политике и истакао да постоје „јаки и разарајући притисци” (Čular 2013, 10) који ће условити значајне промене. Етаблирани двојац је успео да обузда раст ових покрета, али делује да постоји простор који ће и даље водити ка променама и даљој дестабилизацији.

У Србији се промене у партијском систему огледају пре свега у прерасподели подршке међу партијама које су долазиле на власт. Корен промена је настао у унутарпартијским цепањима из којих је преживео СРС, настао много јачи СНС, а партије бившег ДОС-а почеле да се деле, гасе и нестају. Иако је ДС од настанка расадник политичких партија, од губитка власти и великог обрта 2012. године, настао је нови низ партија. Ова промена је велика јер руши темеље демократских промена

из 2000. године, а како Јовановић истиче „после дванаест година, персонално незнатно измењени, програмски значајно ресетовани, коалициони партнери из 90-тих поново имају сву власт” (Јовановић 2013, 28). Каснији ток догађаја ишао је само у правцу атомизације опозиционе сцене, а партије власти су све више јачале, а пре свих СНС као доминантна партија у партијском систему Србије. На ванредним изборима 2014. године дошло је до највеће изборне волатилности од 31.74%, што је мање само до времена великих промена кад је изборна волатилности била 62.7% (2000) и 47.6% (2003) (Ковачевић 2014, 66).

Изборна волатилност у остала три случаја (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Северна Македонија) није показивала велике промене и није одступала од стандардних резултата из претходног периода. Уједно су и односи унутарпартијских система остали исти. Дубоко укореењени однос и сужена партијска конкуренција остала је на снази у БиХ, а исти актери настављају да имају доминацију у сва три конститутивна народа. У Црној Гори делује да суверена владавина ДПС-а опстаје без обзира на ток политичких догађаја и неизвесна је промена оваквог стања. Једина промена која се догодила је у Северној Македонији у којој је СДСМ преузео власт након 10 година доминације ВМРО-ДПМНЕ, али је њихов дуопол остао доминантан уз одређене промене међу албанским партијама. Ниска и оптимална изборна волатилност (између 10% и 25%) у овим партијским системима говори нам о стабилним односима и малим променама подршке партијама. Стабилност односа у БиХ и Северној Македонији је у великој мери производ конституционалних решења, а Црна Гора је случај *per se* јер је смењивост власти невиђен сценарио.

ЗАКЉУЧАК

Пораст популистичких тенденција широм света захватио је и државе које су настале распадом Југославије. Иако се може говорити о различитим достигнућима у изградњи демократских институција и европским интеграцијама ових држава, на нови популистички талас нису имуне ни стабилне демократије. Када је реч о последицама по политички систем,

популизам може донети низ проблема али се често ефекти тих проблема разликују. У домену партијских система популизма првенствено утиче на снагу релевантних политичких партија, појаву и могућности нових политичких партија и могућности (зло)употребе криза и проблема у политичким кампањама. Популизам је у одређеној мери инхерентан у великом броју случајева у овим државама и тамо где је овај тренд уствари нормално стање ствари и нема неке нове ефекте. Реч је првенствено о БиХ, Црној Гори и делом у Северној Македонији. Ово су уједно и кључни разлози, поред институционалних ограничења у изборним системима, за слабији пробој новог таласа популизма. Значајна померања десила су се у партијском систему Словеније, и делом Хрватске и Србије, а свакако да је словеначки пример један од занимљивијих за политиколошке анализе. Велика нестабилност из избора у изборе у Словенији доводи до сталне појаве нових актера и још бржег нестанка истих, као и постепено гашење дела „старих” политичких партија. У Хрватској се под дејством популизма изменила политичка клима и међупартијски односи, али су свој примат задржали ХДЗ и СДП. Србија је доживела велику трансформацију и из раније поларизованог, па умереног плурализма креће се ка систему са доминантном партијом. Оно што треба изнети као важан закључак је да су партијски системи делови политичког система који могу бити индикатор ширих промена, али да су одређени домени (стабилне демократске институције, отвореност политичке конкуренције, чланство у ЕУ и сл.), у Словенији и Хрватској, већа гаранција да се ова дестабилизација не прелива у дубље друштвене расцепа и потенцијалне конфликте. Ипак, остају отворени изазови новог пораста популизма, у великој мери условљеног и новим миграцијама, као и питање имуности досегнутих капацитета институција да одговоре на ове изазове.

РЕФЕРЕНЦЕ

Boros, Tamas, and Botond Botos. 2018. *Populism report 2018 – Slovenia*, Brussels: FEPS - Foundation for European Progressive Studies.

- Boros, Tamas, and Gergely Laki. 2018. *State of populism in Europe*. Brussels: FEPS - Foundation for European Progressive Studies.
- Čular, Goran. 2013. "Političko predstavništvo u Hrvatskoj: predstoji li korjenita promjena stranačkog sustava?" *Političke analize* 13: 3–11.
- Darmanović, Srđan. 2016. „Politički sistem Crne Gore.” U *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – Perspektive razvoja unutar partijske demokratije*, ur. Vladimir Goati i Srđan Darmanović. Podgorica: CeMI – Centar za monitoring izbora.
- Državna volilna komisija [DVK]. 2019. "Državni zbor RS – leto 2014 (Predčasne volitve). Poslednji pristup 12. Jula 2019. <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-drzavni-zbor-rs/leto-2014-predcasne-volitve>.
- Džankić, Jelena, and Soeren Keil. 2017. "State-sponsored Populism and the Rise of Populist Governance: The Case of Montenegro." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 4(19): 1–16. doi: 10.1080/19448953.2017.1280981
- Fink-Hafner, Danica, Simona Kustec Lipicer, Gregor Čehovin and Ana Železnik. 2017. "Slovenia's parliamentary elite: representation and accountability since 1992." *Teorija i praksa* 54: 60–79.
- Freedom House. 2008. "Freedom House - report 2008". Poslednji pristup 10. jula 2019. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2008/>.
- Grbeša, Marijana, i Berto Šalaj. 2018. *Dobar, loš ili zao? Lica populizma u Hrvatskoj*. Zagreb: TIM Press.
- Gromes, Thorsten. 2009. "Between Impositions and Promises: Democracy in Macedonia." Report No. 91. Frankfurt: Peace Research Institute Frankfurt (PRIF).
- Jovanović, Milan. 2013. „Parlamentarni izbori u Srbiji 2012 – rezultati i političke posledice.” U *Izbori u Srbiji 2012. godine – (Ne)očekivana promena*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, 9–31, Beograd: Institut za političke studije.

- Kovačević, Despot. 2014. „Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji.” *Politički život*, 10: 63–73.
- Krašovec, Alenka, i Tim Haughton. 2014. „Privlačnost novog: nove stranke i promjena stranačkog sustava u Sloveniji.” *Političke analize* 19: 48–53.
- Mainwaring, Scott, and Mariano Torcal. 2006. “Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization”. Poslednji pristup 5. maj 2019. <https://kellogg.nd.edu/documents/1613>.
- Mudde, Cas, and Cristobal Rovira Kaltwasser. 2017a. *Populism: a very short introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Mudde, Cas, and Cristobal Rovira Kaltwasser. 2017b. *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orlović, Slaviša. 2008. *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Orlović, Slaviša. 2017. „Populistički izazov demokratiji”, U *Demokratski otpor i normalizaciji autoritarzima u Evropi*, ur. Nebojša Vladislavljević i Dragan R. Simić, 45–59. Beograd: Udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu.
- Orlović, Slaviša. 2019. *Politička sociologija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Pedersen, Mogens. 1979. “The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility.” *European Journal of Political Research* 7 (1): 1–26.
- Petkovski, Ljupcho, and Dimitar Nikolovski. 2016. “Populism and Progressive Social Movements in Macedonia: from Rhetorical Trap to Discursive Asset.” *Politologicky Casopis* 23 (2): 164–181.
- Petkovski, Ljupcho. 2015. “Authoritarian Populism and Hegemony: Constructing ‘the People’ in Macedonia’s illiberal discourse.” *Contemporary Southeastern Europe* 3(2): 44–66.

- Picula, Boško. 2015. „Živi zid: socijal-populizam na hrvatski način” *Tportal*. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/zivi-zid-socijal-populizam-na-hrvatski-nacin-20150120>.
- Popov-Momčinović, Zlatiborka. 2009. „Društveni aspekti političkog sistema” U *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine: izabrani aspekti*, ur. Saša Gavrić, Damir Banović i Kristina Krause, 134–158. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Kondar Adenauer.
- Saračević, Nermina. 2009. „Parlamentarna skupština.” U *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine: izabrani aspekti*, ur. Saša Gavrić, Damir Banović and Kristina Krause, 158-190. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Kondar Adenauer.
- Stanley, Ben. 2008. “The thin ideology of populism.” *Journal of Political Ideologies* 13 (1): 95–110. doi:10.1080/13569310701822289.
- Stipić, Igor. 2017. “Constructing “the people”: Citizen populism against ethnic hegemony in Bosnia-Herzegovina in the light of the 2013–2014 protests”, special issue, *Socio.hu*: 90–110.
- Stojarová, Vera, and Hana Vykoupilová. 2007. “Populism in the Balkans – the case of Serbia” *Central European Political Studies Review* 10 (2-3): 95–112.
- Stojiljković Zoran i Dušan Spasojević. 2018. „Populistički *Zeitgeist* u “proevropskoj” Srbiji” *Politička misao* 55 (3): 104–128.
- Taggart, Paul. 2004. “Populism and representative politics in contemporary Europe” *Journal of Political Ideologies* 9(3): 269–288.
- Zakošek, Nenad. 2010. „Zauzdani populizam: fenomen Milana Bandića” *Političke analize* 1(1): 7–10.

Despot Kovačević*

Faculty of Political Science, University of Belgrade

**THE DESTABILIZATION OF PARTY SYSTEMS AND
THE RISE OF POPULISM IN THE COUNTRIES OF
THE FORMER SFRY**

Resume

This paper explores the impact of the rise of populism on party systems in the countries of the former SFRY. The expected outcome of the survey was that the destabilization of party systems was caused by the rise of populism among the most important political leaders and parties, but also by the emergence of new populist movements. Populist growth which is still present, has had significant impact on the institutions of the system. The party systems which are part of these case studies have undergone significant transformations. Taking into account that these countries are still in the process of building their democratic capacities, the rise of populism further challenged this process. The analysis of electoral volatility, in the period 2008–2018, shows that Slovenia's party system was influenced the most by this, while Croatia and Serbia have also had significant changes. Minor changes were noted in other cases, but these changes did not have important consequences on the dynamics of political processes. One of the more significant developments has been the rise of new political parties which succeed in gaining political support in the first election cycles but failed to stabilize their number of voters and supporters. The prospects of deeper crisis are highly likely in these systems but what is striking is the high adaptability of political elites to the current context. The most important conclusion of this paper is the destabilization of party systems with highest level of democracy, and which are also the only members of the European Union. The permanent crisis in other cases and the denial of other problems did not lead to a greater destabilization of party systems.

Keywords: party system, populism, electoral volatility, Serbia, Slovenia, BiH, Croatia, Montenegro, North Macedonia

---

* E-mail address: despot.kovacevic@fpn.bg.ac.rs.

** Овај рад је примљен 30. августа 2019. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Zoran Keković*

Faculty of Security Studies, University of Belgrade

Vladimir Ninković

Faculty of Security Studies, University of Belgrade

TOWARDS A CONCEPTUALISATION OF RESILIENCE IN SECURITY STUDIES

Abstract

Resilience has become a catchword in academic and professional discourse due to, implicit or explicit, acceptance of traditional approaches to prevention and preparation. Derived from the Latin verb “resilire” – to jump back, currently mainly signifies the ability or capacity of a system to bounce back to the equilibrium, pre-disturbance state, but also the ability of the system to face with and adapt to change. The use of the term has a long tradition in different scientific disciplines – psychology, sociology, ecology, engineering, management, whereas it entered the scope of security studies at the beginning of 21st century. In the last two decades the growing use of the concept and the various conceptualizations have been observed in both academic papers and in strategic and legislative documents. There is a vast literature in the subfields of security studies such as national security, emergency and disaster management, human and corporate security that problematizes this concept. In security studies there are broadly two strands of thought – one that observes resilience as a desired state of the system, be it a nation, a community or infrastructure, and another one that proposes resilience as a risk management strategy that

---

* E-mail address: zkekovic@fb.bg.ac.rs

can be used when dealing with events characterized with a high degree of uncertainty.

Keywords: resilience, security studies, risk, uncertainty

INTRODUCTION

We can ascribe the recent popularity of the resilience concept to an increasing need for it, as we start accepting, implicitly or explicitly, the inherent shortcomings of traditional approaches to prevention and preparation. The earlier view of nature and society as systems near equilibrium is being replaced by a dynamic view that emphasises complex non-linear relations between entities under continuous change and facing discontinuities and uncertainty (Dahlman 2011). The growing importance of the knowledge generated by complexity science sheds a different light on complex phenomena such as globalisation, interconnection and interdependence between social, ecological and technical systems, new technologies, new forms of terrorism,¹ changing demography and climate change. System shocks have further established interest in the concept of resilience as a universal mode of thinking about the relations between unpredictable agents and their complex environments.

The term ‘resilience’ is derived from the Latin verb *resilire* meaning ‘to jump back’ and it has many meanings in academic discourse. Early studies, according to which the system ‘bounces’ back to the equilibrium state pre-disturbance, related resilience to stability and the capacity to absorb environmental shocks and still maintain function. Successively, the concept was enriched to include the ability of the system to face with and adapt to change (Fraccascia, Giannoccaro, and Albino 2018). Although the term “resilience” has classical etymological origins and a history of use in psychology and anthropology (Alexander 2013), it can be stated that it was brought forth into modern scientific prominence in 1973 when C. S. Holling – in his seminal paper *Resilience and Stability of Ecological Systems* – argued that the particular attractor around which a system is organised is only one of a multitude of

---

1) About terrorism and violence see more in: Đorić, 2018.

possible states, which emerge and disappear over time (Holling 1973). Therefore, this approach emphasises concepts like complexity, self-organisation, functional diversity and non-linear ways of behaving. Resilience provides complex systems with the ability to withstand and survive shocks and disturbances; it also emphasises the capacity for renewal. Indeed, a common theme across academic papers is the recognition of resilience as an emergent property of complex adaptive systems (Barasa, Mbau, and Gilson 2018). In contrast to the equilibrium-based view that interprets resilience as a generic feature and quality of a closed system, adaptation (and adaptability, as suggested by Pike, Dawley, and Tomaney 2010) presupposes a more open system that has to be accommodated or brought into balance by social agents. Resilience through adaptability emerges through decisions to leave a path that may have proven successful in the past in favour of a new, related or alternative trajectory. This adaptive kind of resilience may be necessary to cope with unforeseen futures and cognitive uncertainties. Thus, adaptive capacity is a dynamic capacity to effect and unfold multiple evolutionary trajectories, through loose and weak couplings between social agents in place, which enhance the overall responsiveness of the system to unforeseen changes (Pike, Dawley, and Tomaney 2010).

With this in mind, this paper aims to analyse the utilisation of the concept of resilience in security studies, focusing on socio-political (national state level), socio-economic (community level), and socio-technical (organisation level) systems. The following chapters will analyse the application of the resilience concept in national, community and organisational security, focusing on the research that treats resilience as the desired state of the system in question. Resilience as a security management strategy will be discussed in the fifth part of the paper. Finally, we will draw conclusions and discuss the possibilities of further work on the conceptualisation and application of the resilience concept in security studies.

THE CONCEPT OF RESILIENCE IN SECURITY STUDIES

A central and longstanding problem in the practice of security in complex environments is its inability to foresee, identify and act timely upon threats. Resilience promises answers to this problem and provides a new basis for engaging uncertainty *prima facie* (Dunn Cavelt, Kaufmann, and Kristensen 2015, 5). Following in the steps of Buzan, who successfully argued that security cannot only be applied to nation states but to all human systems (Buzan 1983), in this paper we will focus on the resilience of three basic systems – state, community and organisations – that in general correspond to macro, meso and micro levels of analysis.

There have been many attempts to discern dimensions and capacities pertaining to those systems deemed resilient. The dimensions, i.e. the constitutive elements of the system, will differ in accordance to whether we observe an organisation, a nation, a community or any other system, whereas resilience capacities are equal for any type of a system. Generally, three capacities are mentioned – absorptive, adaptive and restorative, while some also add the predictive capacity (Keković, Dragišić, and Ninković 2014).²

Absorptive capacity is the degree to which a system can automatically absorb the impact of system perturbations and minimise consequences with little effort. Adaptive capacity is the degree to which the system is capable of self-organisation for the recovery of system performance levels. Finally, the restorative capacity is the ability of a system to be repaired easily – either to its original, pre-event state, or to a completely new state that anticipates future system requirements (Keković, Dragišić, and Ninković 2014). A similar approach was proposed by the US National Academy of Sciences in 2012 with four management stages, corresponding to the mentioned four resilience capacities (National Research Council [NRC] 2012).

Although by no means absent prior to 2001 or restricted to the North American prosecution of the “war on terror”, the term “resilience” has proliferated since the formation of the US

---

2) We understand capacities as abilities of a system. Some authors use the term capacities in the meaning of dimensions.

Department of Homeland Security and the publication of its *National Strategy for Homeland Security* in 2002 (Walker and Cooper 2011). Many national security strategies nowadays employ the term “resilience” as something nations should strive towards, mainly in the wake of catastrophic events, and a plethora of definitions of the term appeared in academic papers and in official legal and strategic documents related to national, community, disaster and organisation resilience:

- “Capacity of a system to absorb disturbance, undergo change, and retain the same essential functions, structure, identity, and feedbacks’, whereas the systems in question “reorganise in the absence of direction” (Longstaff et al. 2010)
- Ability of systems, infrastructures, government, business, and citizenry to resist, absorb, recover from, or adapt to an adverse occurrence that may cause harm, destruction, or loss of national significance (U.S. Department of Homeland Security Risk Steering Committee 2010)
- Capacity of an organisation to recognise threats and hazards and make adjustments that will improve future protection efforts and risk reduction measures (U.S. Department of Homeland Security 2010)
- The ability to reduce the magnitude and/or duration of disruptive events. The effectiveness of a resilient infrastructure or enterprise depends upon its ability to anticipate, absorb, adapt to, and/or rapidly recover from a potentially disruptive event (National Infrastructure Advisory Council 2009)
- The ability to adapt to changing conditions and prepare for, withstand, and rapidly recover from disruption (National Security Strategy of the United States of America 2010)
- Robustness, adaptability, and capacity for rapid recovery (U.S. Department of Defense 2010).

NATIONAL SECURITY AND RESILIENCE

The transformation of global structure after the end of the Cold War has created a complex security environment in which

countries are losing their monopoly over the use of force (Friedman and Kaplan 2002). The progressive growth and unpredictable nature of various forms of threats to security that come from a turbulent geopolitical environment and internal structures led to numerous changes in the structure of the national security system of modern states. The concept of resilience has an implicit assumption that the world that surrounds us has systemic features and characteristics of dynamic change and interdependence (Haimes, Crowther, and Horowitz 2008).

The proliferation of new security threats created an atmosphere of insecurity on a global scale by forcing creators of national security strategies to anticipate the responses of various segments of the system to external or internal factors that threaten to disrupt the functioning of the system (Fjäder 2014). Furthermore, Fjäder argues that a resilient nation “has the ability to resist unwanted influences and maintain stability in given conditions, and recover in the short term with minimal unintended consequences for the safety of citizens and their property” (Fjäder 2014, 128).

A complex security environment requires the establishment of balance between the reactive and proactive activities of the state and other relevant actors involved in the decision-making process. When it comes to national security, the resilience is implemented in the security strategies of economically stable countries and as such is focused on the adaptive capacity of an individual, community or system with the aim of maintaining an acceptable level of functioning, structure and identity (Keković and Dinić 2016). For instance, the 2007 issue of the United States’ *National Strategy for Homeland Security* brings together the structural resilience of “critical infrastructures” and the “operational resilience” of emergency response organisations, government institutions and private enterprise in the face of crisis. The strategy is notable for its insistence that none of the threats facing these structures are fully preventable, and proposes, in lieu of prevention, the notion of “resilience” as default (Walker and Cooper 2011). In 2013, the World Economic Forum presented the definition of government resilience as an ability to adapt to change, to resist destructive influences and recover to the desired equilibrium, established before an unwanted event occurred, while preserving the continuity of vital functions (World Economic Forum 2013).

It is interesting to note that in national security issues we have a trend quite different from trends in community resilience. Whilst there is a “neoliberal” trend in the “new security paradigm” towards decreased government and institutional engagement, there is also an expecting increased responsibility for national security resilience. In fact, most global powers have incorporated the notion of resilience in their strategic documents, be it explicitly (USA, United Kingdom), or implicitly (Russia, China). The traditional threats to national security targeted at defence and security capacity were broadened by the Australian and UK governments after 2007, and now their respective national security strategies incorporate national and community resilience that concern responses to climate change, threats to critical infrastructure, cyber warfare, natural disasters and other emerging issues (McAslan 2010).

DISASTER AND COMMUNITY RESILIENCE

A definition of resilience that expresses the robustness and adaptation capacity of social networks is one of the most promising developments for disaster risk reduction. A disaster resilient community is a great asset to national security. According to the National Research Council’s paper on “disaster resilience”: “The nation needs to build the capacity to become resilient, and we need to do this now. Such capacity building starts with individuals taking responsibility for their actions and moves to entire communities working in conjunction with local, state, and federal officials, all of whom need to assume specific responsibilities for building the national quilt of resilience.” (NRC 2012).

The promotion of resilience related strategies in the field of emergency and disaster management has been premised on a re-evaluation of the referents of security governance. In particular, the “mythbusting” of panic in emergency situations, together with the notion that human populations actually possess significant adaptive and self-organisational capacities in emergencies have been instrumental in the advent of the notion that government should not look to direct, but to supplement and encourage the natural tendencies of those in emergency events to help themselves. Rather than withholding information, for fear of inciting panic, populations in emergency should be provided with all the information

they require to self-organise an evacuation or response (Zebrowski 2013, 2). Therefore, recent resilience strategies of the UK Civil Contingencies are oriented towards facilitating and optimising the natural, self-organisational capacities, or ‘resilience’ of populations in emergency (Zebrowski 2009).

Apart from the academic researchers, the concepts of community and disaster resilience have found application in the number of strategic and policy papers of various international and supranational organisations. The World Resources Institute defines resilience as “the capacity of a system to tolerate shocks or disturbances and recover” and argues that this depends on the ability of people to “adapt to changing conditions through learning, planning, or reorganisation” (World Resources Institute et al. 2008). Resilience, therefore, can be related to the way that societies adapt to externally imposed change. According to the Australian National Strategy for Disaster Resilience, a disaster resilient community is one that works together to understand and manage the risks that it confronts. Disaster resilience is the collective responsibility of all sectors of society, including all levels of government, business, the non-government sector and individuals (Council of Australian Governments 2011). The British Department for International Development (DFID) defines disaster resilience as the ability of countries, communities and households to manage change, by maintaining or transforming living standards in the face of shocks or stresses – such as earthquakes, drought or violent conflict – without compromising their long-term prospects (DFID 2011).

Furthermore, the concept of disaster resilience has been of interest for urban planners. According to the UN-Habitat, urban planning may be one of the most important tools in reducing vulnerabilities and risk (UN-Habitat 2007). It can help cities to significantly increase their resilience in coping with disaster risks and climate change (International Federation of Red Cross [IFRC] 2010). Its importance relates to its potential to ensure planned adaptation, which consists of developing and investing in urban areas in order to reduce risks from climate-related impacts (and other hazards) and provide better protection for inhabitants, housing, infrastructure and enterprises (Bicknell, Dodman, and Satterthwaite 2009). Urban development attributes of wealth (e. g. land tenure, housing, stable income, infrastructure) and capacities (e. g. education, reliance on

community support) are fundamental determinants of resilience across cities worldwide and represent key determinants of urban resilience of social and economic structure (Keković, Džigurski, and Ninković 2018).

RESILIENCE OF SOCIO-TECHNICAL SYSTEMS

The adoption and application of ecology principles and system thinking subsequently recognised the complex adaptive nature of socio-technical systems. This recognition prompted a view of resilience as involving the adaptation and transformation of systems through the emergence of new structures such as policies, processes and organisational culture that enabled organisations to continue to perform their functions in the face of challenges (Barasa, Mbau, and Gilson 2018; Pike, Dawley, and Tomaney 2010).

The adaptation, as one of the distinctive features of complex adaptive systems, is generally done through the process of organisational learning, which is among the main factors behind the organisational resilience. In socio-technical systems, people's actions modify system resilience and therefore a system's adaptability may arise from its social aspects (Walker et al. 2006). Where an existing system becomes untenable, a new stability landscape may be created through adaptive governance, which requires change without affecting the system's structure or function, and its capacity to self-organise, learn and adapt (Walker et al. 2002; Walker et al. 2006; Ridley 2017).

The conclusions of a recently published review of empirical literature on organisational resilience in the health sector by Barasa, Mbau, and Gilson (2018) are that a "common theme across the selected papers is the recognition of resilience as an emergent property of complex adaptive systems. Resilience is both a function of planning for and preparing for future crisis (planned resilience), and adapting to chronic stresses and acute shocks (adaptive resilience)."

The characterisation of resilient socio-technical systems introduced by Hollnagel et al. (2011; 2006) is widely adopted in resilience engineering literature (Righi, Saurin, and Wachs 2015; Madni and Jackson 2009; Rankin et al. 2014). According to Hol-

Inagel, Woods, and Leveson (2006) resilient engineering systems must be able to monitor – know what to look for; anticipate – know what to expect; respond – know what to do; and learn – know what has happened. Hollnagel (2012; 2014a; 2014b) applied the functional resonance analysis method to show how each of the resilience processes are dynamically coupled to the other processes and to identify the dependencies among them. The four abilities are focused on different ways of knowing and thus emphasise a cognitive perspective of how humans influence system resilience (Hollnagel et al. 2011).

Organisations adapt to external environmental change using integrated processes, such as adopting standards (McAslan 2010). That the resilience paradigm has obtained a strong foothold among professionals in corporate security can be proven by the adoption of BSI and ISO standards on Organisational Resilience (International Organization for Standardization [ISO] 2016). In addition, business continuity management has been suggested as a way of putting the organisational resilience into practice by establishing mechanisms through which an organisation can navigate crises and other hardships. The attention to supply chain management, collaboration and communications between organisations and various stakeholders is also deemed to improve the organisational response to crises, thus making organisational systems more resilient. However, collaboration depends on factors existent between systems before the crisis ensues (Therrien, Tanguay, and Beauregard-Guérin 2015).

Critical infrastructure resilience, represents an interplay of national (as these are objects of national importance), community (they provide benefits and welfare to the communities that use their products and services) and organisational (as they are socio-technical systems) resilience. In particular, the amount of literature on critical infrastructure resilience increased greatly after Hurricane Katrina and the Fukushima Daiichi Nuclear Disaster. A subset of critical infrastructure resilience thinking is aimed at the critical informational infrastructure, due to the dependence of states and communities on informational-communicational systems, and the increasing instances of cyber terrorism and cyber warfare. The research efforts of the Sandia and Argonne laboratories in the USA have yielded particularly important results in defining framework and metrics for assessing the resilience of critical infrastructure and

networks (Biringier, Vugrin, and Warren 2013; Argonne National Laboratories 2010).

RESILIENCE AS A RISK MANAGEMENT STRATEGY

Risk and resilience are important paradigms for guiding decisions made under uncertainty, in particular decisions about how to protect systems from a portfolio of threats. The term “paradigm” in this context can be defined as conceptual frameworks or ways of thinking. The risk paradigm tends to emphasise a reduction in the probabilities and magnitudes of potential losses. The resilience paradigm tends to emphasise an increase in the ability of systems to retain critical functionality by absorbing the disturbance, adapting to it, or recovering from it (Baum, 2015). The threats generated by complex phenomena are characterised by low levels of predictability, but with potentially huge impacts to modern societies. If we cannot predict an imminent threat, prevention and protection become difficult and characterised with low cost-effectiveness. While risk and resilience are related, resilience has been favoured for unknown, unquantifiable, systemic risks (Baum 2015). In other words, resilience is an “asset based” rather than “threat based” approach.

As opposed to the preventative paradigm, resilience policies act on the assumption that a disruption will take place (Kauffman 2013). In other words, it starts from the acceptance of risk as a given that cannot be controlled or changed but it can be overcome, mainly through the process of strengthening so that the encounter with risk is solved with a kind of preparedness (Pavićević 2016).

Preventive measures can be costly with little effect and, occasionally, completely counter-productive. According to Aaron Wildawsky, resilience and anticipation are two strategies that when used in a balanced manner can result in the optimal level of security. “If our most serious risks come from unpredictable or low-probability sources, then resilience (by conserving generalised resources that may be shifted around and applied where and when they are needed) is best. If danger will come from reliably foreseeable sources, then anticipation makes sense. Real human situations usually involve a mixture of the known and unknown; hence, there is a trade-off – the most likely large dangers, if they

are known and can be countered without making things worse, can, and should be prevented. [...] To show that anticipation is the best strategy in a particular situation, therefore, one would first have to demonstrate that the worst risks we face are in fact the ones we already can predict with high probability” (Wildavsky 1991, 80).

Wildavsky also quotes Holling’s insight about resilient systems possessing low stability and states “the very purpose of anticipatory measures is to maintain a high level of stability. Anticipation seeks to preserve stability: the less fluctuation the better. Resilience accommodates variability – one may not do so well in good times, but learns to persist in the bad” (Wildavsky 1991, 78). Even though he states that both anticipation and resilience strategies have their preferred use, it seems that he is slightly inclined towards resilience, as “anticipatory strategies should be used judiciously because the future is necessarily uncertain with respect to many types of hazards: thus, many hypothetical hazards are always possible, though most possibly will not materialise” (Wildavsky 1991, 80).

Wildavsky’s ideas have been further developed in more recent literature. For instance, Fjaeder even opposed the concept of resilience to the concept of security. According to him: “security is essentially preventive and proactive in nature, [...] whereas resilience, is a combination of proactive and reactive measures aiming at reducing the impact but not at preventing threats as such” (Fjäder 2014).

CONCLUSION

The concept of resilience is supported by an immense, diverse yet immature library of literature (Ridley 2017). Given the close ties of resilience to contingency and uncertainty, it is not surprising that its prominence is reflected in the field of security studies. In our opinion, the resilience concept retains the potential to be crafted into a coherent analytic framework that, on the one hand is able to incorporate scientific knowledge from the accepted concepts of vulnerability and risk, and on the other hand is forward-looking and opens up a fresh perspective on today’s challenges of global change.

Building resilience requires an understanding of the complex interaction among the different components of time and space rel-

evant for the system (Dahlman 2011). As Dunn Caveltly noticed, resilience links security to the logics of governance rooted in ecology, engineering, and psychology, which were previously not prominent in the security discourse (Dunn Caveltly, Kaufmann, and Kristensen 2015, 5).

Different to the risk paradigm, which is possible to measure given its use of probabilities and the size of potential loss, the resilience paradigm focuses on increasing the essential functionality of the system to absorb, adapt and recover from a disturbance, and is thus difficult to measure (Ridley 2017). Without possibility of the quantitative assessment of resilience, it has been claimed that monitoring and measuring is only possible in a qualitative way by using scenario analyses (Ehlen and Vargas 2013). Developing a method of assessing and measuring resilience applicable across various domains is a priority for various government and academic institutions with many ongoing research projects in the European Union, United States and Australia trying to provide a solution to this complex issue.

It should be noted too that the resilience construct has not remained unchallenged in the social sciences. Critics from the new left and “critical theory” have accused the resilience paradigm of depoliticising, of being a tool for disguising power relations and a strategy for repositioning responsibility away from the government and decision makers. For example, the geographers Cannon and Müller-Mahn have argued that the concept of resilience is “inadequate and even false when it is being uncritically transferred to social phenomena”, and that it disguises power relations as the essence of the issue (Cannon and Müller-Mahn 2010, 623). Due to its empirical heritage rooted in ecosystem sciences, the concept is feared to lead to the “re-naturalisation of society” (Lidskog 2001) and to the re-emergence of a simplistic natural determinism (Judkins, Smith, and Keys 2008). As such, the concept bears the risk of ‘depoliticising’ social structures and unconsciously reinforcing the status quo of society by overlooking those mechanisms that put people at risk in the first place (Pelling and Manuel-Navarrete 2011). The future oriented ‘new security paradigm’ of resilience views citizens as vulnerable and needing resiliency training to “overcome their own obstacles” (Schott 2013, 212). A focus on resilience in national security has replaced the former “promise of

security”, which not only mitigates citizens’ dependency and anxiety, but it also mitigates consequences of a government’s inappropriate or untimely response to a disruptive event (Aradau 2014, 76). Ultimately, the popularity of resilience corresponds with recession, austerity, climate change concerns and lowering of living standards in many western nations (Diprose 2015). Resilience is, thus, seen as a strategy to persuade communities to tolerate unpredictable conditions, postpone demands for change and reposition responsibility away from government to communities and individuals who have little influence (Diprose 2015; MacKinnon and Derickson 2012).

Further research assisting organisations, communities and nation states in their understanding of how to become resilient is needed. Although there are some empirical studies on ecological and socio-ecological systems, more empirical research in applied socio-technical and socio-political settings will be required to validate the concept, using both case study and survey methods (Bhamra, Dani, and Burnard 2011). Furthermore, as empirical evidence on resilience accumulates, scholars need to consolidate findings periodically, identifying themes that recur across methodologically diverse studies as opposed to those identified in relatively few instances.

REFERENCES

- Alexander, David E. 2013. “Resilience and disaster risk reduction: an etymological journey.” *Natural Hazards and Earth System Sciences* 13 (11): 2707–2716. doi: 10.5194/nhess-13-2707-2013.
- Aradau, Claudia. 2014. “The Promise of Security: Resilience, Surprise and Epistemic Politics.” *Resilience, International Policies, Practices and Discourses* 2 (2): 73–87. doi: 10.1080/21693293.2014.914765.
- Argonne National Laboratories. 2010. *Constructing a Resilience Index for the Enhanced Critical Infrastructure Protection Programme*. Chicago: Decision and Information Sciences Division, Argonne Labs.

- Barasa, Edwine, Rahab Mbau, and Lucy Gilson. 2018. "What is Resilience and How It Can Be Nurtured? A Systematic Review of Empirical Literature on Organizational Resilience." *International Journal of Health Policy Management* 7 (6): 491–503. doi: 10.15171/ijhpm.2018.06.
- Baum, Seth. 2015. "Risk and Resilience for Unknown, Unquantifiable, Systemic and Unlikely/Catastrophic Threats." *Environment Systems and Decisions* 35 (2): 229–236. doi: 10.1007/s10669-015-9551-8.
- Bhamra, Ran, Samir Dani, and Kevin Burnard. 2011. "Resilience: The Concept, a Literature Review and Future Directions." *International Journal of Production Research*. 49 (18): 5375–5393. doi: 10.1080/00207543.2011.563826.
- Bicknell, Jane, David Dodman, and David Satterthwaite, eds. 2009. *Adapting cities to climate change: Understanding and addressing the development challenges*. London: Earthscan.
- Biringer, Betty E., Eric D. Vugrin, and Drake E. Warren. 2013. *Critical Infrastructure System Security and Resiliency*. Boca Raton: CRC Press.
- Buzan, Barry. 1983. *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. University of North Carolina Press.
- Cannon, Terry, and Detlef Mueller-Mahn. 2010. "Vulnerability, Resilience and Development Discourses in Context of Climate Change." *Natural Hazards* 55 (3): 621–635. doi: 10.1007/s11069-010-9499-4.
- Council of Australian Governments. 2011. "National Strategy for Disaster Resilience." *Australian Government, Department of Home Affairs*. Last accessed 10 December 2019. <https://www.homeaffairs.gov.au/emergency/files/national-strategy-disaster-resilience.pdf>.
- Dahlman, Ola. 2011. "Security and Resilience." *Resilience: Interdisciplinary Perspectives on Science and Humanitarianism* 2: 39–51.

- Department for International Development [DFID]. 2011. *Defining Disaster Resilience: a DFID Approach Paper*. London: DFID.
- Dorić, Marija. 2018. "On Violence and Nonviolence in Political Theory: Some Conceptual Dilemmas." *Serbian Political Thought* 18 (2): 127–140. doi: 10.22182/spt.18212018.8.
- Diprose, Kristina. 2015. "Resilience is Futile." *Soundings* 58: 44–56.
- Dunn Cavely, Miriam, Mareille Kaufmann, and Kristian Soeby Kristensen. 2015. "Resilience and (in) security: Practices, subjects, temporalities." *Security Dialogue* 46 (1): 3–14. doi: 10.1177/0967010614559637.
- Ehlen, Mark A., and Vanessa N. Vargas. 2013. "Multi-Hazard, Multi-Infrastructure: Economic Scenario Analysis." *Environment Systems and Decisions* 33 (1): 60–75. doi: 10.1007/s10669-013-9432-y.
- Fjäder, Christian. 2014. "The nation-state, national security and resilience in the age of globalization." *Resilience* 2 (2): 114–129. doi: 10.1080/21693293.2014.914771.
- Fraccascia, Lucca, Ilaria Giannoccaro, and Vito Albino. 2018. "Resilience of complex systems: State of art and directions for further research" *Complexity* 2018: 1–44. doi: 10.1155/2018/3421529.
- Friedman, Thomas and Robert Kaplan. 2002. "States of Discord: a debate between Thomas Friedman and Robert Kaplan." *Foreign Policy*, 129: 64–70.
- Haimes, Yakov Y., Kenneth Crowther, and Barry M. Horowitz. 2008. "Homeland security preparedness: Balancing protection with resilience in emergent systems." *Systems Engineering* 11 (4): 287–308. doi: 10.1002/sys.20101.
- Holling, Crawford S., 1973. "Resilience and Stability of Ecological Systems." *Annual Review of Ecology and Systematics* 4: 1–23.

- Hollnagel, Eric. 2012. "Coping with Complexity: Past, Present and Future." *Cognition, Technology & Work* 14 (3): 199–205. doi: 10.1007/s10111-011-0202-7.
- Hollnagel, Eric. 2014a. "A Tale of Two Safeties." *Nuclear Safety and Simulation* 4 (1): 1–9.
- Hollnagel, Eric. 2014b. "Resilience engineering and the built environment." *Building Research & Information* 42 (2): 221–228. doi: 10.1080/09613218.2014.862607.
- Hollnagel, Eric, Jean Pariès, David D. Woods, and John Wreathall, eds. 2011. *Resilience Engineering in Practice, A Guidebook*. Farnham: Ashgate.
- Hollnagel, Eric, David D. Woods, and Nancy Leveson, eds. 2006. *Resilience engineering: Concepts and precepts*. Burlington: Ashgate.
- International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies [IFRC]. 2010. *World Disasters Report. Focus on Urban Risk*. Geneva: International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies.
- International Organization for Standardization [ISO]. 2016. *ISO 22316:2016, Organizational Resilience*. Geneva: International Organization for Standardization.
- Judkins, Gabriel, Marissa Smith, and Eric Keys. 2008. "Determinism within human-environment research and the rediscovery of environmental causation." *The Geographical Journal* 174 (1): 17–29.
- Kaufmann, Marielle. 2013. "Emergent self-organisation in emergencies: resilience rationales in interconnected societies." *Resilience* 1 (1): 53–68. doi: 10.1080/21693293.2013.765742.
- Keković, Zoran, and Jelena Dinić. 2016. "Transformacija nacionalne bezbednosti: rezilijentnost u strategijama bezbednosti velikih sila kao odgovor na globalne bezbednosne pretnje [National Security Transformation: Resilience within National Security Strategies of Great Powers in Response to Global Threats]." *Zbornik Radova Pravnog Fakulteta, Novi Sad L* (4), 1141–1156. doi: 10.5937/zrpfns50-12199.

- Keković, Zoran, Zoran Dragišić, and Vladimir Ninković. 2014. "Towards Resilient Critical Infrastructure against Terrorism Risk." In: *Comprehensive approach as "sine qua non" for critical infrastructure protection*, eds. Denis Čaleta, and Vesela Radović, 45–59. NATO ARW, Amsterdam: IOS Press.
- Keković, Zoran, Ozren Džigurski, and Vladimir Ninković. 2018. "Determination of Urban Community Development Policies using Urban Resilience and System Dynamics Simulation Approach." *Proceedings of the 5th International Academic Conference Places and Technologies, 26-27.04.2018*. Belgrade: Faculty of Architecture.
- Lidskog, Rolf. 2001. "The re-naturalization of society? Environmental challenges for sociology." *Current Sociology* 49 (1): 113–136. doi: 10.1177/0011392101049001007.
- Longstaff, Patricia H., Nicholas J. Armstrong, Keli Perrin, Whitney M. Parker, and Matthew A. Hidek. 2010. "Building Resilient Communities: A Preliminary Framework for Assessment." *Homeland Security Affairs* VI (3): 1–23.
- MacKinnon, Danny, and Kate D. Derickson. 2012. "From Resilience to Resourcefulness: A Critique of Resilience Policy and Activism" *Progress in Human Geography* 37 (2): 253–270. doi: 10.1177/0309132512454775.
- Madni, Azad, M. and Scott Jackson. 2009. "Towards a Conceptual Framework for Resilience Engineering." *IEEE Engineering Management Review* 39 (4): 85–102.
- McAslan, Alastair. 2010. *The Concept of Resilience. Understanding its Origins, Meaning and Utility*. Adelaide: Torrens Resilience Institute.
- National Infrastructure Advisory Council [NIAC]. 2009. "Critical Infrastructure Resilience: Final Report and Recommendations." *Cybersecurity and Infrastructure Security Agency*. Last accessed 11 December 2019. <https://www.cisa.gov/sites/default/files/publications/niac-critical-infrastructure-resilience-final-report-09-08-09-508.pdf>.
- National Research Council [NRC]. 2012. *Disaster Resilience: A National Imperative*. The National Academies Press.

- National Security Strategy of the United States of America, May 2010, https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf, last accessed 12 December 2019.
- Pavićević, Olivera. 2016. "Koncept otpornosti u sociologiji [The resilience concept in sociology]." *Sociologija* 58 (3): 432–449. doi: 10.2298/SOC1603432P.
- Pelling, Mark, and Daniel Manuel-Navarrete. 2011. "From resilience to transformation: the adaptive cycle in two Mexican urban centers." *Ecology and Society* 16 (2):11 [online] URL: <http://www.ecologyandsociety.org/vol16/iss2/art11/>.
- Pike, Andy, Stuart Dawley, and John Tomaney. 2010. "Resilience, Adaptation and Adaptability." *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 3(1): 59–70. doi: 10.1093/cjres/rsq001.
- Rankin, Amy, Jonas Lundberg, Rogier Woltjer, Carl Rollenhagen, and Erik Hollnagel. 2014. "Resilience in Everyday Operations: A Framework for Analyzing Adaptations in High-Risk Work." *Journal of Cognitive Engineering and Decision Making* 8 (1): 78–97. doi: 10.1177/1555343413498753.
- Ridley, Gail. 2017. "Resilience and National Security." In: *The Palgrave Handbook of Security, Risk and Intelligence*, eds. Dover, Robert, Huw Dylan and Michael Goodman, 79–98. London: Palgrave Macmillan UK.
- Righi, Angela W., Tarcisio A. Saurin, and Priscila Wachs. 2015. "A Systematic Literature Review of Resilience Engineering: Research Areas and a Research Agenda Proposal." *Reliability Engineering & System Safety* 141: 142–152. doi: 10.1016/j.res.2015.03.007.
- Schott, Robin May. 2013. "Resilience, Normativity and Vulnerability." *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1 (3): 210–218. doi: 10.1080/21693293.2013.842343.
- Therrien, Marie-Christine, Georges A. Tanguay, and Iseut Beaugard-Guérin. 2015. "Fundamental determinants of urban resilience: A search for indicators applied to public health crisis." *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 3 (1): 18–39. doi: 10.1080/21693293.2014.988915.

- UN-Habitat. 2007. *Global report on human settlements 2007: Enhancing urban safety and security*. London: Earthscan.
- U.S. Department of Defense. 2010. "Quadrennial Defense Review Report." *U.S. Department of Defense*. Last accessed 21 January 2020. <https://archive.defense.gov/qdr/QDR%20as%20of%2029JAN10%201600.pdf>.
- U.S. Department of Homeland Security Risk Steering Committee. 2010. "DHS Risk Lexicon." *Homeland Security*. Last accessed 9 October 2019. https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/dhs_risk_lexicon.pdf.
- Walker, Brian, Stephen Carpenter, John Anderies, Nick Abel, Graeme S. Cumming, Marco Janssen, Louis Lebel, Jon Norberg, Garry D. Peterson, and Rusty Pritchard. 2002. "Resilience management in social-ecological systems: a working hypothesis for a participatory approach." *Conservation Ecology* 6 (1): 14 [online] URL: <http://www.consecol.org/vol6/iss1/art14>.
- Walker, Brian, Lance Gunderson, Ann Kinzig, Carl Folke, Steve Carpenter, and Lisen Schultz. 2006. "A handful of heuristics and some propositions for understanding resilience in social-ecological systems." *Ecology and Society* 11 (1): 13 [online] URL: <http://www.ecologyandsociety.org/vol11/iss1/art13/>.
- Walker, Jeremy, and Melinda Cooper. 2011. "Genealogies of Resilience: From Systems Ecology to the Political Economy of Crisis Adaptation." *Security Dialogue* 42 (2): 143–160. doi: 10.1177/0967010611399616.
- Wildavsky, Aaron. 1991. *Searching for Safety*. New Brunswick / Oxford: Transaction Publishers.
- World Economic Forum. 2013. *Special Report: Building National Resilience to Global Risks*. Geneva: World Economic Forum.
- World Resources Institute, United Nations Development Programme, United Nations Environment Programme & World Bank. 2008. *World Resources 2008: Roots of Resilience – Growing the Wealth of the Poor*. Washington DC: World Resources Institute.

Zebrowski, Chris R. 2009. "Governing the Network Society: A Biopolitical Critique of Resilience." *Political Perspectives* 3 (1): 1–38.

Zebrowski, Chris R. 2013. "The Nature of Resilience." *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1 (3): 159–173. doi: 10.1080/21693293.2013.804672.

Зоран Кековић*

Факултет безбедности, Универзитет у Београду

Владимир Нинковић

Факултет безбедности, Универзитет у Београду

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ОТПОРНОСТИ У НАУКАМА БЕЗБЕДНОСТИ

Резиме

Отпорност је последњих деценија постала свеприсутан термин у академском и стручном дискурсу услед, имплицитног или експлицитног, прихватања недостатака традиционалног приступа превенције. Изведеница из латинског глагола “resilire” – скочити уназад, отпорност означава способност или капацитет система да се врати у стање равнотеже након ремећења, али и способност система да се суочи са променом и да се на њу адаптира. Примена термина има дугу традицију у различитим научним дисциплинама – психологији, социологији, екологији, менаџменту – док се почетком XXI века овај термин широко усваја и у наукама безбедности. У последње две деценије приметно је све учесталије коришћење овог термина као и његове бројне концептуализације и операционализације како у научним радовима, тако и у стратегијским и легислативним документима. Пролиферација нових безбедносних претњи створила је атмосферу небезбедности на глобалном нивоу и приморала практичаре и законодавце да антиципирају одговоре различитих сегмената система на спољње и унутрашње чиниоце који представљају претње по функционисање система. Аутори су анализирали како је концепт отпорности дефинисан и операционализован у различитим потпољима наука безбедности, као што су национална безбедност, заштита и управљање катастрофама и корпоративна безбедност. Шире посматрано, у наукама безбедности постоје два тока промишљања отпорности – једно које посматра отпорност као жељено стање система, било да је реч о држави, заједници или организацији, и друго које отпорност посматра као

* Имејл-адреса: zkekovic@fb.bg.ac.rs

стратегију менаџмента оних ризика које карактерише висок степен неизвесности. Термин отпорности је данас присутан у стратегијама националне безбедности великих сила и других развијених држава, а означава тежњу ка одржавању прихватљивог нивоа функционисања, структуре и идентитета државе. Популарност концепта безбедности у пољима управљања ванредним ситуацијама и катастрофама у складу је са премисом да људи и заједнице поседују адаптивне и организационе капацитете што је довело до закључка да надлежне институције не треба да просто управљају, већ да помажу и допуњују природне тенденције самопомоћи и самоорганизације особа и заједница изложених неповољним догађајима. Комплексна природа организација као социотехничких система такође је окарактерисана њиховом способношћу адаптације на непредвиђене негативне догађаје, а која може бити унапређена кроз адекватне политике, процесе и организациону културу које могу помоћи организацијама да одрже циљани ниво функционисања током и након реметилачког догађаја. Напокон, отпорност се посматра не као жељено стање система већ као стратегија за управљање ризицима са високим степеном неизвесности, насупрот антиципацији и традиционалном менаџменту ризика заснованом на идентификацијама претњи и проценама вероватноће настајања нежељених догађаја. Ипак, треба напоменути да приступ отпорности није без противника, а напади најчешће долазе са позиција Нове левице који оптужују овај приступ за „деполитизовање социјалних структура”, „прикривање односа моћи”, „ре-натурализацију друштва” и представљају је као нео-либералну стратегију којом се одговорност за одговор на ризике помера са доносиоца одлука на оне који трпе последице догађаја. Даља истраживања о могућностима операционализације концепта отпорности су неопходна како би се дале конкретне препоруке како систем може „постати отпоран”, односно како се концепт може применити на управљање системским ризицима и неизвесностима.

Кључне речи: отпорност, науке безбедности, ризик, неизвесност

---

* Овај рад је примљен 13. јануара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Јелена Сурчулија Милојевић*

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Милица Кулић**

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

„ЛАЖНЕ ВЕСТИ” ИЛИ ДЕЗИНФОРМАЦИЈЕ: (САМО)РЕГУЛАТОРНИ ОКВИР И ИЗАЗОВИ У ПРАКСИ***

Сажетак

„Лажне вести”, или исправније – дезинформације и као феномен и као термини јесу у хиперинфлацији. Ни у пракси, ни у медијској теорији, а ни у медијском праву не постоји јасан консензус шта све спада под „лажне вести”, односно који је то „непријатељ борбе”. У међувремену, „лажне вести”, нарочито дезинформације на интернету, почеле су да одлучују о онима који одлучују, да утичу на изборне одлуке и креирају друштвену и политичку стварност. За дисеминацију „лажних вести” оптужују се институционални извори, политички лидери и медији, међутим, оне своје место проналазе и на друштвеним мрежама где се немерљивом брзином шире. Истраживање Оксфорд интернет института показује да је, током мид-терм избора у САД-у у новембру 2018. године, број

---

* Имејл-адреса: jsurculija.milojevic@fpn.bg.ac.rs.

** Имејл-адреса: milica.jevtic@fpn.bg.ac.rs.

*** Рад је написан у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту”, (евиденциони број: 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

линкова ка „лажним вестима” први пут премашио број линкова ка професионалним медијима.

Овај рад тежи да допринесе постојећој дебати о покушају јасног дефинисања појма дезинформација, посматрајући га како са становишта медијске теорије, тако и са становишта медијске етике, медијског права и интернет права. Рад анализира постојеће појмовно одређивање појма дезинформација од стране међународних организација, као и често непостојање јасног одређења према овом појму од стране појединачних држава. Предмет анализе су и донети саморегулације, кроз саморегулаторне механизме струковних, пре свега новинарских удружења, али и такозване „псеудорегулације” у којој компаније које послују наднационално, као што су Фејсбук (*Facebook*), Гугл (*Google*), Твитер (*Twitter*), Мозила (*Mozilla*), почињу саме себе да регулишу.

Кључне речи: дезинформација, *fake news*, „лажна вест”, медијска регулатива, медијска етика, саморегулација, псеудорегулација, друштвене мреже, избори

УВОД

„Дезинформације загађују наше медијско окружење. Чињенице нас неће спасити” (Phillips 2019) – песимистична је прогноза теоретичарке Витни Филипс (*Whitney Phillips*) којим започиње текст „Токсини које негујемо” посвећен новом/старом феномену „лажних вести”. Међутим, „лажне вести” нису само „загадиле” медијски екосистем, већ су у значајној мери одредиле политички живот и политичко одлучивање како на глобалном плану, тако и са значајним рефлексијама на микронивоима. Од 2016. године, најважније изборе – од референдума за излазак Велике Британије из Европске уније, преко избора за председника Сједињених Америчких Држава, па до, напослетку, избора за премијера Уједињеног Краљевства 2019. године, пратила су два феномена: изборно изненађење, упркос свим комуникацијским алаткама за прогнозу резултата и уплитање „лажних вести” у политички процес (Rose 2016; Sel-

va and Fletcher, 2019). Односно, како Џонатан Роус, описујући „невоље са 2016-ом” истиче: „Изборно изненађење које је донео Брезит креирало је плодно тле у којем су овакви политички потреси постали могући” (Rose 2016, 555). „Лажне вести” постале су градивни елемент наше политичке стварности, а за неке и одлучујући чинилац у изборном одлучивању – почеле су да одлучују о онима који одлучују.

Аналитичари иду толико далеко да тврде да, на пример, Доналд Трамп (*Donald Trump*) не би добио председничке изборе 2016. године да није било „лажних вести” (Parkinson 2016; Read 2016; Dewey 2016 цитирано у: Allcott and Gentzgow 2017, 212). Истовремено, Трампа виде као одговорног за то што је феномен постао „глобалан”, будући да је „усвојио дискурс ‘лажних вести’ како би нападао и дискредитовао медије и политичке ривале” (Farhall et al. 2019, 4353). Док Трамп рефлектује „лажне вести” на новинаре и опоненте, користећи друштвене мреже за директну комуникацију са аудиторijумом, амерички медији налазе да је чак „67 одсто онога што је изрекао њихов председник било или дезинформација или тврдња без доказа” (Rizzo 2020). Међутим, „лажне вести” измичу институционалном, како медијима тако и политичким представницима, ширећи се немерљивом брзином у виртуелном простору друштвених мрежа. Контрола „обмањујућег” у таквом простору постаје изазов који надилази тренутне медијске и политичке поларизације. Феномен постаје брига медија, публике, али и изборних процеса широм света, пре свега због интересне логике сваког појединачног избора, а у начелу због „утицаја које таква пракса може имати на информисање грађана и демократски систем” (Nenadić 2019, 1–2). „Људи се константно осећају лоше информисано и то не због мањка интересовања” (Brett 2016, 8), док се константно оперише са моментом обмане и делузијама које утичу и замагљују процес одлучивања.

Са приближавањем избора, односно изборних кампања, „лажним вестима” односно дезинформацијама се придаје нарочита пажња, када постоји и нарочит притисак (и потреба) да се крене у покушај њихове регулације. Регулаторни процес се до недавно традиционално одвијао на два фронта – кроз процес регулације, од стране међународних организација

и држава, и саморегулације, кроз разне саморегулаторне механизме струковних, пре свега новинарских удружења. Са појавом и јачањем утицаја друштвених мрежа, појављује се и трећи фронт – такозвана „пseudорегулација” у којој компаније које послују наднационално, без постојања јасне државне или међдржавне регулације, почињу саме себе да регулишу. На тај начин долази до (често нереалних) очекивања од компанија, оснивача претраживача и друштвених мрежа, попут Фејсбука (*Facebook*), Гугла (*Google*), Твитера (*Twitter*), Мозиле (*Mozilla*) да нађу механизме и уклоне овакав, нежељени, садржај са својих платформи. Ипак, остаје отворено питање на који начин ће фирме (само)регулисати овакав неомеђен онлајн простор, који су њихови мотиви и какве би могле да буду санкције за нечињење. Са друге стране, када је реч о институционалној борби (европских) институција, остаје отворено питање какви су њени думети како унутар, тако и ван европског простора, имајући у виду да је, посебно у области слободе изражавања, теже да уреди простор који је наднационалан.

У ери анализе шта све јесу „лажне вести”, теоретичари се практично утркују ко ће „отићи дубље у историју” и наћи иницијалне почетке овог феномена. Његове корене поједини аналитичари налазе у, рецимо, наслову књиге *Pseudodoxia Epidemica* („Епидемија лажних знања”, прим. прев. аут.) физичара и филозофа Томаса Брауна (*Thomas Browne*) из 1646. године (Poole 2019). У медијској теорији и пракси, методе таблоидног, жутог, новинарства у новинама, радио вестима, чак и у телеграфским информацијама, присутне су више од стотину година (Marsden 2018, 30). Најманифестнији зачеци великих медијских обмана видљиви су у такозваном „Херстовом рату”, сукобу који је започео на крилима медијске пропаганде магната Рандолфа Херста (*Randolph Hearst*). Захваљујући медијским манипулацијама, лажни текстови омогућили су америчко-шпански рат на Куби 1898. године (Ružić i Lalović 2016; Jevtić 2017). Народи на простору Југославије ступали су у крваве ратове, изложени „лажним вестима” које су медији пласирали у етар, користећи их у „ратнохушкачке” сврхе (Surčulija Milojević 2016, 43). Легитимизација војних акција и политичких порука у земљама бивше СФРЈ остваривала се, између осталог, информацијама заснованим на лажима, пласираним путем

сопствених, државних медија, док је, истовремено, запад храбрио своје јавно мњење креирајући приче „у које се верује”. Дописник француског АФП-а са Косова Александар Митић сведочи да је током сукоба на Косову у медијски етар послат велики број „лажних вести” које су имале за циљ да мобилишу јавно мњење и оправдају војне акције. Међу таквим вестима је, на пример, она да се на стадиону у Приштини налази камп са 100.000 Албанаца, али и подсећање на скорашње писање уредника париског „Монд дипломатика” (*Le Monde diplomatique*) Сержа Халимија (*Serge Halimi*) из априла 2019. године, који тврди да је „прича о такозваној српској операцији Поткова која је послужила за хомогенизацију немачког јавног мњења по питању бомбардовања, у ствари била чиста *fake news* операција” (Mitić 2019, 2). Такве вести, према сведочењу овог ратног извештача, брзо су демантоване са терена, али су се, судећи по прогресији и ефектима рата, пребрзо шириле јавним простором. Томе значајно доприноси чињеница да је медијско јачање „поверења” у рат било институционализовано – засновано на медијској акцији Алистера Кемпбела (*Alastair Campbell*), блиског сарадника тадашњег британског премијера Тонија Блера (*Tony Blair*) (2). Испоставиће се да се сличан модел комуникације преместио и на касније ратове: „Кампања за тај рат [у Ираку] била је заснована на наративу о, испоставило се непостојећем, оружју за масовно уништење Садама Хусеина, којим је поново руководио Кемпбел” (2). Ако је све ово у историји, чак и недавној, познато, шта је то онда данас ново са феноменом „лажних вести”?

У овом раду анализирају се домети регулације „лажних вести”, односно дезинформација (јасно дефинисање видети у даљем тексту), настојећи да се кроз концептуалну расправу установи да ли се овај феномен може законски регулисати, односно саморегулисати. Рад је подељен у четири сегмента: у првом делу приступа се анализи употребе (и злоупотребе) овог термина и његовом јасном дефинисању, имајући у виду историјски контекст овог феномена и узроке његове поновне актуелизације, у другом делу ауторке покушавају да установе ко шири „лажне вести” у новом дигиталном окружењу; у трећем делу се анализира европски и домаћи (само)регулаторни оквир, док се у последњем одељку разматрају изазови у пракси на које регулатори често немају адекватан одговор.

„ЛАЖНЕ ВЕСТИ” И (ЛАЖНА) УПОТРЕБА – ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМА

Овај рад ће настојати да дефинише термин и употребу појма „лажних вести”, односно дезинформација, као и његова законска ограничења, а наслања се на већ постојећа истраживања датог феномена, од оних која се се односила на дефинисање појма, до оних која су се бавила његовом фреквенцијом, употребом и злоупотребом. Када је реч о референтним анализама у области дефинисања термина, рад се наслања на класификацију Ханта Алкота и Метјуа Генцгова (Allcott and Gentzkow 2017) који уочавају шест појмова који су сродни „лажним вестима”: ненамерне грешке, гласине, теорије завере, сатиру, лажне изјаве и извештаје наклоњене одређеној опцији (214). Истовремено, Едсон Тандок, Ченг Вei Лим и Ричард Линг (Tandoc, Wei Lim and Ling 2018) анализирали су 34 научна чланка у раздобљу од 15 година и дошли до класификације према којој се „лажне вести” користе као: сатира, пародија, фабриковане вести, фото манипулација, рекламе и промотивни садржај и пропаганда (141–146). Клер Вардл (Wardle 2017) ауторка популарног аналитичког портала *The First Draft* наводи седмоделну класификацију: сатира/пародија, обмањујући садржај, фабриковани садржај, садржај са измишљеним извором, погрешан садржај, погрешно повезан (контекстуализован) садржај, манипулишући садржај (споменуте класификације/истраживања видети Kulić 2019, 9–10). Ауторке имају у виду наведене класификације када покушавају да појам терминолошки и законски омеђе. Када је реч о фреквенцији употребе термина, сваки важан политички и друштвени догађај провоцирао је све масовнију „производњу” „лажних вести”, па би свако окончавање такве листе било погрешно. Међутим, како би се схватиле размере ове појаве, овај преглед ће се ослонити на истраживање Сорош Восогија, Деб Роја и Синана Арала (Vosoughi, Roy, and Aral 2018) који су анализирали ширење тачних и нетачних текстова на Твитеру од 2006. до 2017, на узорку од 126.000 прича, међу 3 милиона корисника. Аутори установљавају да су „лажне вести” необичније од истинитих, што утиче на публику, због чега су људи склони њиховом дељењу „чак 70 одсто више

него у случају истинитих вести” (1149). Истовремено, Нема Маршал и сарадници (Marchal et al. 2018) установили су да је циркулација „лажних вести” порасла за само две године, поредећи изборе за председника САД-а 2016. године и мид-терм изборе 2018. године, на узорку од 2,5 милиона „твитова” и 6,986 страница на Фејсбуку. На крају, рад узима у обзир анализе и предикције Ројтерсовог института за проучавање новинарства у којима се истиче да ће „лажне вести” бити значајан чинилац у политичком одлучивању током наредних избора широм света [RIFSJ 2020, 8].

„Лажне вести” су у хиперинфлацији – пречесто се користе, још брже у датом значењу девалвирају. „Лажним вестима” се и у медијској теорији и у медијској и политичкој пракси означавају дезинформације, различити облици манипулација и обмана, затим лоше новинарство засновано на новинарским погрешкама, чак и сатира и пародија (Allcott and Gentzgow 2017; Wardle 2017; Tandoc, Wei Lim and Ling 2018), а према потреби и „друго, једној страни неприхватљиво, недоминантно мишљење” (Kulić 2019, 6) или једноставно – оно што се некоме не свиђа. Употреба овог термина варираће од ситуације, мотива и потреба. Тако ће за америчког председника Доналда Трампа креатори „лажних вести” бити медији који га критикују, првенствено Си-Ен-Ен (*CNN*), док ће репортери те медијске куће бити означени као „непријатељи народа” (*CNN* 2018). За Европску комисију (ЕК), забринуту пред изборе за Европски парламент 2018. године, Русија ће бити један од главних десименатора „лажних вести” у Европи, због чега ће ЕК таквим информацијама „објавити рат” (*The Guardian* 2018a). Истовремено, тада први човек Комисије Жан Клод Јункер (*Jean-Claude Juncker*) сличне оптужбе упутиће премијеру Мађарске Виктору Орбану (*Viktor Orbán*) називајући га „базом лажних вести у Европи” (*Reuters* 2018). Атипично за Ватикан, о феномену се, у свом званичном обраћању, изјашњава и папа Фрања (*Pope Francis*) позивајући новинаре „у мисију трагања за истином и борбу против зла званог ’лажне вести’” (*AP* 2018). Руски председник Владимир Путин (*Vladimir Putin*) 2019. године потписује закон којим се такав садржај уклања са интернета уз велике дебате о могућој цензури (*Reuters* 2019). Претходни такви покушаји француског председника

Емануела Макрона (*Emmanuel Macron*) нису уродили плодом (*The Guardian* 2018b). Поставља се, стога, питање – да ли се све ове институције и њихови представници боре против истог, односно, у чему се разликују њихови „објекти борбе”? Истовремено, ако су сви ови представници најзначајнијих земаља света објавили рат „лажним вестима”, а бројчаност и ефекти дезинформација се не смањују (видети Marchal et al. 2018), да ли је таква борба могућа?

Било да се креће у регулаторну борбу или у неку врсту политичког или друштвеног апела, а паралелно са научно-теоријским настојањем да се овај феномен омеђи, неопходно је најпре да се феномен „лажних вести”, такав, чест и замагљен, јасно дефинише. Пре свега зато што је и сама конструкција „лажне вести” (попут сродне конструкције „грађанско новинарство”) суштински погрешна – дезинформација није вест, док вест мора бити новост базирана на истинитости и утемељености. У медијској теорији можда најпопуларнију дефиницију „лажних вести” дају Алкот и Генцгов (*Allcott and Gentzkow* 2017), дефинишући их као „медијске текстове који су намерно или потврђено лажни и који могу да обману читаоце” (213). Аутори нарочито обраћају пажњу на оне текстове који имају „политичке импликације”. Оправдано је, стога, питање Метју Дентита (*Dentith* 2017) због чега се, онда, не говори о класичним дезинформацијама? Исти аутор нуди и одговор према којем „лажне вести” могу „имати елементе истинитости, али не и целокупни контекст, могу бити потпуно лажне или им може недостајати једна информација како би слика била потпуна” (66). Са тим је сагласна и Клер Вардл (*Wardle* 2019) тврдећи да су „лажне вести” често: „праве, истините информације извучене из контекста или искоришћене од оних који знају да ће се у нетачности базирани на зрну истине много лакше поверовати, односно биће их лакше даље ‘делити’ (*share*)”. Говорећи о контексту у којем овај феномен постоји, у постојеће дефиниције ваља укључити и моменат „недоказаних” тврдњи (*Kulić* 2019) у смислу да се, у контексту ере пост-истине у којој живимо, ставља упитник на постојеће истине и доказане постулате засноване на псеудо-аргументацији, која је имуна на сваки вид рационалности. Дате теоријске дефиниције могле би да обухвате већину онога што зовемо „лажним вестима”,

односно „дезинформацијама”, како их ословљавају европске институције у својим документима.

Међутим, као што у теоријском смислу не постоји сагласност и недвосмислено дефинисање „лажних вести”, које ће их јасно одвојити од сродних појмова, тако ни са правног ни са политичког аспекта не постоји универзално начело о „лажним” вестима, тј. дезинформацијама. Европска комисија, у Комуникацији ка Европском парламенту, Савету, Европском економском и друштвеном одбору и Одбору региона на тему Европског приступа сузбијању дезинформација у онлајн свету, нуди разумевање термина „дезинформација”, одређујући га као „доказано лажну или обмањујућу информацију која је смишљена, објављена и дистрибуирана ради стицања економске користи или намерне преваре јавности и која може нашкодити јавном интересу” (ЕС, COM (2018) 236 final). У овом документу се под „наношењем штете јавном интересу” подразумева „угрожавање демократских политичких процеса и процеса доношења политика, али и јавних добара као што су заштита здравља грађана Европске уније, заштита животне средине и безбедности. Дефиниција дезинформације не укључује грешке у извештавању, сатиру и пародију као ни јасно обележене вести политичких партија и коментаре” (ЕС, COM (2018) 236 final).

Проблем дефинисања овог појма наглашава се и у Извештају Независне високе групе о лажним вестима и дезинформацијама у онлајн свету Европске комисије где се под појмом „дезинформација” сматра „лажна, нетачна или обмањујућа информација која је креирана, објављена и промовисана како би с намером нашкодила јавном интересу или у сврху профита” (European Commission [ЕС] 2018).

Истовремено, Доњи дом парламента Велике Британије, односно његов Одбор за културу, медије и спорт, је у свом извештају о дезинформацији и „лажним вестима” у јулу 2018. године препоручио Влади да одбије да користи термин „лажна вест” и да уместо тога користи термине „дезинформација” и „нетачна информација”, под којима се подразумева: потпуно лажни садржај, манипулативни садржај, лажно представљање,

обмањујући садржај, у погрешном контексту подељен садржај и сатира и пародија (House of Commons, 2018).

Парадоксално је, међутим, да се, упркос одређењима феномена/проблема у британском законодавном телу, баш за Велику Британију везују два догађаја која су била агрегатори „лажних вести”, пре свега Брегзит 2016. године, а затим и избор за премијера 2019. године. Док је медијска теорија настојала да одговори на феномен Брегзита, анализирајући га практично у реалном времену, западни медији оцењују да технике дезинформисања које су употребљавали политички лидери на изборима 2019. године, апострофирајући пре свега лидера конзервативаца Бориса Џонсона (*Boris Johnson*), „показују еволуцију у начину на који се интернет користи за придобијање пажње, заобилажење медија, запрепашћивање и подршку” (Satariano and Tsang 2019). Аутори истовремено примећују да нису само професионални политичари креирали обмањујући садржај, већ је то могао да чини било ко. „Реч је о демократизацији обмана, како истиче Џејкоб Девеј (*Jacob Davey*) са Института за стратешки дијалог у Лондону” (Satariano and Tsang 2019).

На глобалном нивоу, такође се примећују покушаји да се лажне вести и дефинишу и регулишу. Заједничка Декларација о слободи изражавања и „лажним вестима”, дезинформацији и пропаганди Уједињених нација, ОЕБС-а, Организација Америчких држава и Афричке комисије АСНПР позива представнике држава да се уздрже, не спонзоришу нити преносе изјаве за које знају или имају основану сумњу да би могле да буду лажне (дезинформације) или које представљају непромишљено одбијање да се верификује информација (пропаганда) (UN, OSCE, OAS, АСНПР, FOM.GAL/3/17).

У Републици Србији, за разлику од побројаних међународних организација које су почеле да креирају стандарде, као и неких европских држава које су почеле да усвајају правне акте којима се децидно боре против дезинформација, још увек не постоји регулаторни оквир који се циљано бави спречавањем креирања и ширења дезинформација. Домаће законодавство се против „лажних вести” „бори” позитивном обавезом коју медији имају – да

истинито извештавају (Zakon o javnom informisanju i medijima 2014; Zakon o javnim medijskim servisima 2014; Zakon o elektronskim medijima 2014). Исто важи и за саморегулаторне механизме који новинаре обавезују на истинито извештавање у интересу јавности (Savet za štampu 2015).

И поред свих ових докумената којима међународне организације и појединачне државе покушавају да пронађу решење за спречавање ширења дезинформација на својим територијама, стиче се утисак да су саме државе и даље немоћне да производњу и проток таквих информација спрече и да преузму надлежност над регулисањем и уклањањем таквог садржаја. Стога не чуди апел Марка Цукерберга (*Mark Zuckerberg*), који је у ауторском тексту у Вашингтон посту (*The Washington Post*) и на својој Фејсбук страници, рекао: „Ми сваки дан доносимо одлуке о томе који је говор штетан, шта чини политичко оглашавање и како да спречимо софистициране сајбер нападе” (*The Guardian* 2019). У наставку је изјавио да је потребна „много активнија улога Влада и регулатора у креирању нових правила на интернету, како би се друштво у целини заштитило од веће штета која му може бити нанета (*The Guardian* 2019). Цукербергов „позив у помоћ” стоји на становишту многих аутора у области интернет права који указују на то да није довољно само регулисати онлајн сферу, већ да је важно да те правне норме буду такве да су примењиве у пракси (Murray 2007; Hornle 2009; Reed 2012), што сада већином није случај.

КО ШИРИ „ЛАЖНЕ ВЕСТИ” У НОВОМ ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ?

Постоји неколико елемената узрока који доприносе да феномен „лажних вести” постане условно нов – начин комуникације (на новој инклузивној платформи), уз потпуно одсуство јавне дебате у поларизованом друштву и поларизованој слици света, праћено кризом поверења у медије. Ако говоримо о пређашњем институционалном карактеру, односно једносмерном ширењу дезинформација од доносилаца одлука, преко медија, дифузно до корисника, сада је принцип ширења „лажних вести” добио и друге смерове,

захваљујући новим платформама које подржавају двосмерну, али пре вишесмерну (хоризонталну) комуникацију. У медијској теорији, таквој комуникацији се са почетка двехиљадитих приписивао најпре слободарски карактер (видети Pavlik 2001; Gillmor 2004), али како је време одмицало, домети слободе постали су суженији, каткад и упитни (видети: Jevtić 2016), а неретко је, условна анонимност партиципаната послужила само као алат различитим интересним групама, сакривеним иза „обичних грађана” (видети: Mogošov 2011). Ефекат отворене комуникације готово да је постао супротан свом називу и затворен у „кухиње”, „нише”, односно *niche-audience* (Mancini 2015), које представљају групе истомишљеника омеђене сличним интересовањима и сличним погледима на свет. Комуникацију у таквим групама карактеришу два ефекта: ехо-ефекат (*echo chambers*) и ефекат балона (*filter bubbles*). Иако се термини често користе као синоними, ехо-ефекат се односи на „појединце који су изложени само информацијама које пласирају њихови истомишљеници”, док се ефекат балона односи на „садржај који селектују алгоритми према пређашњем понашању корисника” (Bakshy, Messing and Adamic 2015, 1130). Док са једне стране постоји преобиле доступних информација које води ка „ефекту балона, предрасудама и другим друштвеним изазовима” (Seft 2018, 7), са друге стране учесници комуникације се крећу у оквиру мноштва сличних становишта. Размену информација у таквим околностима карактеришу два својства: поларизација према мишљењу (*opinion polarization*) према којој су учесници спремни да деле ставове који су у складу са сопственим и поларизација на мрежи (*network polarization*) која значи да су учесници много интензивније међусобно повезани него са спољним светом (Törnberg 2018, 3). На тај начин, ширење дезинформација постаје једноставно, док „студије показују да се ’лажне вести’ шире брже, даље и дубље него истините вести на друштвеним мрежама” (Vosoughi, Roy, and Aral 2018, 1146). Према истраживању које је у новембру 2018. године спровео Оксфорд интернет институт поводом мид-терм избора у САД-у, број „лажних вести” порастао је за 5 одсто у односу на изборе 2016. године и чинио је четвртину (25 одсто) целокупног садржаја који је прикупљен, односно који су делили партиципанти (Marchal et al. 2018, 4; Slavković 2019,

32). Линкови ка „лажним вестима” премашили су линкове ка вестима које су пласирали професионални медији, што је износило 19 одсто укупног садржаја (Marchal et al. 2018, 4; Slavković 2019, 32). Истовремено, тек 5 одсто садржаја који су делили партиципанти водио је ка садржају који су креирале владине агенције, експерти или сами кандидати (Slavković 2019, 32). Ово истраживање указује на то да је највећи број вести о којима се говорило, заправо садржај који су у интернет простор унели условно анонимни партиципанти, односно они који нису декларисани као медији, владине агенције, експерти или сами кандидати. Међутим, да ли је, у том великом простору манипулације, оправдано одузимати „анонимним партиципантима” сваку врсту инструисања? Који би, онда, били њихови разлози? Уколико је реч о условно „анонимним” партиципантима, према Алкоту и Генцкову (Allcott and Gentzkow 2017, 217; Kulić 2019, 13) постоје две врсте мотивација:

1) економска добробит, као у случају тинејџера у Велесу у Северној Македонији који су пласирајући вести о Хилари Клинтон (*Hillary Clinton*) и Доналду Трампу зарадили десетине хиљада долара; или у случају компанија које се баве искључиво овом врстом садржаја

2) идеолошка мотивација што је случај румунског држављанина који је покрећући сајт *endingthefed.com* тврдио да је желео да помогне републиканском кандидату.

Како време одмиче, тако се и мотиви и технике усложњавају, користећи и вештачку интелигенцију. Извештај Оксфордског интернет института из 2019. године под називом „Глобални поредак дезинформација” показује да се за ширење дезинформација техникама „компјутерске пропаганде” користе најчешће људи, али и ботови, киборзи и украдени („хаковани”) налози (Bradshaw and Howard 2019, 11).

РЕГУЛАЦИЈА И САМОРЕГУЛАЦИЈА – МОТИВИ И ДОМЕТИ

Избори, односно изборне кампање, најчешћи су повод за регулацију, односно разговор о потребама регулације. У октобру 2018. године, компаније Фејсбук, Гугл, Твитер, Мозила, као и

део компанија из рекламне индустрије потписале су Кодекс понашања, односно приступиле саморегулаторном документу како би се заједно бориле против ширења дезинформација (ECDSM 2018). Након тога, Европска унија је у новембру 2018. године, пред изборе који су се одржавали 2019. године, усвојила Акциони план против дезинформација, који је представљао списак акција које су за циљ имале јачање сарадње између земаља чланица ЕУ у борби против дезинформација. Неке од предложених активности су биле да се унапреди откривање, анализа и излагање дезинформације јавности, боља сарадња и заједнички одговор на дезинформацију, мобилисање приватног сектора да се боре против дезинформације, (пре свега компанија Гугл, Фејсбук, Твитер и Мозила), као и подизање свести грађана, подршка цивилном друштву и независним медијима (ЕС 2018).

Компаније оснивачи споменутих друштвених мрежа су се обавезале да редовно објављују извештаје о примени Кодекса понашања, а Европска комисија је у јуну 2019. године објавила Извештај о примени акционог плана против дезинформација где је закључено да државе чланице различито приступају борби против дезинформација и да то представља велики проблем за све. Истовремено, препоручено је оснивање трајне радне групе Савета Европске уније која ће се бавити овим питањем (ЕС EEAS 2019), тако да ће резултати њеног рада бити познати (и подложни анализи и коментарима) у наредном периоду.

У пољу спречавања ширења дезинформација, може се рећи да право, још једном, заостаје за захтевима за регулисањем актуелних дешавања. Сви горе набројани документи садрже географске одреднице, ограничења у погледу надлежности над пословањем великих технолошких предузећа, најчешће са седиштем у Сједињеним Америчким Државама, које тешко и споро прихватају надлежности европских институција, што је процес који траје више од две деценије. Европска унија је, по први пут, успела да у области заштите личних података, усвајањем и применом Опште Уредбе о заштити података о личности (Regulation 2016/679) компаније које послују на територији Европске уније или које складиште и/ли чувају личне податке грађана Европске уније, стави

под своју јурисдикцију. Од појединачних европских држава, Немачка је успела да проблем немоћи примене националног регулаторног оквира „спусти” са глобалног на локални ниво. У Немачкој је 1. јануара 2018. године ступио на снагу Закон о примени немачких закона на друштвене мреже, који се још назива и „Закон о говору мржње”. Занимљиво је да овај закон не регулише нове појаве, већ служи да се постојеће правне норме немачког Кривичног законика у вези са говором мржње примене на активности који се догађају на друштвеним мрежама (Tworek and Leerssen, 2019). Имајући све ово у виду, може се очекивати да ће сличан модел Европска унија морати да примени и на спречавање ширења дезинформација на својој територији и/ли намењених својим грађанима, кроз усвајање једног обавезујућег правног акта, сличног Општој уредби о заштити података о личности (Regulation 2016/679).

У Републици Србији постоји традиционални регулаторни оквир који обавезује медије да истинито извештавају. Међутим, још увек не постоји документ који се експлицитно бави спречавањем ширења дезинформација. Закон о јавном информисању и медијима у Србији каже да свако има право да буде истинито обавештен о питањима од јавног значаја и обавезује средства јавног обавештавања да то право поштују (Закон о јавном информисању и медијима 2014, чл. 2). Истовремено, „уредник и новинар дужни су да с пажњом примереном околностима, пре објављивања информације која садржи податке о одређеној појави, догађају или личности провере њено порекло, истинитост и потпуност” (Закон о јавном информисању и медијима 2014, чл. 9). И на крају, истинито, непристрасно, правовремено и потпуно информисање свих грађана Републике Србије представља јавни интерес у области јавног информисања (Закон о јавном информисању и медијима 2014, чл. 15), а тај јавни интерес, у смислу истинитог извештавања, су посебно обавезни да остварују јавни медијски сервис, кроз своје програмске садржаје (Закон о јавним медијским сервисима 2014, чл. 7.). Закон о електронским медијима обавезује пружаоце медијских услуга да обезбеде „слободно, истинито, објективно, потпуно и благовремено информисање” (Закон о електронским медијима 2014, чл. 47.). Нажалост, ни Министарство културе ни Регулаторна агенција за

електронске медије (РЕМ) не реагују на случајеве објављивања дезинформација у штампаним, онлајн или електронским медијима. Коментаришући ниске износе које судови досуђују у случају накнаде нематеријалне штете за нанету моралну штету, адвокат Душан Стојковић је рекао да „медији уопште нису заплашени потенцијалним одштетним захтевима, тако да 'лажне вести' са сврхом сензационализма, већег тиража и других интереса цветају” (Surculija Milojevic 2018–2019, 111). Правна средства која особе које су жртве објављивања неистините информације имају јесу право на одговор и право на исправку. Ова два права су ретке мере које појединац може да употреби против медија (Surčulija Milojević 2015, 237) у случају да је о њему/њој изнета неистинита информација. Нажалост, и поред солидног регулаторног оквира, медији често одбијају да у пракси примене право на одговор и право на исправку.

Што се тиче саморегулације, цео први одељак Кодекса новинара Србије се односи на истинитост извештавања, и он каже да је обавеза новинара да „тачно, објективно, потпуно и благовремено извести о догађајима од интереса за јавност, поштујући право јавности да сазна истину и држећи се основних стандарда новинарске професије” (Savet za štampu 2015). Санкција за непоштовање Кодекса новинара Србије је морална.

Када је реч о ауторима са ових простора, аналитичари примећују распрострањеност феномена у нашој медијској и друштвеној стварности указујући и на све његове опасности (Martinoli 2017; Jevtić 2017; Ružić 2018; Kulić 2019). Истовремено, домаћи аналитички портали (Раскринкавање, Fake news Трагач, Share фондација) у својим редовним медијским мониторинзима указују на примере из домаће праксе, како на друштвеним мрежама тако и у мејнстрим медијима, које ауторке овог рада имају у виду тежећи да феномен што целисходније анализирају.

Због игнорисања законских норми и етичких правила, као и због непостојања санкције или, и када постоји, њеног непримењивања, медијске махинације постају део медијске и друштвене стварности, а принцип некажњивости почиње

да важи на оном месту где се морална санкција дефинисала као начело. Такав пример би могла бити фабрикована вест таблоида Информер, коју су пренели многи медији, а затим је и цитирали посланици у Скупштини, према којој је, током блокада путева због повећања цене горива 2018. године, трудница из Тополе изгубила бебу у немогућности да стигне до Београда (вест је затим избрисана са сајтова, видети *Istinomer* 2018). Напоследку, у домаћим оквирима долазимо и до специфичне везе нерегулисаног медијског простора и информацијама пласираним на друштвеним мрежама, које заврше у простору традиционалних медија. Такав пример је вест из 2014. године да у поплављеном Обреновцу плутају мртва тела коју је објавио таблоид Курир. Деветнаестогодишњи Петар Пешић који је објавио такву информацију на свом Фејсбук профилу споразумним признањем кривице кажњен је са десет месеци условно (Јевтић 2016, 150–151), а није познато да је Курир, нити било који други медиј који је такву лажну вест пренео на својим насловним странама, трпео било какву новчану или другу казну.

У датим околностима, неопходно је размотрити улогу традиционалних медија и поставити питање – како је уопште постало могуће да овакав лажни феномен заживи упркос „живој” новинарској професији која, са својим кодексима и нормама (поред правног система) треба да буде мембрана оваквим садржајима? Зачетак кризе поверења у медије теоретичари виде још у осамдесетим (Grbeša 2005), али како су се шириле могућности за „алтернативно” информисање на интернету, нарочито на друштвеним мрежама, криза је постала све очистија, док су са растом могућности расле и опасности од оваквог информисања. Поверење у медије је подривено и оно и даље опада у већини земаља (Fletcher 2020, 30). Одсуство јавне дебате у традиционалним медијима, односно дебата на линији сличних мишљења преселила је информисање или његов покушај на друштвене мреже. Делузије о информисању и дебатама на мрежама видимо у ономе што је у пређашњем тексту дефинисано као ехо-ефекат и ефекат балона. Истовремено, политичке поларизације пресликале су се на медијску слику, па је новинарство, своју суштинску улогу „паса чувара друштва” (*watchdog*), заменило улогом „смагача” (*opiniondog*), при

чему се јавни интерес тумачи кроз сагласност са сопственим мишљењем и сопственом уређивачком политиком. Односно, како Кајл Поп истиче: „Ми смо опасно близу ситуације у којој факти више не функционишу као новинарски одговор. И шта ћемо онда?” (Pore 2019).

ЗАКЉУЧАК

У најновијем извештају Оксфордског интернет института „Глобални поредак дезинформација” објављеном крајем септембра 2019 године, анализирано је коришћење рачунарске пропаганде, пре свега алгорита и *big data* у креирању јавног живота. У поменутом истраживању, по први пут је обухваћена и Србија, заједно са још 69 земаља. Утврђено је да код нас у овом тренутку функционишу „мали тимови са малим сајбер капацитетом који могу бити активни током избора или референдума, али прекидају активности до следећег изборног циклуса. Ови тимови раде локално, без операција споља” (Bradshaw and Howard 2019, 18). С обзиром да у Републици Србији у моменту предаје овог рада управо почиње изборни циклус за 2020. годину, остаје да се испрати како ће изгледати сама изборна кампања – како у медијима, тако и на друштвеним мрежама у погледу производње и ширења дезинформација. У Србији постоје солидни медијски закони и Кодекс новинара Србије, али недостаје постојање адекватне санкције у случају медијских закона, односно примена постојећег саморегулаторног оквира у случају Кодекса новинара Србије.

У овом тренутку, на глобалном нивоу, постоји потреба да се успостави механизам за утврђивање кредибилитета истинитости информације, као и боља међудржавна сарадња, уз обавезно поштовање међународних стандарда који се тичу слободе изражавања (Ceft 2018, 7). На дуже стазе, сузбијање дезинформације ће бити ефективно „само ако буде постојала јасна политичка воља да се ојача колективни отпор у корист демократских уверења и европских вредности” (ЕС, СОМ (2018) 236 final (4)).

Осим неопходног законског оквира, борба против „лажних вести” морала би да се води најмање на два фронта – у медијском смислу, повратком поверења у медије и јачањем конекције и

поверења између новинара и публике, а са друге стране јачањем медијске писмености грађана свих старосних доба. Уколико желе да опстану и да очисте медијски екосистем, новинари ће морати да „разговарају са својом публиком директно, да убеду своје гледаоце и читаоце да су непристрасни, поуздани и да заслужују подршку када их политичари нападну” (Selva 2020, 28). Јачање медијске писмености могло би да помогне публици да контролишу контролоре, пре свега медије, паралелно са доносиоцима одлука. Будућност „лажних вести” повољна је по „лажне вести” – тако прогнозира извештај Ројтерсовог института за 2020. годину (RIFSJ 2020). Избори широм света биће шанса за ширење дезинформација чак и новим AI (*artificial intelligence* – вештачка интелигенција) технологијама, док ће улога платформи бити крајње поларизирана, уз директне нападе и оптужбе за пристрасност истакнутих политичара (RIFSJ 2020, 8).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Allcott, Hunt and Matthew Gentzkow. 2017. “Social Media and Fake News in the 2016 Election.” *Journal of Economic Perspectives* 31 (2): 211–236. doi=10.1257/jep.31.2.211
- AP. 2018. “Pope: ‘Fake news’ is evil, journalists must search for truth” 24. January 2018 <https://apnews.com/fbb8cc4bb-f554906af96cd7a189aa767/Pope:-'Fake-news'-is-evil,-journalists-must-search-for-truth>
- Bakshy, Eytan, Solomon Messing and Lada Adamic. 2015. “Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook.” *Science* 348 (6239): 1130–1133 DOI: 10.1126/science.aaa1160
- Bradshaw, Samantha, and Philip N. Howard. 2019. *The Global Disinformation Disorder: 2019 Global Inventory of Organised Social Media Manipulation*. Oxford: Oxford Internet Institute.
- Brett, Will. 2016. “It’s Good to Talk: Doing Referendums Differently.” *The Electoral Reform Society’s report*.

- Ceft, Vinton G. 2018. "Unintended Consequences." *Communications of the ACM* 61 (3): 7. doi: 10.1145/3184402.
- CNN. 2018. "Trump clashes with Acosta in testy exchange." <https://edition.cnn.com/videos/politics/2018/11/07/trump-jim-acosta-enemy-of-the-people-midterms-sot-vpx.cnn>
- Dentith, Matthew X. R. 2017. "The Problem of Fake News." *Public Reason* 8 (1-2):65–79.
- European Commission [EC], 2018, A multi-dimensional approach to disinformation – Report of the independent High level Group on fake news and online disinformation, Luxembourg: Publications Office of the European Union
- European Commission [EC], COM(2018) 236 final, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Tackling online disinformation: a European Approach, 26.04.2018, Brussels
- European Commission [EC], JOIN (2018) 36 final, Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: "Action Plan on disinformation: Commission contribution to the European Council (13–14 December 2018)." 05 December 2018, Brussels.
- European Commission Digital Single Market (ECDSM). 2018. "Code of Practice on Disinformation." *Digital Single Market*. 26 September 2018. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>
- European Commission, European External Action Service (EC EEAS). 2019. "Action Plan Against Disinformation: Report on Progress." June 2019. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/factsheet_disinfo_elex_140619_final.pdf
- Farhall, Kate, Andrea Carson, Scott Wright, Andrew Gibbons, and William Lukamto. 2019. "Political Elites' Use of Fake News Discourse Across Communications Platforms", *International Journal of Communication* (13), 4353–4375.

- Fletcher, Richard. 2020. “Trust will Get Worse Before it Gets Better” in *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2020*, ed. Nic Newman, 30–33. University of Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.
- Gillmor, Dan. 2004. *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*. Sebastopol: O’Reilly Media, Inc.
- Grbeša, Marijana. 2005. „Križa javnog komuniciranja i ideja građanskog novinarstva.” *Političko obrazovanje* 1(3): 184–196.
- Hornle, Julia. 2009. *Cross-Border Internet Dispute Resolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- House of Commons Digital, Culture, Media and Sport Committee [House of Commons]. 2018. Disinformation and ‘fake news’: Interim report, Fifth report of Session 2017–19. Published on 29 July 2018. Poslednji pristup 30. januar 2020. <https://publications.parliament.uk/pa/cm201719/cmselect/cmcmds/363/363.pdf>
- Istinomer. 2018. „Lažne vesti kao oružje ‘specijalnog rata’ protiv Srbije.” 20. Jun 2018. <https://www.istinomer.rs/analyze/lazne-vesti-kao-oruzje-specijalnog-rata-protiv-srbije/>
- Jevtić, Milica. 2016. „Građansko i profesionalno novinarstvo u medijima u Republici Srbiji.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.
- Jevtić, Milica. 2017. „Novinarstvo u eri post-istine.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 18 (2): 121–137.
- Kulić, Milica. 2019. „Definisanje lažnih vesti:stari koncept, novi pojmovi.” U *Vjerodostojnost medija: Doba lažnih informacija*, ur. Zarfa Hrnjić Kuduzović, Milica Kulić i Jelena Jurišić, zbornik radova devete regionalne naučne konferencije Vjerodostojnost Medija, 5–19. Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Mancini, Paul. 2015. “Fragmentation, Digitalisation and Consequences on Democracy.”, Presentation on The Eight Central and East–European Communication and Media Conference (CEECOM2015), Zagreb, 15. Jun 2015.

- Marsden, Chris. 2018. "Law and Technology: How Law and Computer Science Can Work Together to Improve the Information Society – Seeking to remedy bad legislation with good science", *Communications of the ACM* 61 (1): 29–31. doi: 10.1145/3163907.
- Marchal, Nahema, Lisa-Maria Neudert, Bence Kollanyi and Philip N. Howard and John Kelly. 2018. "Polarization, Partisanship and Junk News Consumption on Social Media During the 2018 US Midterm Elections." *Data Memo* 5. Oxford, UK: Projecton Computational Propaganda.
- Martinoli, Ana. 2017. „Fake news - medijska produkcija i kriza novinarstva u doba post istine.” *Zbornik Fakulteta dramskih umetnosti* 32: 43–60.
- Mitić, Aleksandar. 2019. „Medijsko izveštavanje tokom NATO bombardovanja 1999. godine: Koren četiri globalna komunikaciona procesa.” Izlaganje na Međunarodnoj konferenciji „Kraj nekažnjivosti za zločine nad novinarima” u organizaciji Udruženja novinara Srbije i Radio-televizija Srbije (RTS) Beograd, 23. april 2019.
- Morozov, Evgenij. 2011. *The net delusion: The dark side of Internet freedom*. New York: Public Affairs.
- Murray, Andrew. 2007. *The Regulation of Cyberspace Control in the Online Environment*. Oxon: Routledge-Cavendish.
- Nenadić, Iva. 2019. "Unpacking the "European approach" to tackling challenges of disinformation and political manipulation." *Internet Policy Review* 8 (4). doi: 10.14763/2019.4.1436. <https://policyreview.info/articles/analysis/unpacking-european-approach-tackling-challenges-disinformation-and-political>.
- Pavlik, John. 2001. *Journalism and new media*. New York: Columbia University Press.
- Phillips, Whitney. 2019. "The Toxic We Carry". *The Columbia Journalism Review*. Poslednji pristup 30. januara 2020. https://www.cjr.org/special_report/truth-pollution-

- Poole, Steven. 2019. “Before Trump: the real history of fake news.” *The Guardian*. 22. November 2019 <https://www.theguardian.com/books/2019/nov/22/factitious-taradiddle-dictionary-real-history-fake-news>
- Pope, Kyle. 2019. “Beyond Facts.” *Columbia Journalism Review*. Poslednji pristup 30. januara 2020. https://www.cjr.org/special_report/beyond-facts-disinformation.php
- Reed, Chris. 2012. *Making Laws for Cyberspace*. Oxford: Oxford University Press.
- Regulation (EU) No. 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). OJ L 119. 4.5.2016, p. 1–88.
- Reuters Institute for the Study of Journalism [RIFSJ]. 2020. *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2020*. Oxford: University of Oxford
- Reuters. 2018. “EU’s Juncker takes aim at Hungary’s Orban over fake news” 14. Decembar 2018. <https://www.reuters.com/article/us-eu-cyber-disinformation/eus-juncker-takes-aim-at-hungarys-orban-over-fake-news-idUSKBN1OD1U8>
- Reuters. 2019. “Russia’s Putin signs law banning fake news, insulting the state online” 18. Mart 2019. <https://www.reuters.com/article/us-russia-politics-fakenews/russias-putin-signs-law-banning-fake-news-insulting-the-state-online-idUSKCN1QZ1TZ>
- Reuters Institute for the Study of Journalism [RIFSJ]. 2020. *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2020*. ed. Nic Newman. Oxford: University of Oxford
- Rizzo, Salvador. 2020. “Anatomy of a Trump rally: 67 percent of claims are false or lacking evidence”. *The Washington Post* <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/01/07/anatomy-trump-rally-percent-claims-are-false-or-lacking-evidence/>

- Rose, Jonathan. 2016. "Brexit, Trump, and Post-Truth Politics." *Public Integrity* 19 (6):555–558. doi: 10.1080/10999922.2017.1285540
- Ružić, Nataša i Vladan Lalović. 2016. „Uloga Hersta i Pulitzeru u manipuliranju javnošću pri izvještavanju o Španjolsko-američkom ratu.” *Časopis za suvremenu povijest* 48 (2):531–550.
- Ružić, Nataša. 2018. „Uloga medijske i informacione pismenosti u eri dezinformacija i lažnih vijesti.” U *Mediji Balkana: Zbornik u čast prof. dr Dubravki Valić Nedeljković*, ur. Dejan Pralica, 191–205. Filozofski fakultet Novi Sad
- Satariano, Adam and Amie Tsang. 2019. "Who's Spreading Disinformation in U.K. Election? You Might Be Surprised." *The New York Times*, 12. December 2019. <https://www.nytimes.com/2019/12/10/world/europe/elections-disinformation-social-media.html>
- Savet za štampu. 2015. *Kodeks novinara – Uputstva i smernice*. Beograd: Dia-Art.
- Selva, Meera. 2020. "Journalism under Fire" in *Journalism, Media, and Technology Trends and Predictions 2020*, ed. Nic Newman, 28–30. University of Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.
- Selva, Meera and Richard Fletcher. 2019. "Brexit: democracy needs journalists to be transparent about their political sources." *The Conversation*. 25. October 2019 https://theconversation.com/brexit-democracy-needs-journalists-to-be-transparent-about-their-political-sources-125889?utm_medium=Social&utm_source=Twitter#Echobox=1572012017
- Slavković, Stefan. 2019. „Zbunjivanje kao tehnologija upravljanja – Trijumf prevare.” *NIN*. 24. oktobar: 30–32.
- Surculija Milojevic, Jelena. 2015. "The Right of Reply: A Tool For an Individual to Access the Media". *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol 9 (13): 225–238.
- Surčulija Milojević, Jelena. 2016. „Dozvoljenost ograničenja slobode izražavanja u skladu sa evropskim instrumentima i medijskim zakonodavstvom Republike Srbije.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Pravni fakultet.

- Surculija Milojevic, Jelena. 2018–2019. “Defamation as a “Weapon” in Europe and in Serbia: Legal and Self-Regulatory Frameworks.” *Journal of International Media & Entertainment Law* 8 (1): 99–128.
- The Guardian*. 2018a. “EU raises funds to fight ‘disinformation war’ with Russia” 14. December 2018.<https://www.theguardian.com/world/2018/dec/05/eu-disinformation-war-russia-fake-news>
- The Guardian*. 2018b. “Emmanuel Macron promises ban on fake news during elections” 3. January 2018.<https://www.theguardian.com/world/2018/jan/03/emmanuel-macron-ban-fake-news-french-president>
- The Guardian*. 2019. “Mark Zuckerberg calls for stronger regulation of internet”. 30 March 2019. <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/30/mark-zuckerberg-calls-for-stronger-regulation-of-internet>
- The United Nations (UN) Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Representative on Freedom of the Media, the Organization of American States (OAS) Special Rapporteur on Freedom of Expression and the African Commission on Human and Peoples’ Rights (ACHPR) Special Rapporteur on Freedom of Expression and Access to Information, FOM.GAL/3/17, Joint Declaration on Freedom of Expression and “Fake News”, Disinformation and Propaganda, 3 March 2017.
- Tandoc, Edson C. Jr, Zheng Wei Lim and Richard Ling. 2018. “Defining ‘Fake News’.” *Digital Journalism* 6 (2):137-153 doi: 10.1080/21670811.2017.1360143
- Törnberg, Peter. 2018. “Echo chambers and viral misinformation: Modeling fake news as complex contagion.” *PloS One* 13(9):1–21
- Tworek, Heidi and Paddy Leerssen. 2019. “An Analysis of Germany’s NetzDG Law.” *Institute for Information Law (IVIR)*. 15 April 2019. https://www.ivir.nl/publicaties/download/NetzDG_Tworek_Leerssen_April_2019.pdf

- Vosoughi, Soroush, Deb Roy and Sinan Aral. 2018. "The spread of true and false news online." *Science* 359:1146–1151.
- Wardle, Claire. 2017. "Fake News. It's Complicated." *First Draft*. 16. February 2017. <https://firstdraftnews.org/latest/fake-news-complicated/>
- Wardle, Claire. 2019. "Information disorder: 'The techniques we saw in 2016 have evolved'." *First Draft* 21. October 2019. <https://firstdraftnews.org/latest/information-disorder-the-techniques-we-saw-in-2016-have-evolved/>
- Zakon o elektronskim medijima, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 83/2014, 6/2016.
- Zakon o javnim medijskim servisima, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 83/2014, 103/2015, 108/2016.
- Zakon o javnom informisanju i medijima, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 83/2014, 58/2015, 108/2016.

Jelena Surčulija Milojević*

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Milica Kulić**

Faculty of Political Science, University of Belgrade

**“FAKE NEWS”OR DISINFORMATION: (SELF)
REGULATORY FRAMEWORK AND CHALLENGES
IN PRACTICE*****

Resume

“Fake news”, or disinformation, as a phenomenon and as a term is being overused lately. In parallel, there is no consensus what does this term mean neither in media theory nor in media law. In the meantime, “fake news”, especially online spread disinformation, have started to have enormous impact to electoral processes worldwide, thus creating new social and political reality. Institutional sources, political leaders and media are all being accused for dissemination of “fake news”. However, disinformation are easily spread on social networks. Oxford Internet Institute Research shows that the number of visits to “fake news” web sites was, for the first time, higher than visits to links to professional media during the US mid-term elections in November 2018.

This paper aims to contribute to existing debates on attempts to clearly define the term disinformation, looking at it from the media theory, media ethics, media law and internet law points of view. The Article analyzes some of the available definitions offered by international organizations. In addition, the object of analysis is self-regulation, through various self-regulatory mechanisms, predominantly created by associations of journalists. Finally, the paper examines the new form of regulation, so called “pseudo-

---

* E-mail address: jsurculija.milojevic@fpn.bg.ac.rs.

** E-mail address: milica.jevtic@fpn.bg.ac.rs.

*** This Article was written within the scientific-research project of the University of Belgrade, Faculty of Political Sciences Political Identity of Serbia in the Regional and Global Context” (No. 179076), financed by the Ministry of education, science and technological development of the Republic of Serbia.

regulation”, in which international companies, such as Facebook, Google, Twitter or Mozilla, start to regulate themselves.

Keywords: Disinformation, “fake news”, media regulation, media ethics, self-regulation, pseudo-regulation, social networks, elections

---

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

ПРАВО И ПОЛИТИКА

УДК 341.485

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.6712020.9>

Прегледни рад

Српска политичка мисао

број 1/2020.

год. 27. vol. 67

стр. 205-225

Милан Палевић*

Правни факултет Универзитета у Крагујевцу

Милан Рапајић

Правни факултет Универзитета у Крагујевцу

ГЕНОЦИДНА НАМЕРА – ЕСЕНЦИЈА ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА - проблем интерпретације елемената геноцидне намере у поступку утврђивања злочина геноцида -

Сажетак

Предмет овог рада је геноцидна намера – конститутивни елемент и дистинктивно обележје злочина геноцида. Прегледом и анализом правног режима геноцида и кључних ставова доктрине о датој проблематици, у раду се указује на специфичност садржинских елемената геноцидне намере, њихову концептуалну међузависност и тешкоће у дефинисању и примени јасних, општеприхватљивих стандарда и критеријума у поступку утврђивања постојања различитих појавних облика геноцидне намере и самог злочина геноцида. Нека

* Имејл-адреса: mpalevic@jura.kg.ac.rs.

традиционална решења сучељена су са новим концепцијским приступима и доступном судском праксом, пре свега праксом два *ad hoc* трибунала, као и ставовима и мишљењима судија Међународног суда правде, датих поводом три предмета геноцида који су изнети пред њим. Из тог „интелектуалног квазиконфликта” аутори су извели општи критички коментар – закључак о постојању раскорака, неконзистентности и неке врсте конфузије у односу нормативног, доктринарног и практично применљивог у материји геноцида, што води дезавуисању, тривијализацији и политичкој злоупотреби концепта превенције и кажњавања овог злочина, како су они замишљени у, мање више оправдано критикованој, Конвенцији из 1948.године. У раду се не обрађује „национална, верска, расна и етничка група” као елемент геноцидне намере, из разлога што је један од аутора већ објавио рад на ту тему.

Кључне речи: геноцид, геноцидна намера, елементи геноцидне намере, Конвенција о геноциду, *ad hoc* трибунали

УВОД

Релативна неразвијеност међународног кривичног права, као правног система *in statu nascendi*, условила је, између осталих разлога, да се у теорији међународног права испоље различите тенденције у погледу дефинисања општег појма међународног кривичног дела. Углавном се ове тенденције могу сублимирати у три основне групе, које, опет, повезује заједничко настојање да се истакну оне особине међународног кривичног дела које га суштински одвајају од општег појма кривичног дела каквог га познајемо *in foro domestico* (видети: Kambovski 2003, 9–33).

Но, и поред тога, у питању је кривично дело као и свако друго (Сејовић 2006, 80), што значи да појам међународног кривичног дела обухвата исте оне елементе као и општи појам кривичног дела (Z. Stojanović 2004, 37): 1. акт, односно радња чињења или пропуштања чињења, која проузрокује одређену последицу; 2. противправност акта; 3. прописаност, у смислу

законске инкриминације акта као кривичног дела; и 4. виност, или кривица, односно релевантни психички однос извршиоца према последицама сопствених радњи.

У међународном праву кривична одговорност је индивидуална, те се примена параметара општег кривичног права на субјективни елемент међународног кривичног дела, чини подразумеваном. Ипак, уочавају се извесне потешкоће (не само термилошке природе) које могу довести до конфузије у погледу интерпретирања садржине појединих облика виности. То првенствено из разлога специфичности које су иманентне самом међународном праву, па сходно томе, и последично, и области међународног кривичног права, као његовом суштаственом делу. Недоумице и контроверзе у погледу разумевања и позиционирања појединих облика виности, додатно су појачане чињеницом да се у међународном кривичном праву сусрећемо са најмање два правна система, континенталним и англо-саксонским, који, опет, унутар себе баштини поделу на амерички и енглески. Субјективни елемент кривичног дела у англосаксонском праву обухвата се појмом *mens rea*, и тај модел је углавном преовлађујући у пракси и теорији међународног кривичног права. Наиме, да би се радило о радњи која се сматра кажњивом, захтева се једно од следећих стања свести: 1. намера, тј. решеност да се произведе одређена последица (у континенталном праву – умишљај); 2. свест да предузимаће неког понашања носи са собом неоправдан ризик проузроковања штетних последица (евентуални умишљај); 3. непоклапање дужне пажње или неудовољавање неким општеприхваћеним стандардима понашања, чиме се наноси штета другом лицу (свесни нехат); и 4. непоштовање неких општеприхваћених стандарда понашања, с тим да не постоји свест о могућности да дође до штетних последица – несвесни нехат (Ћејовић 2006, 114). Спор може настати из разлога што се у међународном кривичном праву не користи појам „умишљај” већ појам „знање” односно „сазнање” (Ћејовић 2006, 114). У европском правном систему „сазнање” се не сматра самосталним обликом виности, већ је укључено у појам умишљаја, док је у делу англо-саксонског правног простора „сазнање” посебан облик стања свести и обухвата и директни и евентуални умишљај. Под утицајем англосаксонског права у

међународном кривичном праву прихваћен је модел по којем се међународна кривична дела могу вршити и са директним и са евентуалним умишљајем.

Специфичност геноцида у погледу његовог субјективног елемента огледа се у чињеници да било која од радњи извршења овог злочина мора бити предузета у намери да се уништи, у целини или делимично, нека национална, етничка, расна или верска група као таква. „Намера да се уништи национална, етничка, расна и верска група као таква је елемент који представља *differentia specifica* геноцида од осталих међународних злочина који са њиме деле суштински исти објективни елемент” (Robinson 1949, 15). Из тога логично следи да су друге категорије менталног елемента искључене: евентуални умишљај (*dolus eventualis*) или тежак нехат (Kaseze 2005, 118–119).

MENS REA ГЕНОЦИДА

Mens rea геноцида обухвата два нивоа: а. *mens rea* материјалних радњи (*actus reus*) и б. „намеру да се уништи” нека национална, верска, етничка или расна група као таква. И један и други ниво карактерисан је двема психичким компонентама које представљају суштинске елементе *mens rea* геноцида – „свешћу” и „вољом”.

Геноцидна намера се може разложити на четири основне компоненте: 1. степен намере; 2. уништење; 3. национална, етничка, расна или верска група; и 4. потпуно или делимично.

Ово раздвајање елемената геноцидне намере треба разумети искључиво у техничком смислу. Недостатак било којег од наведених елемената ускрађује „намери” квалитативни атрибут „геноцидности” и води директно ка опструкцији услова за конституисање кривичног дела геноцида у његовом пуном правном капацитету.

СТЕПЕН НАМЕРЕ

Док већина међународних злочина захтева постојање директног умишљаја, мањи број присуство евентуалног

умишљаја, геноцид захтева постојање специфичне односно посебне геноцидне намере. То подразумева спој директног умишљаја и намере, односно оно што се у кривичном праву неких земаља назива директним умишљајем првог степена (Z. Stojanović 2004, 135). Акцептовано из англо-саксонског у поље евро-континенталног права тај облик виности добија појмовни одредник специјалног умишљаја (*dolus specialis*).

Концепт специфичне намере усвојен је и у Римском статуту (Rimski statut међународног кривичног суда 2001), а подржала га је и Комисија за међународно право (ILC, A/51/10). Исти је случај и са праксом два трибунала. У пресуди Акајесуу истакнуто је да је: „Посебна намера. ...кључни елемент намерног кривичног дела које карактерише психолошка веза између физичког резултата и душевног стања учиниоца” (ICTR, IT-96-4-T). У Случају Јелисић се инсистира да: „Претресно веће мора проверити да ли је код оптуженог постојала 'посебна' намера коју, мимо дискриминаторних кривичних дела која је починио, карактерише његова жеља да уништи намеравану групу као такву...” (MKTJ, IT-95-10-T). И Међународни суд правде наглашава да члан II Конвенције „захтева продубљенији психички елемент...установљење 'намере' да се уништи, у потпуности или делимично...заштићена група, као таква. Није довољно установити, на пример, у вези са ставом (а), да је намерно противзаконито убијање припадника групе почињено. Мора, такође, бити утврђено постојање додатне намере, и врло је прецизно дефинисати. Та врста намере најчешће се назива „специфична намера или *dolus specialis*” (ICJ Judgment, 2007).

Геноцидне намере нема у случају када је извршилац свестан да својим радњама може проузроковати делимично или потпуно уништење неке од четири групе, па на то пристаје. Потребно је да он то хоће и жели, да је то циљ предузимања његових радњи (Z. Stojanović 2004, 135). Без обзира што Римски статут, пракса два трибунала (MKTJ, IT-98-33-I) и пракса појединих националних судова, те англосаксонска законодавства, оперишу правним институтом „знања”, „општа намера да се почини једно од побројаних дела, у комбинацији са општом *свеићу* о вероватним последицама таквог дела по непосредну жртву или жртве, није довољна индиција за постојање злочина геноцида. Дефиниција тог злочина захтева

посебно стање свести или специфичну намеру, с обзиром на свеукупну последицу забрањеног дела” (ILC, A/CN.4/SER.A/1998/Add.1). Дакле, „оптужени се не може прогласити кривим за геноцид...чак и уколико је *знао* да доприноси или да би својим делом могао допринети делимичном или потпуном уништењу групе” (ICTR, IT-96-4-T). Међутим, у фази доказивања индивидуалне намере починиоца, „знање”, као појам који у себи нужно укључује питање постојања плана и политике геноцида, сматра се подједнако важним доказом геноцидне намере као и непосредни докази о постојању те намере. У том случају, услов *mens rea*, задовољен је када се докаже да је починилац извршио дело са индивидуалном намером да уништи заштићену групу или, алтернативно, ако је то дело починио са намером да учествује у геноцидном плану. „Постојање плана или политике може олакшати доказивање кривичног дела.” (МКТЈ, IT-95-10-A)

Разматрања на телима УН-а, током рада на усвајању Конвенције, довела су до закључка да ни *предумишљај* не може бити задржан као правни елеменат злочина геноцида, јер се тако нешто „чини сувишним с обзиром на посебну намеру која је већ била предвиђена у тексту и што би накнадно прецизирање само још више отежало терет доказивања” (Graven 1950, 495). „Није потребан доказ о предумишљају” јер сам „појам геноцида то за собом јасно повлачи” (ICTR, IT-96-4-T).

Постојање *мотива* такође је ирелевантно са становишта геноцидне намере. Да ли је освета, мржња, властољубље или неки други разлог, допринео формирању геноцидне намере, потпуно је неважно, јер „...постојање личног мотива не спречава починиоца да има и специфичну намеру да почини геноцид”. (МКТЈ, IT-95-10-A)

Спецификација геноцидне намере посебно је важна у околностима када се упоредо врше и друга кривична дела. Рецимо за прогон, као вид злочина против човечности је „потребан већи праг *mens rea* него за обичне злочине против човечности, али мањи него за геноцид... У обе категорије битна је намера да се изврши дискриминација, да се особе нападну због њихових етничких, расних или верских карактеристика. Док код прогона намера може попримити

разноразне нечовечне облике... укључујући и убиство, код геноцида та намера мора бити удружена са посебном намером да се уништи, у потпуности или делом, група којој припадају жртве геноцида... Са становишта *mens rea* геноцид је екстреман и крајње нечовечан облик прогона” (МКТЈ, IT-95-16-T) .

УНИШТЕЊЕ

Појам „уништења” је један од најделикатнијих елемената геноцидне намере. Оно је спорно и као кључни појам и као двосмислени термин. Одабир језичких и квантитативних параметара за одређивање прецизне садржине појма „уништења” проблем је са којим се суочавала и доктрина и савремена пракса два трибунала.

У етимолошко-лингвистичком значењу „уништење” би се могло дефинисати и као „потпуно нестајање” и као „процес поништавања постојања” односно „умањивања до ничега”. Међутим, ни једна од понуђених опција није довољно прецизна. Ако би и прихватили неку од њих као меродавну поставља се питање који квантитативни параметар исказује довољно релевантан и транспарентан број „некога” или „нечега” од кога се, или од чега се, процес „креће” у правцу потпуног анулирања. Исто тако, у обрнутој пропорцији, може се поставити питање шта у ствари значи „умањивање до непостојања”. Шта се сматра постојањем? Од које горње границе „редуцирања” почиње геноцид и који је валидан показатељ суштинског опстајања циљане групе који јој омогућава реалну шансу за опоравак и даљу егзистенцију са свим битним одликама које је управо чине препознатљивом као таквом? Постављена питања су веома сложена, конципирана на широкој филозофско-научној основи и изискују једно продубљеније, мултидисциплинарно одређење, како према самом појму „уништења” тако и према проблему прецизирања основних критеријума за његову универзалну правносоциолошку употребљивост у концепту геноцида уопште. С друге стране, говорити о „уништењу” а не изложити прецизно елементе његове реалне самоидентификације може створити озбиљне проблеме приликом класификације злочиначких аката на геноцидне и оне који то нису.

Уништење, као елемент геноцидне намере, обухвата: а. модел уништења, б. субјекат уништења и в. објекат уништења.

У складу са својом преокупираношћу биолошким основама геноцида, Лемкин је физичко уништење поставио на самом крају ланца модела, као нешто што долази као завршница свеукупних напора агента насиља ка уништењу таргетиране групе. Конвенција из 1948. кроз одредбе члана II, у ставовима а, б, в, г, и д, модел уништења своди на биолошки, односно физички облик, убрајајући у *actus reus* геноцида: а. убиство припадника групе, б. тешке повреде физичког или менталног интегритета групе, в. намерно подвргавање групе животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног уништења, г. мере уперене ка спречавању рађања у оквиру групе, и д. принудно премештање деце из једне групе у другу (Крећа и Šurlan, 305). Придржавајући се начела законитости у тумачењу релевантних одредби поменутог члана Конвенције, физичко-биолошком оквиру уништења, како је конвенцијски задат, не може се правно приговорити. О историјским искуствима и моралним разлозима за повратни критицизам и евентуалну ревизију једног таквог приступа и решења, не само овог дела текста Конвенције, свакако се може дискутовати, као што то и јесте случај у доктрини и пракси. Али, за потребе овог рада сматрамо да је ово довољно реперно становиште – на крају крајева не може се оспорити његова легитимност, па ни практична потврђеност.

Што се тиче субјекта извршења геноцида, Лемкин, али и многобројни модерни аутори, налазе га искључиво у држави и њеним сурогатима. Конвенција пак, заузима неутралан став и улогу носиоца геноцидног уништења *a priori* не своди на државу, иако је она историјски потврђени и организационо-технички најкурентнији агент геноцида. Агентом геноцида, хипотетички, осим државе и њеног бирократског апарата, могу бити и невладине групе и наравно физичка лица односно појединци.

„У ПОТПУНОСТИ ИЛИ ДЕЛИМИЧНО”

Геноцид је усмерен ка уништењу групе, али се тај чин, свакако, не остварује једном операцијом. То је плански

осмишљени процес који обухвата различите видове живота и активности групе (Avramov 1992, 78) па се за потребе квалификације геноцида група не може егзактно нумерички изразити. Зато су творци Конвенције под појам геноцида укључили и парцијално уништење групе. Дакле, уништење неке заштићене групе, у смислу геноцида, може се остварити у „потпуности или делимично”.

Лемкинов концепт геноцида како је изложен у „Осовинским правилима...” није укључивао спецификацију квантитативне стране проблема. Геноцид се пред његовим очима одвијао у форми убијања *en masse* те га је једноставно дефинисао као „уништење националне или етничке групе” (Lemkin 1944, 79). Схватање по којем геноцид може значити уништење групе у „целини или делимично” заживело је први пут у Резолуцији 96/1 (UNGA, A/RES/96-I). Нацрт конвенције поднет од стране Секретаријата прихвата то становиште (UNECOSOC, E/447) док се у коначној верзија нацрта *Ad hoc* комитета одбацује свака сугестија да геноцид може бити почињен парцијално (Schabas 2000, 232). На Шестом комитету питање је поново размотрено стављањем на дневни ред кинеског предлога нацрта конвенције по коме „геноцид представља било који од аката почињених са намером да се уништи, у целини или делимично, национална, етничка, расна верска или политичка група као таква.” (Schabas 2000, 232). Искључивањем политичких група и усвајањем предлога Норвешке да се сентенца „у потпуности или делимично” убаци у текст Нацрта *Ad hoc* комитета после речи „са намером да се уништи” проблем је солвиран. Међутим, остало је нејасно шта су заиста под изразом „делимично” желели да искажу творци Конвенције.

Питање интерпретације израза „потпуно и делимично” је у ствари питање утврђивања опсега геноцида односно релевантности размере уништења. Ово питање у себи укључује супстанцијалну и просторну димензију и њима адекватне нумеролошко-квантитативне и географско-локационе приступе. Доктрина, међународни инструменти и судска пракса дају различита тумачења његовог смисла.

СУПСТАНЦА УНИШТЕЊА

Геноцид је циљно усмерен ка уништењу групе. Група се састоји од појединаца па акти геноцида нужно морају бити предузети путем уништавања појединаца. Проблем је међутим, утврдити који је праг за квалификовање неког злочина као геноцид, односно, колики део групе треба да обухвати намера да би се могло говорити о намери „делимичног уништења” групе.

Идејна матрица геноцида наводи на закључак да уништење о коме се говори, нужно мора бити изведено на масовној скали која подразумева велики број стварних појединачних жртава. То је истакнуто и у Извештају поткомисије о геноциду где се каже да су „релативне размере стварног или покушаног уништења групе, било којим делом, наведеним у члану II и III Конвенције о геноциду, снажан доказ о потребној намери да се група потпуно или делимично уништи”. Првостепена пресуда Кајишеми и Рузиндани такође полази од претпоставке да „је број жртава из редова Тутсија јасан доказ намере да се ова етничка група потпуно или делимично уништи.” (ICTR, IT-95-1-T) Међутим, стварна количина жртава не може конституисати материјални елемент геноцида *per se* уколико геноцидни акт није праћен намером да се група уништи потпуно или делимично. Кључна је специфична намера да се уништи група. Та, специфична, геноцидна, намера, обично се доказује извођењем закључака из материјалних факата које прате извршење злочина. У случајевима када геноцид укључује уништење великог броја припадника групе процес дедукције ће бити лакши. Већи број стварних жртава даје снажнију потврду закључку да је окривљени намеравао да уништи групу, у потпуности или делимично (ICTR, IT-95-1-T). Ако постоји мањи број стварних жртава дедукција ће имати врло мало доказног капацитета чак и за случај да су злочини подстакнути намером уништења групе у целини.

У Нацрту секретаријата напомиње се да „систематско уништавање чак и делића групе људских бића представља изузетно гнусан злочин.” (UNECOSOC, E/447) У свом осврту на ову проблематику, Робинсон је изложио да стварни број жртава који конституише дело геноцида мора да буде „знатан”

јер је циљ Конвенције да „санкционише деловања усмерена против великог броја људи, а не појединачне догађаје чак ако они и поседују исте карактеристике”. Лемкин је такође сматрао да делимично уништење мора имати за циљ „толико знатан део да то угрожава групу као целину.” Дрост (*Drost*) са своје стране износи да било које систематско уништење и мањег дела заштићене групе чини геноцид (*Drost 1959, 85*). У поводу истог питања, Комисија за међународно право изнела је нешто строже тумачење: „Није неопходно намеравати да се постигне комплетно истребљење групе у сваком кутку света. Ипак, геноцид захтева намеру уништења бар суштинског дела одређене групе.” (*ILC, A/CN.4/SER.A/1998/Add.1*) У финалном нацрту статута Припремног комитета за оснивање Међународног кривичног суда стоји: „Одредба ’у намери да се уништи, у потпуности или делимично...група као таква’... упућује на специфичну намеру да се уништи знатнији број појединаца који су припадници групе.” (*ICC, UN Doc. A/AC. 249/1998/CRP*) У случају Акајесу таква интенција била је испољена кроз квалификаторну одредницу „приличан” (*ICTR, IT-96-4-T*) док у случају Јелисић, Првостепено веће МКТЈ, одлучивши се за примену нешто блажег критеријума, констатује „да намера да се уништи мора бити уперена против ’битног’ дела групе.” (*МКТЈ, IT-95-10-T*) С друге стране, Претресно веће МКТР у случају Семанза изнело је да „не постоји број жртава који би представљао праг за утврђивање геноцида.” (*ICTR, IT-97-20-T*) Витакер је изнео еклектичко мишљење по којем делимично уништење „заслужује да буде окарактерисано као геноцид када се односи на велики део целе групе” али и у случају када се ради о „значајном сегменту групе, као што је на пример њено вођство” (*E/CN.4/Sub.2/1985/6*). Попут њега, и чланови „Басионијеве комисије” резонују да уништавање неког важног сегмента таргетиране групе, њеног политичког, економског или интелектуалног вођства, може представљати геноцид, без обзира на укупан, фактички број убијених припадника групе. „Ако је група претрпела уништење вођства и ако је после тог губитка велики број њених припадника био побијен или изложен другим гнусним делима, сегмент захваћен уништењем треба да се посматра као целина како би се одредбе Конвенције тумачиле конзистентно намери текстописца.” (*UNSC S/1994/674, 25*)

Изнето је послужило као пледоаје конструисању тзв. квалитативног критеријума. Овај критеријум разматра опсег уништења с аспекта „елите” или вођства групе, као дела групе који због свог претпостављеног квалитета и нарочитих обележја има пресудан утицај на будући опстанак групе као целине. Дакле, геноцид се може констатовати у сваком оном случају када се намера починиоца за уништењем макар и „вођства” групе учини јасно доказаном без обзира на фактичке размере конкретног уништења. МКТЈ уводи у своју праксу овај критеријум као алтернативан квантитативном критеријуму у сврху посредног утврђивања постојања геноцидне намере резонујући „да се...намера да се нека група уништи, у начелу може констатовати ако се уништење односи на истакнути део групе као што је њено *вођство*” (МКТЈ, IT-97-24-T) .

Овај приступ чини се неодрживим и супротним правној природи геноцида. Најпре је нејасно на који начин је могуће помирити два међусобно искључујућа критеријума – објективни и субјективни? Њиховом комбинацијом изазива се вештачка деоба намере уништења на два узајамно искључујућа антипода. Логички апсурд садржан је у чињеници да би намера, с једне стране била усмерена ка масовном уништењу групе као такве, док би с друге стране она била усмерена ка уништењу ограниченог броја припадника групе, због неког њиховог својства и утицаја тог својства на опстанак групе као целина. Сам појам „вођства” није лишен вишезначности и субјективне перцепције. Шта се под њим подразумева; војна, економска или интелектуална елита, или се ради о појму „вођство” схваћеном у генеричком смислу? (R. Stojanović, 2007, 402). „Вођство” остаје у правном вакууму, ванконтекстуално у односу на дату групу. Као засебан конструкт ентитет, псеудообјект заштите, он се трансформише у објект специјалне заштите у односу на остатак припадника групе, чији је већ део.

Разарање дејстава објектне заштите употребом квалитативног критеријума дошла је нарочито до изражаја у вези наводног геноцида у Сребреници. Полазећи од претпоставке да намера делимичног уништења групе представља тежњу ка уништењу неког њеног важног дела, МКТЈ, у случају Крстић, је ту посебну, за егзистенцију групе као целине, пресудно важну компоненту групе, дефинисао као „војно способне

босанске муслимане” (МКТЈ, ИТ-98-33-Т). Међутим, у случају Сребреница још раније је одређено да се објектом заштите имају сматрати „босански муслимани Сребренице”, па се поменути „војно способни босански муслимани”, на тај испостављају за подгрупу дела групе, која и иначе, по себи, чини мањи део муслимана Босне и Херцеговине. По усвојеној матрици, која изгледа пледира успостави појма „селективног геноцида”, испада да не само да није потребно утврђивати стварну количину жртава, већ се међу истим не морају нужно рачунати жене и потомство дате групе!?

ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОПСЕГ УНИШТЕЊА

Израз „делимично” има своје значење и у географском смислу опсега геноцида. Под њиме се подразумева територијални аспект уништења у функцији остварења геноцидне намере. Проблем се своди на питање да ли је просторна компонента намераваног уништења битан елемент у процесу конституисања геноцида? Ако јесте, о којим се то географским параметрима може говорити. На пример, ако сви припадници групе унутар ограниченог простора буду убијени, а остали припадници групе, који су остали изван њега буду поштеђени, да ли ће то у пуном смислу речи бити геноцид? Вероватно не, јер је геноцид, генерално узевши, злочин уништења „целе групе” под територијалном контролом починиоца. Кроз ту призму и најпознатији случајеви геноцида могли би се сврстати у категорију „делимичног геноцида”. Сва три „класична геноцида”, у Турској, Немачкој и НДХ као и геноцид у Руанди нису били извршени, на глобалном нивоу, већ, условно речено, у границама под контролом агента насиља. Пратећи логику починиоца-апологете то би, на пример, могло значити да се уништавање Јевреја унутар нацистичке Немачке и окупационих подручја под контролом нациста, не може оквалификовати геноцидом јер се уништавање није протегло на свим меридијанима. Комисија за Међународно право јасно је назначила да намера геноцидног уништења не мора да се нужно протегне до сваког кутка глобуса и до сваког припадника циљане групе уништења. Уништење групе може се извести и ван територијалне контроле починиоца,

током инвазије или сличног експанзивног акта. Али, у обе варијанте, као неизоставно дистинкционо обележје, остаје његова интенцијска упереност ка целокупној групи (Straus 2001, 367).

С тим у вези занимљиво је становиште МКТЈ да: „убијање свих припадника дела групе лоциране унутар мањег географског подручја, чак и ако резултира мањим бројем жртава, оквалификоваће се као геноцид онда када је изведен с намером да се уништи део групе као такве лоциран на том мањем географском простору.” (МКТЈ, IT-98-33-T) Усвојени приступ тесно кореспондира са овде критикованим квалитативним критеријумом. Заједно са применом већ помињаног географског критеријума за одређење заштићене групе он отвара могућност да се дефиниција геноцида примењује и на сукобе у малим заједницама, где се и локална зверства, по потреби „политичког тренутка и целисходности” могу означити геноцидним. Тај „степен неодређености смешта геноцид на најудаљеније границе принципа *nullem crimen sine lege*.” (ICJ Judgment, 2007)

ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА „ДЕЛИМИЧНО”

Израз „делимично” припада истовремено и амбијенту *mens rea* геноцида и материјалном делу геноцида односно *actus reus*-у. Није у потпуности јасно да ли се одредница „делимично” у члану II Конвенције, односи на опсег намере или на опсег фактицитета. У зависности од изабране аналитичке визуре, тј. полазног становишта о примарности једног у односу на други ситуациони оквир, добијају се дијаметрално супротна гледишта његовог смисла и садржине. Један пледира намери „делимичног уништења” групе док други преиспитује фактичке размере уништења дела групе као целине. Таква интерпретација имплицира да је дискриминаторна намера исказана двоструко и неравноправно – с једне стране о „националној, етничкој, верској или расној групи”, као посебном и одвојеном ентитет, а с друге, унутар тог ентитета, третирајући неке његове делове, као да су засебни и одвојени ентитети (R. Stojanović 2007, 410). Другим речима, ако би се квалификација „делимично”, односила само на обим намере, то би значило, као крајњи

резултат таквог тумачења, да је део групе дистинктан ентитет у оквиру групе којој припада (R. Stojanović 2007, 410). Такав резултат је у логичком раскораку са објективним значењем појма заштићене групе и јединственошћу и недељивошћу намере која дистинктивно прожима концепт геноцида у целини. Дух и циљ Конвенције подржавају интерпретацију појма „делимично” која полази од примарности психичког елемента геноцида, односно од намере починиоца да „потпуно или делимично” уништи групу као такву, узету као јединствен, недељив ентитет. Како проф. Крећа констатује: „Намера да се уништи део групе, је, у ствари *ratione personae*, ограничена, стварна пројекција намере да се уништи група као целина, диктирана одговарајућим фактичким околностима пре него различитим ставовима према деловима заштићене групе.” (R. Stojanović 2007, 410).

ЗАКЉУЧАК

Као конститутивни елемент геноцида, геноцидна намера је карактеристичан облик стања свести. То је виши стадијум кривице од оног који се у општем кривичном праву сматра највећим степеном виности потребним за обликовања бића најтежих кривичних дела. Кључна одлика геноцидне намере састоји се у посебности њеног крајњег циља и доминантно израженој жељи да се до тог циља и дође. Спецификација геноцидне намере посебно је важна за утврђивање постојања геноцида у условима упоредног чињења других злочина, нарочито злочина против човечности. У вези елемента „уништење”, важно је утврдити компоненте његове реалне идентификације, како не би дошло до озбиљнијих проблема приликом квалификације злочиначких аката на геноцидне и оне који то нису. У пракси је веома тешко изнети доказе о геноцидној намери појединца уколико почињена кривична дела нису распрострањена и не обухватају већи део нападнute групе. Количина стварних жртава неспорно представља релевантну материјалну чињеницу и у поступку утврђивања геноцидне намере. Разматрања израза „потпуно и делимично” на већима МКТЈ и МКТР водила су у другом правцу, ка усвајању квалитативног критеријума, као алтернативног квантитативном

и њиховој комбинованој примени. Чини нам се да овакав један приступ, не може проћи скенер објективних правних критеријума. Квантитативни и квалитативни опсег уништења, по својој самој природи, су међусобно искључујући. Њихова компилацијска примена може довести до релативизације конвенцијски гарантоване заштите националним, етничким, верским и расним групама, јер поседује изражен интенциозни капацитет дезинтеграције саставних елемената кривичног бића геноцида. Пројектовањем групе унутар групе, релативизује се конвенцијски образац објектне заштите и уводи субјективизам и арбитрарност у ту проблематику што је противно начелу *nulum crimen sine lege*. Руководна идеја Конвенције о геноциду је заштита права на постојање људских група у целости, што, по дефиницији подразумева и заштиту њених делова. Трибунал у Хагу је усвојио концепт географски ограниченог геноцида по којем геноцид може бити територијално ограничен, не само у оквирима једне одређене земље, већ и на ужу област, односно подручје унутар односне државе. На питање да ли би геноцидно уништење требало одмеравати на националној, регионалној или глобалној скали, аутори овог рада одговарају да територија, иако важан, ипак није и конститутиван елемент геноцидног уништења. Увођење карактеризације геноцида, и у случајевима када намера уништења обухвата само ограничен географски простор, појачава испољавање његових негативних страна, субјективност и арбитрарност. Такође, покушај да се дуалистичка природа израза „делимично” помири у форми неког еклектичког споразума супротан је идеји о преовлађујућој улози намере код формирања бића кривичног дела геноцида. Дословно читање Конвенције противречи таквом тумачењу. Полазно становиште у поступку утврђивања садржине речи „делимично” треба базирати на примарности његовог психичког елемента, тј. *mens rea*.

РЕФЕРЕНЦЕ

Avramov, Smilja. 1992. *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog javnog prava*. Beograd: Politika.

- Čejović, Bora. 2006. *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Dosije.
- Drost, Pieter. 1959. *The Crime of State*, Vol. II (Genocide, United Nations Legislation on International Criminal Law). Leyden: A. W. Sythoff.
- Graven, Jean. 1950. *Les crimes contre l'humanité*, 76 Recueil de Cours: 433–607, Académie de Droit International de la Haye.
- International Court of Justice [ICJ], *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment of 26. February 2007, Separate Opinion of Judge Kreća, I.C.J. Reports 2007, p.43.
- International Criminal Court [ICC], *Draft statute for the International Criminal Court*, Part 2, UN Doc. A/AC. 249/1998/CRP. 8, .
- International Criminal Tribunal for Rwanda [ICTR], *Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, Case No. IT-96-4-T, Judgement of 2 September 1998.
- International Criminal Tribunal for Rwanda [ICTR], *Prosecutor v. Laurent Semanza*, Case No. IT-97-20-T, Judgement and Sentence of 15. May 2003
- International Criminal Tribunal for Rwanda [ICTR], *Prosecutor v. Clement Kayishema and Obed Ruzindana*, Case No. IT-95-1-T, Judgement of 21 May 1999.
- International Law Commission [ILC], A/CN.4/SER.A/1998/Add.1, *Yearbook of the International Law Commission*. Vol. II, Part Two. New York and Geneva.
- International Law Commission [ILC], *Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-Eight Session*, 6 May–26 July 1996. Yearbook of the International Law Commission, Vol. II Part Two, New York and Geneva, 1998.
- Kambovski, Vladimir. 2003. „Primena supranacionalnih normi međunarodnog kaznenog prava”, u Zborniku: *Relevantna pitanja međunarodnog krivičnog prava*, 9–33. Tara: Udruženje za međunarodno krivično pravo.

- Kaseze, Antonio. 2005. *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kreća, Milenko, i Tijana Šurlan. 2011. *Praktikum za međunarodno pravo*, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija.
- Lemkin, Raphael. 1944. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government – Proposals for Redress*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Lemkin, Raphael. 1976. *The Letter proclaimed in Executive Sessions of the U. S. Senate Foreign Relations Committee*, Historical Series 781–805.
- Međunarodni tribunal za progon osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. [MKTJ], *Tužilac protiv Gorana Jelisića*, Predmet br. IT-95-10-T, Prvostepena presuda, 14. decembar 1999.
- Međunarodni tribunal za progon osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. [MKTJ], *Tužilac protiv Gorana Jelisića*, Predmet br. IT-95-10-A, Žalbeno veće, Presuda, 5. jul 2001.
- Međunarodni tribunal za progon osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. [MKTJ], *Tužilac protiv Radislava Krstića*, Predmet br. IT-98-33-I, Pretpretresni podnesak tužioca u skladu sa Pravilom 65 (E) (i), 25. februar 2000.
- Međunarodni tribunal za progon osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. [MKTJ], *Tužilac protiv Radislava Krstića*, Predmet br. IT-98-33-T, Prvostepena presuda, 2. avgust 2001.
- Međunarodni tribunal za progon osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. [MKTJ], *Tužilac protiv Kupreškića i ostalih*, Predmet br. IT-95-16-T, Prvostepena Presuda, 14. januar 2000.

- Međunarodni tribunal za progon osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. [MKTJ], *Tužilac protiv Milomira Stakića*, Predmet br: IT-97-24-T, Prvostepena Presuda, 31. jul 2003. Rimski statut međunarodnog krivičnog suda, „Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori”, br. 5/2001.
- Robinson, Nehemiah. 1949. *The Genocide Convention: Its Origins and Interpretation*. New York: Institute of Jewish Affairs.
- Schabas, William. 2000. *Genocide in International Law-The Crimes of Crimes*. Cambridge.
- Stojanović, Radoslav, ur. 2007. *Edicija Diplomatske sveske: Srbija pred Međunarodnim sudom pravde*, Knjiga II, Beograd: Filip Višnjić.
- Stojanović, Zoran. 2004. *Međunarodno krivično pravo*. Beograd: Justinijan.
- Straus, Scott. 2001. “Contested meanings and conflicting imperatives: a conceptual analysis of genocide.” *Journal of Genocide Research*, 3/ (3): 349-375. doi: 10.1080/14623520120097189.
- United Nations Economic and Social Council [UNECOSOC], E/447 (1947), Draft Convention for the Prevention and Punishment of Genocide prepared by the Secretary-General in pursuance of Economic and Social Council resolution dated 28 March 1947. 26. June 1947.
- United Nations Economic and Social Council [UNECOSOC], E/CN.4/Sub.2/1985/6 (1985). *Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide* / prepared by B. Whitaker.: 46, Geneva: UN, 2 July 1985, p. 46.
- United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/96-I (1946), Resolution 96-I (1946) Adopted by the General Assembly at its 55th plenary meeting, on 11. December 1946.
- United Nations Security Council [UNSC], S/1994/674, Report of the Commission of Experts Established Pursuant to United Nations Security Council Resolution 780 (1992), 27 May 1994.

Milan Palević*

University of Kragujevac, Faculty of Law

Milan Rapajić

University of Kragujevac, Faculty of Law

**GENOCIDAL INTENT – THE ESSENCE OF THE
CRIME OF GENOCIDE**

**- The issue of the interpretation of the elements of
genocidal intent in the procedure determining the
existence of genocide crime -**

Resume

The subject of this paper is twofold – it consists of the analysis of general characteristics of genocidal intent, as the essential feature of the crime of genocide and the assessment of its major elements from the aspect of the theory of international law and jurisprudence of relevant international courts, before all of the ad hoc tribunals and the International court of justice. By presenting the key elements of the legal regime of genocide, principal doctrinal stands and the court practice related to genocide cases, the authors of the paper underline the substantial elements of genocidal intent, their conceptual interconnection, as well as the difficulties in defining and applying clear and generally accepted standards and criteria for determining the existence and interpretation of various forms of genocidal intent. The basic document the authors rely on in proving the hypothesis on dangerous trivialization and undervaluing of genocide concept via devastation of the cumulative elements of genocidal intent, is the Genocide Convention of 1948.

The other segments of the legal regime of genocide also attracted the attention of the authors, including, among others, the Statute of the permanent court of international criminal justice. The observation and analysis of particular court cases, indictments and other relevant documents of two criminal tribunals, as well as the judicial opinions in three genocide cases tried before International court of justice form the substantial part of this paper.

---

* E-mail address: mpalevic@jura.kg.ac.rs.

Some traditional stands inherent to the Genocide Convention are now conflicted with new conceptual approaches with the aim to unveil positive and negative sides of offered practical solutions, all in context of the current prevailing paradigm on the mission and main objective of an imaginary system of the protection from genocide. The existence of this intellectual “quasi-conflict” has led the authors to conclude that there is a discrepancy, inconsistency and even some confusion between normative, doctrinal and practically applied standards and criteria related to genocide material, which, according to the authors’ opinion, may lead to disavowing and trivialization, as well as the political abuse of the concept of the prevention and punishment of this crime as it is foreseen in, more or less, justifiably criticized Genocide Convention of 1948.

To be more precise, this general opinion – conclusion can be divided into several segments: 1 the key feature of genocidal intent lies in its specific final goal and dominantly expressed desire to accomplish that goal; 2 the quantitative and qualitative criteria of the scope of destruction are by their nature mutually exclusive. Jointly applied they lead to designing a group within a group which devastates and relativizes the Convention’s pattern of objective protection. The authors, of course, favor the quantitative criteria due to the element of objectivity which is implicit to its nature; 3 Attribution (categorization) of genocide, even in cases when the intent of distraction has restricted geographical scope, is not a good solution since it brings subjectivity and arbitrariness in the process of determining the existence of genocidal intent, which is utterly unacceptable; 4. An attempt to accept a dualistic nature of the expression “partially” in a form of an eclectic agreement defies the idea of the prevailing role of the intent in determining the essence of the crime of genocide.

Keywords: genocide, genocidal intent, the elements of genocidal intent, Genocide Convention, *ad hoc* tribunals

---

* Овај рад је примљен 27. јануара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Зоран Радивојевић*

Правни факултет, Универзитет у Нишу

Небојша Раичевић**

Правни факултет, Универзитет у Нишу

ОБЛИЦИ ПРАВИЧНОГ ЗАДОВОЉЕЊА У ЕВРОПСКОМ СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА***

Сажетак

Европска конвенција о људским правима у чл. 41 овлашћује Суд да у случају њене повреде подносиоцу представке пружи правично задовољење чији је циљ да га стави у исти правни положај у коме би био да му права нису прекршена. Он то, најпре, може учинити путем декларативне изјаве да постоји повреда гарантованих права из Конвенције. Други облик правичног задовољења је надокнада материјалне штете, која се досуђује ради покрића стварне штете и измакле добити подносиоца представке. Оштећеној страни може бити додељена и накнада нематеријалне штете уколико је кршењем Конвенције повређен њен телесни или психички интегритет. Суд је, поред обештећења, досуђивао апликанту надокнаду трошкова поступка које је имао пред домаћим органима, као и трошкова насталих у поступку пред самим Судом. На основу Конвенције Суд је налагао државама и предузимање

---

* Имејл-адреса: zorandr@prafak.ni.ac.rs.

** Имејл-адреса: raicko@prafak.ni.ac.rs.

*** Рад је резултат истраживања на пројекту „Усклађивање права Србије са правом Европске уније”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу.

различитих индивидуалних мера ради успостављања статуса *quo ante*.

Кључне речи: правично задовољење, Европска конвенција о људским правима, Европски суд за људска права, материјална штета, нематеријална штета, трошкови поступка, *restitutio in integrum*, индивидуалне мере

УВОД

Европска конвенција о људским правима и основним слободама (даље: ЕКЉП или Конвенција) омогућава сваком појединцу, групи лица или невладиној организацији који сматрају да им је повређено неко право да се непосредно обрате Европском суду за људска права (даље: ЕСЉП или Суд). Исту могућност има свака држава уговорница која тврди да се повреда Конвенције или протокола уз њу може приписати другој страни уговорници.

Допуштајући подношење појединачних или међудржавних представки, Конвенција у исто време овлашћује Суд да оштећеној страни пружи правично задовољење (чл. 41). Циљ правичног задовољења је да подносиоца представке стави, што је више могуће, у исти правни положај у коме би био да се кршење Конвенције није догодило (Рауповић и Сарић 2007, 90).

Да би ЕСЉП оштећеној страни досудио правично задовољење неопходно је да кумулативно буде испуњено неколико услова (Steiner 2011, 11–13). Неки од њих су изричито предвиђени ЕКЉП, протоколима уз њу и Пословником Суда (ECHR, Rules of Court). Пре свега Суд мора утврдити повреду неког од права зајемченог Конвенцијом и то је *conditio sine qua non* за доделу правичног задовољења (Jakšić 2006, 470). Следећи услов је да постоји оштећена страна, а то је особа чија су права прекршена и која је сагласно Протоколу бр. 14 претрпела значајну штету. Трећи услов према слову Конвенције је да правни систем одговорне државе омогућава само делимичну

накнаду оштећеној страни.¹ Конвенција, коначно, прописује да Суд додељује правично задовољење само „уколико је то потребно” што значи да се оно не досуђује аутоматски као последица утврђеног кршења неког зајемченог права (Steiner 2011, 10). Са своје стране Пословник предвиђа да Суд не пружа правично задовољење на сопствену иницијативу, већ једино уколико оштећена страна поднесе одговарајући захтев (Rules of Court, Rule 60).

Овим условима треба придодати још један који је створен кроз судску праксу и нашао своје место у Упутству о пракси Суда за тражење правичног задовољења. Подносилац представке, наиме, мора доказати узрочно-последичну везу између повреде права из Конвенције и настале штете. Притом Суд се не задовољава једноставно успостављеном везом између наведеног кршења Конвенције и штете, као ни пуком претпоставком шта је могло да се деси (ECHR, Practice Direction, para. 7).

Конвенција, међутим, ништа не каже о томе у којим се све облицима може пружити правично задовољење. У досадашњој богатој судској пракси, која је једним делом кодификована поменути Упутством о пракси, искристалисало се неколико основних облика овог задовољења. Суд, пре свега, може пружити правично задовољење у виду декларативне изјаве да постоји повреда гарантованих права из Конвенције. Поред тога, Суд има могућност да досуди правично задовољење у новцу. Оштећеној страни новчани износ може бити додељен по три основа и то као: надокнада материјалне штете, надокнада нематеријалне штете и надокнада трошкова поступка. На крају, ЕСЉП је одређивао државама да изврше повраћај у пређашње стање (*restitutio in integrum*) или предузму неке друге индивидуалне мере. Разматрање поменутих облика правичног задовољења у европском систему заштите људских права биће предмет пажње аутора овог рада.

---

1) На основу *argumentum a minori ad maius* исто важи и у ситуацији када национално законодавство не предвиђа никакав правни лек за претрпљену штету (Bydlinski 2011, 40).

ДЕКЛАРАТИВНА ИЗЈАВА О ПОСТОЈАЊУ ПОВРЕДЕ КОНВЕНЦИЈЕ

Декларативна изјава о постојању повреде Конвенције неспорно представља облик правичног задовољења, што потврђује и Упутство о пракси (ЕCHR, Practice Direction, para. 2). Суд је у великом броју својих пресуда сматрао да само утврђивање кршења Конвенције представља довољно правично задовољење за подносиоца представке, те да нема потребе да му досуђује новчану надокнаду. Том приликом обично је истицао „да имајући у виду околности случаја и поступајући на правичној основи ... Суд сматра да утврђивање кршења Конвенције ... представља довољно правично задовољење” (ЕCHR, 8130/78, par. 24).

Суд је примењивао овај вид правичног задовољења не само када је постојала опасност да ће понашање државе довести до штетних последица по апликанта,² већ и онда када је се повреда десила или се дешава (Shelton 2015, 287). Због честе примене, неки интернационалисти сматрају да констатација о повреди права представља „примарну меру” Суда (Leach 2005, 398), односно „најчешће досуђивану форму правичног задовољења” (Ovey and White 2002, 418).

Подносилац представке теоријски може од Суда затражити изрицање ове мере, мада се то у пракси никада није десило.³ Са своје стране, ЕСЉП је примењивао ову меру иако апликант уопште није тражио правично задовољење (Ichim 2015, 136). Ипак, декларативна пресуда најчешће је коришћена у ситуацијама када је апликант тражио новчану одштету за нематеријалну штету, а Суд је сматрао да не постоји потреба за њеним досуђивањем.

Суд, по правилу, декларативну изјаву примењује код лакших повреда зајемчених права, односно оних повреда где је штета за жртву минимална. То је често чинио код кршења процедуралних гаранција из чл. 5 и 6 Конвенције, али је било

2) Такве ситуације најчешће постоје када држава уговорница донесе одлуку да појединца изручи земљи у којој му прети опасност од изрицања смртне казне или мучења (видети, на пример, ЕCHR, 14038/88).

3) Било је само примера да су апликанти тражили симболичне новчане износе на име претрпљене нематеријалне штете.

примера њене примене и код повреде неких материјалних права.⁴

Овај облик правичног задовољења није погодан за примену код озбиљних повреда, као што су лишавање живота или мучење и нечовечно поступање. Међутим, он је неколико пута коришћен и код таквих повреда када су карактер или понашање жртве били проблематични. На пример, у предмету *McCann* Суд се задовољио констатацијом да лишавање живота припадника ИРА од стране безбедносних снага представља повреду чл. 2 Конвенције, одбивши да досуди новчану надокнаду нематеријалне штете пошто су жртве припремале бомбашки напад на Гибралтару (ECHR, 18984/91).

Примени декларативне изјаве, поред озбиљности повреде, доприносили су и други фактори, као што је могућност остварења надокнаде у унутрашњем правном поретку, изражена спремност државе да измени законодавство или праксу која је довела до кршења права, као и могућност жртве да поново покрене поступак пред домаћим судовима (ECHR, 48185/07, Partly Dissenting Opinion of Judges Spielmann and Malinverni, par. 8). Неки чак сматрају да је непостојање једногласности судија приликом изјашњавања о постојању повреде права често утицало да ЕСЉП прибегне овој мери (Shelton 2015, 293).

На жалост, Суд ни у једном случају није образложио зашто се определио баш за декларативну изјаву као вид правичног задовољења. У неколико предмета само се уопштено позвао на правичност као оправдање за такво опредељење. Због тога и даље остаје нејасно када Суд сматра да је констатација о повреди права довољна за задовољење жртве, а када се пак мора досудити новчана одштета.

Пресуда која садржи само констатацију о повреди права намеће обавезу држави да је изврши, као што је то случај и са сваком другом пресудом ЕСЉП у којој је утврђена њена одговорност. Другим речима, декларативна пресуда представља еквивалент наредби којом се од државе захтева да измени легислативу или праксу (Shelton 2015, 285, 297). Државе су у

4) На пример, Суд је тако поступио у случају нарушавања приватности преписке (ECHR, 4451/70, par. 46).

великој већини случајева поштовале ту обавезу и известиле Комитет министара о извршеним изменама (287).

Декларативна пресуда је корисна и за подносиоца представке. На основу ње може се тражити надокнада штете пред домаћим судовима или поновно покретање националних поступака, уколико то допушта унутрашње законодавство (Ichim 2015, 139).

Примена декларативне изјаве као облика правичног задовољења често је критикована, па чак и од самих судија ЕСЉП. Двојица њих су истакли да је „тешко прихватити став да установљење постојања кршења материјалних одредаба Конвенције од стране Суда, које представља услов за примену члана 50 [данас чл. 41, прим. аутора], може истовремено бити и правна последица која произилази из те исте одредбе” (ECHR, 5100/71 et al., Separate Opinion of Judges Ganshof Van Der Meersch and Evrigenis). И судија Касадевал (*Casadevall*) се противи честој примени овог вида правичног задовољења. Он сматра да новчана надокнада нематеријалне штете треба да буде правило, а проста констатација повреде права изузетак, чија се примена увек мора образложити, додавши да апликанти имају право на нешто више од пуке моралне победе и задовољства што су допринели обогаћењу јуриспруденције Суда (ECHR, 9013/02, Partly Dissenting Opinion of Judge Casadevall, par. 2).

НАДОКНАДА МАТЕРИЈАЛНЕ ШТЕТЕ

Конвенција не садржи дефиницију материјалне штете која је проузрокована њеном повредом. Исти је случај и са судском праксом у којој не налазимо ближе одређење овог појма нити облика у којима се појављује. У недостатку такве дефиниције Суд се морао ослонити на појам материјалне штете који познају унутрашњи правни системи европских држава (Oliphant and Ludwichowska 2011, 397).

Тако се под материјалном или имовинском штетом подразумева „штета која настаје на имовинским добрима човека. Она се може јавити у облику одузимања, уништења или погоршања неког имовинског добра, затим у облику умањења имовине као целине или спречавања очекиваног

увећања имовине” (Radišić 2018, 219). На основу тога разликује се стварна штета (*damnum emergens*) и изгубљена или измакла добит (*lucrum cessans*). Ово разликовање прихвата Упутство о пракси у коме се код материјалне штете каже да је у питању накнада за стварно претрпљену штету и губитак или мањак који се може очекивати у будућности (ECHR, Practice Direction, para. 10).

Стварна штета се првенствено надокнађује у предметима који су везани за повреду чл. 1 Протокола бр. 1 уз ЕКЉП. Она може настати услед различитих мера државе као што су експропријација, конфискација и уништење имовине (Kissling and Kelliher 2011, 596–604). Поред стварне штете до које је дошло губитком имовине, Суд је узимао у обзир и умањење њене вредности проузроковано повредом Конвенције (ECHR, 12742/87). Ова врста материјалне штете може да обухвати и различите новчане обавезе⁵ које су наметнуте подносиоцу као резултат кршења Конвенције. Оне укључују неосновано наплаћене казне и таксе (13704/88; 15601/02), непотребно исплаћене накнаде током поступка (27744/95; 66298/01 and 15653/02), као и незаконито разрезане порезе (28856/95).

Појам стварне штете подразумева, такође, трошкове настале кршењем различитих одредаба Конвенције. Тако је Суд у случајевима повреде права на забрану мучења и права на живот досуђивао накнаду прошлих и будућих трошкова лечења, пружања доживотне медицинске неге и трошкова сахране (ECHR, 48939/99; 77617/01). Код повреде права на поштовање дома накнада стварне штете може да покрива трошкове алтернативног смештаја (71549/01), хонораре агената за промет непокретности, трошкове разгледања кућа на продају (9063/80), издатке за рушење постојећих објеката и трошкове издавања грађевинских дозвола за изградњу нових зграда (35179/97).

Изгубљена добит обухватала је губитак профита, неостварене зараде и пензије (ECHR, 31107/96; 31417/96 and 32377/96; 77617/01), изгубљену накнаду по основу социјалног осигурања (36042/94), губитак плодова ствари (23656/94; 46129/99; 8803-8811/02 et al.) или губитак ренте од издавања

5) Овај облик понекад се назива новчаном штетом, за разлику од неновчане штете или штете на ствари (Мијашић 1992–1993, 21).

стамбеног и пословног простора (37008/97; 44277/98). У појединим случајевима ЕСЉП је чак сматрао као изгубљену добит и неостварени приход непрофитне организације (14234/88 et al.).

Битан услов за досуђивање надокнаде материјалне штете јесте постојање узрочне везе између утврђене повреде ЕКЉП и настале штете. У већини случајева који су се односили на процедуралне повреде ЕСЉП је одбијао надокнаду материјалне штете пошто апликанти нису успели да докажу какав би исход пред домаћим органом био да није извршена повреда процедуралних гаранција установљених Конвенцијом (ЕCHR, 15523/89, par. 44; 38033/02, par. 50). Суд је био посебно рестриктиван приликом утврђивања узрочно-последичне везе између кршења Конвенције и губитка добити (Ćorić 2017, 97), не желећи да се бави пуким нагађањем шта је се могло десити да није било кршења ЕКЉП.

У Конвенцији и другим документима Суда не постоје јасни и прецизни критеријуми за израчунавање висине накнаде. У том погледу Суду је на основу самог чл. 41 Конвенције остављено широко поље за дискреционо одлучивање не само о томе да ли ће досудити надокнаду материјалне штете, већ и у погледу одређивања њеног износа.

Постоји, ипак, неколико општих правила о одмеравању накнаде материјалне штете од којих су нека изричито предвиђена, док се друга могу имплицитно извести из постојеће судске праксе. Према Упутству о пракси накнада коју Суд додељује по правилу одговара израчунатој штети у потпуности на основу релевантне документације коју је приложио подносилац представке. То значи да потпуна компензација претпоставља достављање Суду свих битних докумената који доказују у највећој могућој мери висину штете (ЕCHR, Practice Direction, paras. 11–12). Положај апликанта је додатно отежан у случају када треба да докаже постојање изгубљене добити због тога што би тада требало да као релевантне доказе приложи извештаје вештака или судске одлуке (ЕCHR, 46129/99; 11712/04).

На основу судске праксе може се, такође, извести правило према коме посебан значај приликом досуђивања

потпуне накнаде материјалне штете има озбиљност повреде права зајемчених Конвенцијом. Тако је у предметима који су се тицали мешања у имовинска права прављена разлика између случајева законитог или незаконитог ускраћивања или одузимања имовине. Када се радило о одузимању имовине услед битних промена уставног система или тежњи за економским реформама и социјалној правди, а повреда Конвенције се састојала у неадекватној компензацији или неком процесном недостатку, Суд је додељивао мање од пуне накнаде (ЕCHR, 25701/95, par. 78; 33202/96; 48553/99). Уколико је, пак, била у питању очигледна незаконитост приликом одузимања имовине Суд је увек досуђивао потпуну накнаду материјалне штете (14556/89; 31107/96; 31524/96).

С друге стране, Упутство о пракси предвиђа да у случају када не може тачно израчунати материјалну штету Суд врши процену њеног износа на основу података којима располаже. Он је чак изричито овлашћен да из разлога правичности досуди суму нижу од оне која би одговарала целокупном износу претрпљене штете (ЕCHR, Practice Direction, para. 12).

НАДОКНАДА НЕМАТЕРИЈАЛНЕ ШТЕТЕ

Нематеријална (морална, неимовинска) штета обично се дефинише као штета на личним или неимовинским добрима човека као што су живот, здравље, слобода, част, углед и друго, као и она штета на материјалним добрима која не погађа само то добро него и његовог власника или корисника (Radišić 2018, 220). Према томе, нематеријална одштета надокнађује повреде које нису економске природе. Начело надокнаде нематеријалне штете успостављено је у пракси ЕСЈП у предметима *Vagrancy* (ЕCHR, 2832/66 et al.), али је она по први пут досуђена у случају *Ringeisen* (2614/65). Од тада је Суд у својој богатој пракси изградио правила која се тичу услова и разлога за досуђивање ове врсте накнаде, као и начина за утврђивање њене висине.

Конвенција не садржи листу основа због којих се може доделити надокнада нематеријалне штете. У недостатку једне такве одредбе остављено је да то питање у сваком конкретном случају решава Суд. На једној страни постоје пресуде у којима је досуђена накнада нематеријалне штете без икаквог ближег

образложења или уз констатацију „да је кршење људских права проузроковало нематеријалну штету коју треба надокнадити” (ЕCHR, 48778/99 par. 39). У већем броју случајева Суд је ипак сматрао потребним и корисним да помене или поименично поброји разлоге због којих је досудио надокнаду нематеријалне штете. Том приликом он је обично наводио два или више разлога (16064/90 et al.), као што су: бол и патња, забринутост, страх, стрес, траума, неизвесност, фрустрација, изолованост, понижење, губитак могућности, нарушен углед или прекид односа (Leach 2005, 404).

У досадашњој пракси Суд није ближе објаснио ниједан од поменутих основа за досуђивање накнаде нематеријалне штете. Па ипак, уз извесну дозу упрошћавања, а на основу критеријума њихове природе они би се *grosso modo* могли поделити у две велике групе. У првој би се нашли разлози који су углавном последица повреде телесног интегритета жртве кршења Конвенције. Другу, далеко бројнију групу, чинили би основи који су последица повреде психичког интегритета жртве. Треба, међутим, приметити да разликовање између ове две групе основа није увек могуће доследно спровести. Главни разлог за то је што повреде телесног интегритета, поред физичких, редовно повлаче и последице психичког карактера, како у односу на жртву, тако и према члановима његове уже породице или ближим сродницима.

Кад је реч о правним лицима ситуација је битно другачија. Код њих су основи за досуђивање накнаде нематеријалне штете различите природе и углавном се тичу повреда њиховог моралног, пословног или политичког интегритета. По схватању Суда то може бити због „нарушавања угледа компаније, неизвесности у планирању одлука, поремећаја у управљању компанијом, и у мањем степену због забринутости и узнемирења које су претрпели чланови управљачког тима” (ЕCHR, 35382/97, par. 35; 32283/04, par. 105).

Посебан проблем код надокнаде нематеријалне штете представља утврђивање њеног износа јер ни овде не постоје неки чврсти критеријуми за израчунавање њене висине (Ђајић 2014, 198–199). Одсуство јасних критеријума признао је и сам Суд. Према слову Упутства о пракси „због природе

нематеријалне штете није могуће извести њену прецизну калкулацију. Ако се установи да таква штета постоји и ако Суд сматра да је потребно досудити новчано обештећење, приступа се израчунавању накнаде на основу правичности и имајући у виду стандарде који произилазе из судске праксе” (ECHR, Practice Direction, para. 14).

Начело правичности представљало је основни и руководећи принцип за одмеравање висине накнаде у великом броју случајева. Основни елеменат правичности код досуђивања накнаде нематеријалне штете „укључује флексибилност и објективну процену онога што је правично, поштено и разумно у околностима конкретног случаја.” (ECHR, 55721/07, par. 54).

С друге стране, узимање у обзир стандарда из раније судске праксе имало је ограничену улогу приликом процене износа одштете пошто у јуриспруденцији Суда није прихваћено англо-америчка доктрина *stare decisis*. Стога Суд има право, али не и стриктну обавезу, да се у сличним предметима руководи висином већ досуђеног износа у својим ранијим пресудама. У том погледу постоје таблице које садрже посебну скалу препоручљивих и просечних износа накнаде нематеријалне штете, распоређених по државама и категоријама повређених права (Altwickler-Hámori, Altwickler, and Peters 2016, 21), али је проблем што их Суд до сада није објавио (Shelton 2015, 325).

Као посебан руководни принцип Упутство о пракси наводи „домаће правне стандарде”. Према овом документу Суд се може позвати на те стандарде, али они нису за њега обавезујући. То практично значи да мерила за израчунавање износа обештећења које примењују национални судови могу бити помоћно средство, али не и одлучујући и обавезујући критеријум за ЕСЈП (Kissling and Kelliher 2011, 623).

Поред ових изричито предвиђених општих правила, приликом процена износа накнаде нематеријалне штете узимани су у обзир и неки конкретни критеријуми. Суд се у досадашњој пракси руководио следећим мерилима: озбиљношћу повреде Конвенције (ECHR, 61498/08), трајањем и тежином повреде (10865/09 et al.), личним особинама и понашањем подносиоца представке (31107/96; 44353/02;

39557/04 et al.), као и економским приликама у држави у којој је учињена повреда (77660/01).

НАДОКНАДА ТРОШКОВА ПОСТУПКА

Трошкови поступка не представљају штету непосредно произашлу из кршења Конвенције, већ резултат напора жртве да спречи повреду или обезбеди накнаду због догађаја за који је утврђено да представља повреду Конвенције. Отуда се накнада трошкова поступка досуђује не због постојања штете, већ кршења Конвенције у које је умешана држава уговорница, а које је установио Суд (Ichim 2015, 145). Друга разлика у односу на накнаду штете, поготово њен нематеријални вид, огледа се у томе што трошкови поступка увек и искључиво представљају финансијски терет за подносиоца представке, те се не могу покрити простом констатацијом да сама повреда Конвенције представља довољно правично задовољење (ECHR, 6538/74, par. 16).

Накнада која се досуђује односи се како на трошкове које је подносилац представке имао водећи поступке пред домаћим органима, тако и оне у поступку пред самим ЕСЈП. Надокнада трошкова на националном плану може обухватити различите ставке: хонорар и трошкове адвоката, судске таксе, трошкове вештачења, поштарину, трошкове фотокопирања и куцања, трошкове телефона, факса и електронске комуникације, путне трошкове и смештај ако је седиште домаћег органа у другом граду, као и евентуално трошкове превода (Raičević 2005, 170).

Највећи део трошкова поступка пред ЕСЈП који се надокнађују отпада на хонорар и трошкове заступања од стране адвоката. Њима, затим, треба придодати трошкове превођења на службене језике Суда ако је у поступку одобрена употреба језика неке друге државе уговорнице (ECHR, Rules of Court, Rule 34, para. 4). Овде спадају трошкови путовања и смештаја у Стразбуру који могу бити надокнађени у случају одржавања усмене расправе (Ichim 2015, 148).

У Конвенцији не постоји еnumerативно набрајање услова под којима се може досудити накнада трошкова поступка, већ је препуштено Суду да то питање решава у сваком конкретном

случају. Кроз дугогодишњу и богату јуриспруденцију Суд је установио четворочлани тест који примењује приликом додељивања накнаде трошкова (ECHR, Practice Direction, paras. 17–20).

Према том тесту, први и основни услов да би трошкови били рефундирани је да подносилац представке буде успешан у свом захтеву. Практично то значи да му накнада може бити додељена само уколико је Суд установио повреду Конвенције. Суд неће разматрати захтеве за накнаду трошкова који се тичу навода из представке за које није утврђено да представљају кршење Конвенције или који су проглашени неприхватљивим (Paunović i Carić 2007, 75).

Други неопходни услов за накнаду трошкова је да су они заиста настали. Суд досуђује само накнаду стварно учињених трошкова које је подносилац поднео. То подразумева да их је он платио или је дужан да их исплати на основу законске или уговорне обавезе (ECHR, 8544/79).

Суд, затим, досуђује накнаду само нужних трошкова који су настали у циљу спречавања стања које је довело до повреде ЕКЉП или добијања накнаде у вези са тим пред домаћим судовима. Уз то, надокнађују се неизбежни трошкови проузроковани наставком поступка пред Судом ради утврђивања повреде Конвенције и обезбеђивања накнаде због те повреде (Ichim 2015, 147). У досадашњој пракси још увек нема јасних критеријума и стандарда о томе који су трошкови били неизбежни, тако да Суд у овом домену располаже широким дискреционим овлашћењем (Jakšić 2006, 474).

Коначно, да би подносилац представке могао добити надокнаду услов је да трошкови буду разумни у погледу износа. Процену висине трошкова које сматра разумним Суд врши узимајући у обзир различите критеријуме, као што су локална економска ситуација (Erdal and Bakirci 2006, 190) или сложеност предмета и поступка (Leach 2005, 408).

У пракси ЕСЉП накнада трошкова поступка садржи одређене погодности за апликанта које не постоје у националним правним системима. На првом месту, поступак је бесплатан, тако да подносиоци представки немају обавезу

плаћања било каквих судских такси. Међутим, вођење поступка пред ЕСЉП повлачи неке друге трошкове који могу бити препрека за коришћење овог механизма заштите. Због тога је предвиђена могућност да апликанти слабијег имовног стања добију бесплатну правну помоћ од Савета Европе.

Посебна повољност огледа се у томе што се у погледу досуђивања накнаде трошкова поступка пред ЕСЉП не примењује увек принцип „успеха у спору” из домаћег парничног поступка (Jakšić 2006, 474), тако да апликант који изгуби спор не плаћа судске трошкове туженој држави. Међутим, овај принцип примењује се у случају када подносилац представке докаже кршење права из Конвенције. У тој ситуацији одговорна држава је дужна да апликанту надокнади трошкове поступка. Кад је реч о међудржавним споровима, важи принцип да свака странка сноси своје трошкове (Popović 2012, 149). Сагласно том начелу чак ни држава која је успела у спору нема право да од супротне стране тражи накнаду трошкова поступка.

ПОВРАЋАЈ У ПРЕЂАШЊЕ СТАЊЕ И ОСТАЛЕ ИНДИВИДУАЛНЕ МЕРЕ

Поред наведених облика правичног задовољења, ЕСЉП је одређивао државама предузимање различитих индивидуалних мера ради успостављања статуса *quo ante*. Ове мере треба разматрати у склопу правичног задовољења јер их Суд претежно изриче на основу чл. 41 Конвенције, а циљ им је окончање кршења апликантових права и отклањање штетних последица тог кршења.

Треба подсетити да уколико ЕСЉП на основу чл. 41 досуди новчано правично задовољење, поред исплате досуђеног износа, одговорна држава на основу чл. 46 Конвенције има и генералну обавезу да предузме опште или индивидуалне мере како би окончила повреду права коју је Суд установио и отклонила њене последице (ECHR, 39221/98 and 41963/98, par. 249). При томе она је слободна да изабере начин на који ће то учинити и тиме испунити обавезе из чл. 46 Конвенције. Та слобода произилази из принципа супсидијарности на ком почива европски систем заштите људских права.

У прве четири деценије свог постојања ЕСЉП је стриктно поштовао слободу држава да изабере начин на који ће отклонити последице кршења Конвенције. Полазећи од тога да му чл. 41 не даје изричито овлашћење да државама одређује мере којима ће исправити утврђене повреде права, Суд је поред констатовања насталог кршења наметао одговорној држави једино обавезу плаћања новчане одштете. У том периоду Суд је перманентно одбијао захтеве апликаната да одговорној држави нареди предузимање неновчаних индивидуалних мера, као што су: обавезивање да деца апликанта неће бити изложена телесном кажњавању у школи (ЕCHR, 7511/76 and 7743/76, par. 15–16), односно да неће дискриминисати апликанта због хомосексуалности уколико конкурише за посао у државној служби (7525/76, par. 15), објављивање пресуде ЕСЉП у дневним новинама (11890/85, par. 21), објављивање резимеа пресуде у локалним новинама и уклањање података о казни изреченој подносиоцу представке (11798/85, par. 54), полагање депозита ради осигурања новчане исплате (12407/86, par. 21–22) и поништавање одлуке о изреченој казни апликанту и повраћај уплаћеног новца (10328/83, par. 74). Суд је истицао да он нема овлашћење да нареди држави предузимање таквих мера зато што „држава има слободу да изабере средства која ће користити у домаћем правном систему како би поправила стање које је довело до кршења Конвенције” (11491/85, par. 26).

Међутим, средином деведесетих година прошлог века, ЕСЉП чини заокрет на том плану и почиње да одређује предузимање индивидуалних мера са циљем успостављања статуса *quo ante*. У предмету *Papamichalopoulos*, који се тицао експропријације у Грчкој противно чл. 1 Протокола 1, Суд је у диспозитиву пресуде о правичном задовољењу навео „да ће држава подносиоцима представке, у року од шест месеци, вратити земљиште у питању ... укључујући и зграде на њему” (ЕCHR, 14556/89). На тај начин ЕСЉП је у обавезујућем делу пресуде одредио начин на који држава треба да отклони насталу повреду права на неометано уживање имовине. Након наведеног случаја, ЕСЉП је донео још низ пресуда у чијим диспозитивима је наредио повраћај нелегално одузете имовине (ЕCHR, 28342/95; 32925/96; 29407/95; 48179/99). Треба рећи да је у свим тим пресудама Суд остављао алтернативу да у случају

неизвршења *restitutio in integrum* држава апликантима исплати одређени новчани износ. Такав поступак Суда је критикован јер је држави дата могућност да избегне реституцију плаћањем новчане компензације, без икаквог доказа о немогућности враћања имовине (Buşe 2008, 146). За разлику од тога, у предмету *Гладишева* Суд је наложио Русији да апликанту врати одузети стан, без остављања могућности да ту обавезу замени плаћањем новчане компензације (ECHR, 7097/10, par. 106 and operative part).

У неким случајевима Суд је истицао да због природе настале повреде *restitutio in integrum* није могућ (ECHR, 7367/76, par. 113; 33202/96, par. 20). Уколико је реституција немогућа, „државе су слободне да изаберу средства како би испоштовале пресуду у којој је Суд утврдио повреду” (21893/93, par. 47). С друге стране, подносиоци представке некада не желе реституцију своје имовине. У таквој ситуацији Суд сматра да је исплата новчане компензације најбољи вид правичног задовољења (8803–8811/02 et al., par. 49).

Поред реституције непокретности, ЕСЉП је у диспозитиву пресуде налагао предузимање и неких других индивидуалних мера. Први пут је то учинио у предмету *Assanidze* када је наложио Грузији да обезбеди тренутно ослобађање подносиоца представке (ECHR, 71503/01, par. 202–203 and operative part), а три месеца касније издао је исту такву наредбу Молдавији и Русији (48787/99, par. 490 and operative part). Наредних година Суд је изрицао различите индивидуалне мере, као што су: укидање притвора апликанту (46468/06, par. 240 and operative part), премештање затвореника у просторију где му може бити пружена потребна медицинска нега (23204/07, par. 106 and operative part), обезбеђивање доживотног бесплатног здравственог осигурања апликанту због тога што је непажњом медицинског особља заражен ХИВ вирусом (4864/05, par. 102 and operative part) и враћање апликанта на место судије Врховног суда (21722/11, par. 208 and operative part). Суд је чак у изреци неких пресуда наложио државама поновно вођење домаћих поступака који нису спроведени у складу са процедуралним гаранцијама из чл. 6 Конвенције (62710/00; 20883/09), чиме је одступио од свог става да он нема такво овлашћење (14647/89, par. 47).

Ове пресуде показују да је Суд напустио своје традиционално тумачење чл. 41 и да данас сматра да поред новчане одштете може налагати и предузимање неких других мера (Nifosi-Sutton 2010, 58). Међутим, Суд има веома рестриктиван приступ у погледу индивидуалних мера које може изрећи у диспозитиву пресуде. Он објашњава да те мере може одредити само уколико је установио да је карактер повреде права „такав да не даје стварни избор мера за отклањање њених последица” (ЕCHR, 21722/11, par. 195). Пошто у таквој ситуацији држава фактички може предузети само ту једну меру ради отклањања последица настале повреде, чини се да наредба Суда не намеће никакву додатну обавезу држави у вези са чл. 46 Конвенције, нити се њоме узурпира надлежност Комитета министара да контролише извршавање пресуда (Cremer 2014, 54). Другим речима, дискреционо овлашћење државе да изабере начин извршења пресуде⁶ у тој ситуацији суштински није нарушено, чиме је очуван и принцип супсидијарности.

На крају треба рећи да је Суд остао доследан у свом ставу да нема овлашћење да укида или поништава одлуке националних органа (ЕCHR, 8398/74, par. 45; 10486/83, par. 54; 6878/75 and 7238/75, par. 13; 11662/85, par. 65). Дакле, ЕСЈП себе никада није сматрао судом највише инстанце који би могао да контролише и укида пресуде домаћих судова (Раичевић 2005, 173).

ЗАКЉУЧАК

Установа правичног задовољења, формулисана у чл. 41 Конвенције без навођења конкретних облика, замишљена је као нека врста додатне мере која се може досудити у корист жртве ради отклањања последице кршења зајемчених права. У судској пракси она је доживела интензиван развој који је далеко превазишао првобитна очекивања твораца Конвенције. Уместо да буде изузетак којим ће се жртве користити веома ретко, она је постала уобичајен захтев подносилаца представки којим се Суд бавио готово у сваком предмету. Поред неочекивано честе

6) За разлику од европског система заштите људских права, у праву ЕУ неизвршење пресуде Суда правде контролише Комисија на чији захтев се држави могу изрећи финансијске санкције (Radivojević i Raičević 2017, 245).

примене ове установе, дошло је и до њеног квалитативног развоја при чему се искристалисало неколико различитих облика правичног задовољења од којих су неки имали новчани карактер, а други се јављали у виду неновчаних мера.

Међутим, проблем је што до сада нису успостављени јасни критеријуми за њихову примену, тако да ЕСЈП на том пољу и даље ужива веома широка дискрециона овлашћења. То је нарочито изражено приликом његовог опредељења да ли ће се код настале нематеријалне штете задовољити простом констатацијом да постоји повреда Конвенције или ће жртви досудити новчану накнаду. Осим тога, нема ни критеријума за утврђивање износа новчане одштете, како код материјалне, тако и нематеријалне штете. Своје одлуке о правичном задовољењу Суд је често темељио на начелу правичности, услед чега се није могла изградити уједначена и конзистентна пракса на том плану. Зато су одлуке о врсти и износу правичног задовољења биле непредвидиве, а апликанти остајали у неизвесности о исходу свог захтева све до окончања поступка. Често се дешавало да и поједине судије изражавају своје неслагање са већинским ставом својих колега у погледу правичног задовољења, о чему речито сведочи велики број њихових издвојених мишљења.

У досадашњој пракси Суд се ретко опредељивао само за један облик правичног задовољења. Оштећеној страни готово увек је досуђивана накнада трошкова поступка, а уз њу и неки други облик правичног задовољења, најчешће декларативна изјава о постојању повреде Конвенције. Када је, пак, у питању надокнада штете, ЕСЈП је знатно чешће досуђивао компензацију нематеријалне штете, због строгог инсистирања на узрочној вези код материјалне штете.

Поред плаћања новчаних износа, ЕСЈП је у новије време почео да одређује државама предузимање појединих конкретних мера. Тај заокрет је започео наредбама да се изврши повраћај нелегално одузетих непокретности њиховим власницима, да би касније уследило и налагање неких других индивидуалних мера ради успостављања статуса *quo ante*. Међутим, иако је ширио круг мера које изриче, ЕСЈП је доследно поштовао принцип супсидијарности и није се

постављао као Суд последње инстанце који је надлежан да укида или поништава одлуке националних судова.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Akdivar and Others v. Turkey (Art. 50)*, No. 21893/93, Grand Chamber Judgment of 1 April 1998, ECLI:CE:ECHR:1998:-0401JUD002189393.
- Aleksanyan v. Russia*, No. 46468/06, Judgment of 22 December 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:1222JUD004646806.
- Allard v. Sweden*, No. 35179/97, Judgment of 24 June 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0624JUD003517997.
- Al-Saadoon and Mufdhi v. United Kingdom*, No 61498/08, Judgment of 2 March 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:-0302JUD006149808.
- Al-Skeini and Others v. United Kingdom*, No.55721/07, Judgment of 7 July 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0707JUD005572107.
- Altwicker-Hámori, Szilvia, Tilmann Altwicker and Anne Peters. 2016. "Measuring Violations of Human Rights: An Empirical Analysis of Awards in Respect of Non-Pecuniary Damage under the European Convention on Human Rights." *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 76 (1): 1–51.
- Assanidze v. Georgia*, No. 71503/01, Grand Chamber Judgment of 8 April 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0408JUD007150301.
- Ayder and Others v. Turkey*, No. 23656/94, Judgment of 8 January 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0108JUD002365694.
- Basarba OOD v. Bulgaria*, No. 77660/01, Judgment of 20 January 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:0120JUD007766001.
- Belilos v. Switzerland*, No. 10328/83, Judgment of 29 April 1988, ECLI:CE:ECHR:1988:0429JUD001032883.
- Belvedere Alberghiera Srl v. Italy (Art. 41)*, No. 31524/96, Judgment of 30 October 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:-1030JUD003152496.

- Beyeler v. Italy (Art. 41)*, No. 33202/96, Judgment of 28 May 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0528JUD003320296.
- Brumărescu v. Romania (Art. 41)*, No. 28342/95, Grand Chamber Judgment of 23 January 2001, ECLI:CE:ECHR:2001:0123JUD002834295.
- Buyse, Antoine. 2008. "Lost and Regained? Restitution as a Remedy for Human Rights Violations in the Context of International Law." *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 68 (1): 129–153.
- Bydlinski, Franz. 2011. "Methodological Approaches to the Tort Law of the ECHR." In *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 29–128. Berlin: De Gruyter.
- Caleffi v. Italy*, No. 11890/85, Judgment of 24 May 1991, ECLI:CE:ECHR:1991:0524JUD001189085.
- Campbell and Cosans v. the United Kingdom (Art. 50)*, No. 7511/76 and 7743/76, Judgment of 23 March 1983, ECLI:CE:ECHR:1983:0322JUD000751176.
- Castells v. Spain*, No. 11798/85, Judgment of 23 April 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0423JUD001179885.
- Ceachir v. Moldova (Art. 41)*, No. 11712/04, Judgment of 10 December 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:1210JUD005011506.
- Comingersoll SA v. Portugal*, No. 35382/97, Grand Chamber Judgment of 6 April 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:0406JUD003538297.
- Cremer, Hans-Joachim. 2014. "Prescriptive Orders in the Operative Provisions of Judgments by the European Court of Human Rights: Beyond *res judicanda*?" In *Judgments of the European Court of Human Rights – effects and implementation*, eds. Anja Seibert-Fohr and Mark E. Villiger, 39–58. Baden-Baden: Max Planck Institute Luxembourg for International, European and Regulatory Procedural Law.
- Cretu v. Romania*, No. 32925/96, Judgment of 9 July 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0709JUD003292596.

- Cvijetić v. Croatia*, No. 71549/01, Judgment of 26 February 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0226JUD007154901.
- Ćorić, Vesna. 2017. *Naknada štete pred Evropskim nadnacionalnim sudovima*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- De Wilde, Ooms and Versyp ("Vagrancy") v. Belgium (Art. 50)*, Nos. 2832/66 et al., Judgment of 10 March 1972, ECLI:CE:ECHR:1972:0310JUD000283266.
- Doğan and Others v. Turkey (Art. 41)*, Nos. 8803–8811/02 et al., Judgment of 13 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:-0713JUD000880302.
- Dudgeon v. the United Kingdom (Art. 50)*, No. 7525/76, Judgment of 24 February 1983, ECLI:CE:ECHR:1983:-0224JUD000752576.
- Đajić, Sanja. 2014. „Naknada nematerijalne štete u postupku pred Evropskim sudom za ljudska prava: Kipar protiv Turske.” *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 48 (3): 189–206. doi: 10.5937/zrpfns48-6970.
- Eckle v. Germany (Art. 50)*, No. 8130/78, Judgment of 21 June 1983, ECLI:CE:ECHR:1983:0621JUD000813078.
- Engel and Others v. the Netherlands (Art. 50)*, Nos. 5100/71 et al., Judgment of 23 November 1976, ECLI:CE:ECHR:1976:-1123JUD000510071.
- Erdal, Ugur, and Hasan Bakirci. 2006. *Article 3 of the European Convention on Human Rights – A Practitioner's Handbook*. Geneva: Organisation Mondiale contre la Torture.
- European Court of Human Rights [ECHR], Practice Direction – Just Satisfaction Claims, issued by the President of the Court on 28 March 2007.
- European Court of Human Rights [ECHR], Rules of Court, 4 November 2019.
- Ghavitadze v. Georgia*, No. 23204/07, Judgment of 3 March 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0303JUD002320407.
- Gillow v. the United Kingdom (Art. 50)*, No. 9063/80, Judgment of 14 September 1987, ECLI:CE:ECHR:1987:-0914JUD000906380.

- Gladysheva v. Russia*, No. 7097/10, Judgment of 6 December 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:1206JUD000709710.
- Golder v. the United Kingdom*, No. 4451/70, Judgment of 21 February 1975, ECLI:CE:ECHR:1975:0221JUD000445170.
- Guzzardi v. Italy*, No. 7367/76, Judgment of 6 November 1980, ECLI:CE:ECHR:1980:1106JUD000736776.
- Hauschildt v. Denmark*, No. 10486/83, Judgment of 24 May 1989, ECLI:CE:ECHR:1989:0524JUD001048683.
- Iatridis v. Greece*, No. 31107/96, Grand Chamber Judgment of 19 October 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:1019JUD003110796.
- Ichim, Octavian. 2015. *Just Satisfaction under European Convention on Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*, No. 48787/99, Grand Chamber Judgment of 8 July 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:-0708JUD004878799.
- Jakšić, Aleksandar. 2006. *Evropska konvencija o ljudskim pravima – komentar*, Beograd: Pravni fakultet.
- Jokela v. Finland*, No. 28856/95, Judgment of 21 May 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0521JUD002885695.
- Kissling, Christa, and Denis Kelliher. 2011. "Compensation for Pecuniary and Non-Pecuniary Loss." In *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 579–724. Berlin: De Gruyter.
- Kostovska v. FYR Macedonia*, No. 44353/02, Judgment of 15 June 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0615JUD004435302.
- Kulis v. Poland (Art. 41)*, No. 15601/02, Judgment of 6 October 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1006JUD002720903.
- Kutić v. Croatia*, No. 48778/99, Judgment of 2 January 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0301JUD004877899.
- Le Compte, Van Leuven and De Meyere*, No. 6878/75 and 7238/75, Judgment of 18 October 1982, ECLI:CE:ECHR:1982:-1018JUD000687875.

- Leach, Philip. 2005. *Taking a Case to the European Court of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Lungoci v. Romania*, No. 62710/00, Judgment of 26 January 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0126JUD006271000.
- Lustig-Prean and Beckett v. United Kingdom*, (Art. 41) Nos. 31417/96 and 32377/96, Judgment of 25 July 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:0725JUD003141796.
- Manifattura v. Italy*, No. 12407/86, Judgment of 27 February 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0227JUD001240786.
- McCann and Others v. the United Kingdom*, No. 18984/91, Grand Chamber Judgment of 27 September 1995, ECLI:CE:ECHR:1995:0927JUD001898491.
- Meltex Ltd. and Mesrop Movsesyan v. Armenia*, No. 32283/04, Judgment of 17 June 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:-0617JUD003228304.
- Mijačić, Mirsa. 1992–1993. „Oblici naknade štete.” *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 32–33: 21–31.
- Mikheyev v. Russia*, No. 77617/01, Judgment of 26 January 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0126JUD007761701.
- Mocanu and Others v. Romania*, Nos. 10865/09 et al., Grand Chamber Judgment of 17 September 2014, ECLI:CE:ECHR:2014:-0917JUD001086509.
- Nifosi-Sutton, Ingrid. 2010. “The Power of the European Court of Human Rights to Order Specific Non-Monetary Relief: a Critical Appraisal from a Right to Health Perspective.” *Harvard Human Rights Journal* 23 (1): 51–73.
- Oberschlick v. Austria*, No. 11662/85, Judgment of 23 May 1991, ECLI:CE:ECHR:1991:0523JUD001166285.
- Oleksandr Volkov v. Ukraine*, No. 21722/11, Judgment of 9 January 2013, ECLI:CE:ECHR:2018:0206JUD002172211.
- Oliphant, Ken, and Katarzyna Ludwichowska. 2011. “Damage.” In *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 397–448. Berlin: De Gruyter.

- Öneryildiz v. Turkey*, No. 48939/99, Grand Chamber Judgment of 30 November 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:-1130JUD004893999.
- Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland*, Nos. 14234/88 et al., Judgment of 29 October 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:-1029JUD001423488.
- Ovey, Clare, and Robin White. 2002. *European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Oyal v. Turkey*, No. 4864/05, Judgment of 23 March 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0323JUD000486405.
- Öztürk v. Germany (Art. 50)*, No. 8544/79, Judgment of 23 October 1984, ECLI:CE:ECHR:1984:1023JUD000854479.
- Pakelli v. Germany*, No. 8398/74, Judgment of 25 April 1983, ECLI:CE:ECHR:1983:0425JUD000839878.
- Pannocchia v. Italy*, No. 37008/97, Judgment of 17 April 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0417JUD003700897.
- Papamichalopoulos and Others v. Greece*, (Art. 50), No. 14556/89, Judgment of 31 October 1995, ECLI:CE:ECHR:1995:-1031JUD001455689.
- Paunović, Milan, i Slavoljub Carić. 2007. *Evropski sud za ljudska prava: nadležnost i postupak*. Beograd: Pravni fakultet.
- Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland (Art. 50)*, No. 12742/87, Judgment of 9 February 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0209JUD001274287.
- Popović, Dragoljub. 2012. *Evropsko pravo ljudskih prava*. Beograd: Službeni glasnik.
- Prežec v. Croatia*, No. 48185/07, Judgment of 15 October 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:1015JUD004818507.
- Radišić, Jakov. 2018. *Obligaciono pravo*. Niš: Pravni fakultet.
- Ajdarić v. Croatia*, No. 20883/09, Judgment of 13 December 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:1213JUD002088309.
- Radivojević, Zoran, i Nebojša Raičević. 2017. „Sankcionisanje država članica EU zbog neizvršenja presuda Suda pravde i neobaveštavanja o sprovođenju direktiva.” *Srpska politička misao* 56 (4): 243–261. doi: 10.22182/spm.5622017.14.

- Raičević, Nebojša. 2005. „Mere koje građani Srbije i Crne Gore mogu očekivati od Evropskog suda za ljudska prava u slučaju utvrđivanja povrede njihovih prava.” U *Evropski sistem zaštite ljudskih prava – iskustva i novi izazovi*, ur. Zoran Radiojević, 163–175. Niš: Pravni fakultet.
- Ringeisen v. Austria (Art. 50)*, No. 2614/65, Judgment of 22 June 1972, ECLI:CE:ECHR:1972:0622JUD000261465.
- Saïdi v. France*, No. 14647/89, Judgment of 20 September 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:0920JUD001464789.
- Schmautzer v. Austria*, No. 15523/89, Judgment of 23 October 1995, ECLI:CE:ECHR:1995:1023JUD001552389.
- Schwabe v. Austria*, No. 13704/88, Judgment of 28 August 1992, ECLI:CE:ECHR:1992:0828JUD001370488.
- Scozzari and Giunta v. Italy*, Nos. 39221/98 and 41963/98, Grand Chamber Judgment of 13 July 2000, ECLI:CE:ECHR:2000:-0713JUD003922198.
- Shelton, Dinah. 2015. *Remedies in International Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Soering v. the United Kingdom*, No. 14038/88, Judgment of 7 July 1989, ECLI:CE:ECHR:1989:0707JUD001403888.
- Sofletea v. Romania*, No. 48179/99, Judgment of 25 November 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:1125JUD004817999.
- Sovtransavto Holding v. Ukraine*, (Art. 41) No 48553/99, Judgment of 2 October 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:-1002JUD004855399.
- Steiner, Elisabeth. 2011. “Just Satisfaction under Art 41 ECHR: A Compromise in 1950 – Problematic Now.” In *Tort Law in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, eds. Attila Fenyves, Ernst Karner, Helmut Koziol and Elisabeth Steiner, 3–26. Berlin: De Gruyter.
- Stork v. Germany*, No. 38033/02, Judgment of 13 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0713JUD003803302.
- Stretch v. United Kingdom*, No. 44277/98, Judgment of 24 June 2003, ECLI:CE:ECHR:2003:0624JUD004427798.

- Sunday Times v. UK (No 1)(Art. 50)*, No. 6538/74, Judgment of 6 November 1980, ECLI:CE:ECHR:1980:-1106JUD000653874.
- Swiercko v. Poland*, No. 9013/02, Judgment of 10 January 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0110JUD000901302.
- T. and Others v. Finland*, No. 27744/95, Judgment of 13 December 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:1213JUD002774495.
- The Former King of Greece v. Greece (Art. 41)*, No. 25701/95, Grand Chambre Judgment of 28 November 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:1128JUD002570194.
- Varnava and Others v. Turkey*, Nos. 16064/90 et al., Grand Chambre Judgment of 18 September 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:-0918JUD001606490.
- Vasiliu v. Romania*, No. 29407/95, Judgment of 21 May 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0521JUD002940795.
- Willis v. United Kingdom*, No. 36042/94, Judgment of 11 June 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0611JUD003604297.
- Wirtschafts-Trend Zeitschriften-Verlagsgesellschaft m.b.H. (No. 3) v. Austria*, Nos. 66298/01 and 15653/02, Judgment of 13 December 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:-1213JUD006629801.
- Zanghi v. Italy*, No. 11491/85, Judgment of 19 February 1991, ECLI:CE:ECHR:1991:0219JUD001149185.
- Zubko and Others v. Ukraine*, Nos. 39557/04 et al., Judgment of 24 April 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0426JUD000395504.
- Zvolsky & Zvolska v. Czech Republic*, No. 46129/99, Judgment of 12 November 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:-1112JUD004612999.

Zoran Radivojević*

Law Faculty, University of Niš

Nebojša Raičević**

Law Faculty, University of Niš

FORMS OF JUST SATISFACTION IN THE EUROPEAN SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Resume

Article 41 of the ECHR authorizes the Court to afford the applicant just satisfaction, with the aim to put him in the same legal position that he would have been in if his rights protected by the Convention had not been breached. Several forms of just satisfaction have been developed in the case law of the ECtHR.

First, the Court has granted just satisfaction in the form of a declaratory statement that there was a violation of the rights guaranteed in the Convention. This measure has applied to minor violations of protected rights, where damage to the victim was minimal. The second form of just satisfaction is compensation for pecuniary damage, which the Court awarded in order to redress the applicant for actually sustained damage and loss of profit. In its application, the ECtHR insisted on proving a causal link between the violation of the Convention and the damage. However, clear and precise criteria for calculating the amount of compensation have not been laid down yet. There are only some general rules that are implicitly derived from the ECtHR case law.

The next form of just satisfaction is compensation for non-pecuniary damage, which is applicable in case of violation of the applicant's rights which are not of an economic nature. The Convention does not contain a list of grounds for compensation of this type of damage, but the Court has assessed in each individual case whether such damages would be awarded. In determining the amount of compensation, the basic and guiding principle is the principle of equity but the Court also takes into account the

---

* E-mail address: zoranr@prafak.ni.ac.rs

** E-mail address: raicko@prafak.ni.ac.rs

severity of the Convention violation, the duration and gravity of the infringement, the applicant's personal characteristics and conduct, as well as the economic situation in the country where the violation has been committed.

In addition to compensation for damage, the Court has awarded the reimbursement of the applicant's costs and expenses incurred before the domestic authorities and the ECtHR. Reimbursement for the costs of the proceedings may be awarded only if four requirements have been cumulatively fulfilled: the costs and expenses were incurred in connection with a violation of the Convention; they were actually incurred; they are necessary; and they are reasonable as to quantum. On the other hand, the reimbursement of costs in the European system has certain advantages for the applicant which do not exist in national legal systems.

Pursuant to Article 41 of the Convention, the Court has also ordered the States to take various individual measures with the aim of re-establishing the status *quo ante*. The practice of *restitutio in integrum* began in the mid-1990s, when the Court first ordered the restitution of confiscated real estate and then requested from the States to undertake some other specific measures.

Keywords: just satisfaction, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, pecuniary damage, non-pecuniary damage, costs and expenses, *restitutio in integrum*, individual measures

---

* Овај рад је примљен 30. јануара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Божидар Бановић*

Факултет безбедности, Универзитет у Београду

Жарко Браковић

*Факултет за дипломатију и безбедност, Универзитет
„Унион – Никола Тесла” у Београду*

КАЗНЕНА ПОЛИТИКА СУДОВА ЗА КРИВИЧНА ДЕЛА НАСИЛНИЧКОГ ИМОВИНСКОГ КРИМИНАЛИТЕТА

Сажетак

Циљ овог истраживања био је, да се сагледа казнена политика и ефикасност судова у вођењу кривичног поступка против пунолетних учинилаца кривичних дела разбојничке крађе, разбојништва и изнуде. Истраживање је дизајнирано као студија пресека. Узорак су чиниле све одлуке судова за кривична дела разбојничке крађе, разбојништва и изнуде на територији Републике Србије, за које је поступак окончан, у периоду од 2007 до 2012. године. Подаци су преузети од Републичког завода за статистику и односе се на статистичко истраживање криминалитета, праћењем оптужених и осуђених лица за ова кривична дела. Резултати показују недовољну ефикасност судова у вођењу кривичних поступака и велику диспропорцију између казнене политике законодавца у виду запређене казне и казнене политике судова у искоришћености прописаних казних распона.

Кључне речи: насилнички имовински криминалитет, разбојништво, разбојничке крађа, изнуда, ефикасност судова, казнена политика судова, превенција криминалитета

---

* Имејл-адреса аутора: banovicb@fb.bg.ac.rs

УВОД

Кривична дела насилничког имовинског криминалитета (разбојничка крађа, разбојништва и изнуда) су тешка кривична дела јер их карактерише агресивно, а доста често и брутално поступање њихових учинилаца (дела код којих учинилац ради постизања одређеног циља користи напад на жртву или њиме прети). Обухвата инкриминације којима је заштитни објект имовина а извршена су уз употребу силе или претње усмерене на непосредно угрожавање живота или тела неког лица (Braković i Vanović 2019, 55–57). Из тог разлога, кривична дела разбојништва, разбојничке крађе и изнуде јесу дела са високим степеном друштвене опасности, те је интерес друштва да се она, ако је могуће, спрече у настајању, односно да се успешно сузбију, а њихови учиниоци неутралишу и примерено санкционишу.

Насилнички имовински криминалитет је специфична врста криминалитета, пре свега због последица које оставља на његове жртве. Једна од значајнијих особености ове врсте криминалитета, као и специфичност која одређује њену психолошку комплексност, јесте чињеница да долази до директне конфронтације између учиниоца и жртве. Ова интеракција је један од највећих извора страха јер се жртва суочава са изненадном претњом животу, губитком контроле и нападом на лични простор (Gale and Coupe 2005, 1–22 цитирано у: Monk, Heinonen and Eck 2005, 8). Она се одвија уз употребу силе или претње, што веома често угрожава физичку сигурност жртве (Zimring 1977, 317). Наравно да свака конфронтација, а нарочито она која је пуна јаке емоционалне напетости, подразумева велики ризик од последица (Piotrowski 2011, 429). Ово је, пре свега, последица неоснованог уверења учинилаца ових кривичних дела да они сами неће претрпети никакве повреде, нити ће бити ухапшени (Goode 1997, 338). У 2005. години ФБИ је проценио да је око 6% свих убистава било повезано са извршењем ових кривичних дела (изузев изнуде) (Cook 2009, 102–114 цитирано у: Monk, Heinonen and Eck 2005, 8). Имајући у виду значајну компоненту насиља које је присутно, криминолози ову врсту криминалитета сматрају најозбиљнијим делима против имовине (Piotrowski 2011, 429).

У Сједињеним Америчким Државама, од свих кривичних дела у којима се учинилац и жртва не познају, ова кривична дела (изузимајући изнуду) најчешће резултирају повредом или смрћу жртве (Zimring and Zuehl 1986, 1).

Ова врста криминалитета потенцијално има озбиљне последице за све жртве. Жртва трпи одређену материјалну и/или нематеријалну штету, која се манифестује кроз: физичке повреде, психичке патње, умањење имовине, осећање страха и напад на своја основна права (Viktimološko društvo Srbije [VDS] 2003, 7). Према истраживању које су обавили Милер, Кохен и Росман (Miller, Cohen, and Rossman 1993, 187), „трошкови и новчана вредност изгубљеног квалитета живота због смрти, нефаталних физичких и менталних повреда насталих као последица разбојништва у 1989 години (према тадашњој вредности долара) за једну жртву¹ износили су 24.947\$. Укупни трошкови државе на санирање последица свих жртава у 1989 години за разбојништво износили су 23.091.000.000\$ (двадесет три милијарде долара)”.

Казнена политика представља битан инструмент политике сузбијања криминалитета коју, пре свега воде, законодавна и судска власт. „Законске норме су претпоставка, основ и оквир у коме се мора кретати казнена политика судова” (Radulović 1999, 218). То и опредељује важност судова као значајног државног субјекта у реализацији криминално политичких циљева сваког друштва. Они своју улогу у контроли криминалитета остварују изрицањем адекватне, законите, кривичне санкције учиниоцу кривичног дела (Nadrljanski 2009, 140). Судови својим одлукама креирају казнену политику која би „требало да буде у складу са намерама законодавца о томе како реаговати у конкретним случајевима и које кривичне санкције изрицати” (Stojanović 2012, 1). Према односу прописаних и изречених санкција та казнена политика оцењује се као блага или строга.

Као што „прекомерне казне не дају позитивне ефекте” (Šelih 2009, 50), тако и благе немају никакав ефекат на генералну и специјалну превенцију. Благе казне показују „неспособност кривичног правосудног система да, кроз претњу казном, утиче на одлуку потенцијалног учиниоца који има

1) Нису узети у обзир трошкови који се односе на вредност изгубљене имовине и трошкове друштва који се улажу на превенцију криминалитета.

предиспозицију за криминално понашање” (O’ Shea 2007, 289). У свом истраживању Ерлих (Ehrlich 1975, 521–565 цитирано у: Phillips and Votey 1975, 327) је закључио да вероватноћа затворске казне и просечно време издржавања казне имају значајан утицај и да застрашују учиниоце седам кривичних дела која се налазе на списку ФБИ-ја (разбојништво, провала, крађа, крађа возила, напад, силовање и убиство), уз изузетак дужине одслужене казне у случају убиства.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Литература која се бави емпиријским истраживањем казнене политике и ефикасности судова у односу на кривична дела разбојничке крађе, разбојништва и изнуде веома је оскудна.

Квалитативним истраживањем казнене политике судова за кривично дело разбојништва бавио се Кос (Kos 2004, 435–474). Његово истраживање односило се на анализу казнене политике жупанијских судова у Републици Хрватској за кривична дела убиство, разбојништво и тешко дело против сигурности јавног саобраћаја. Предмет истраживања била је казнена политика судова кроз анализу статистичких података Државног завода за статистику и одређеног броја судских пресуда за ова кривична дела. Акцент је на анализи олакшавајућих и отежавајућих околности које си имале утицаја на изречене кривичне санкције. За кривично дело разбојништва анализирано је 60 предмета у периоду 1993–1997, за које је су првом степену били надлежни жупанијски а у другом Врховни суд. Највећи број казни од 38% (према анализи предмета) кретао се у распону од 1 до 2 године затвора, 33% се односило на казне од 3 месеца до 1 године, а 29% на казне од 2 до 5 година. Даљом анализом предмета констатује се да су судови у процесу индивидуализације казне утврдили 306 околности од којих су 74% олакшавајуће и 26% отежавајуће. Највећи број утврђених околности односио се на ранији живот учинилаца чак 184 (61%), од чега је 81,62% било у категорији олакшавајућих. За период 1998–2002. године анализирано је 50 предмета који су због промене казnenих распона остали у надлежности жупанијских судова. И у овом периоду запажено је 67% олакшавајућих и 23% отежавајућих

околности, међу којима поново доминирају околности који се односе на ранији живот учинилаца. Према подацима број изречених казни до једне године је 39,01%, од 1 до 2 године 24,09%, од 2 до 3 године 9,80%, од 3 до 5 година 10,78%, од 5 до 10 година 2,38% и 10 и више година 0,56%. Кос закључује, да је распон казни ограничен на веома мали сегмент у односу на казнени распон који пружа закон. Највећи број казни изречен је применом одредаба о ублажавању казни. Према његовом мишљењу, евидентно је да судови ово тешко кривично дело не третирају на исти начин као законодавац.

Значај откривања и кажњавања учинилаца разбојништва у превенцији разбојничког криминалитета у Босни и Херцеговини истраживао је Чачковић (Ћачковић 2015, 40–64). Он у свом раду разматра превентивни утицај извесности кажњавања и казнене политике на смањење мотивације учинилаца за извршење кривичног дела разбојништва у БиХ. Према његовом мишљењу, казнена политика судова не делује превентивно на сузбијање извршења разбојништва. Закључује се да би приликом одмеравања казне требало доследније примењивати кривични закон, изрицањем казне у оквиру предвиђених казнених распона. Полазећи од тога да су, према истраживању, учиниоцима квалификованих облика кривичног дела разбојништва, судови у 76,1% случајева ублажавали казне испод законског минимума, он предлаже да се овај институт користи само у изузетним случајевима.

МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање је дизајнирано као студија пресека. Узорак су чиниле све одлуке судова које се односе на пунолетне учиниоце кривичних дела разбојничке крађе, разбојништва и изнуде извршених на територији Републике Србије у периоду од 2007 до 2012. године, а за које је поступак окончан. Подаци су прибављени у Републичком заводу за статистику Републике Србије и односе се на статистичко истраживање криминалитета, праћењем оптужених и осуђених лица за ова кривична дела. Треба имати у виду, да се: статистички параметри односе на све одлуке судова обрађене у календарској години на коју се односе, и не прате исход исте пријаве у оптуживању и

пресуђивању; истраживање се односи на сва оптужена лица против којих је правноснажно завршен кривични поступак; учиниоцима којима је изречена кривична санкција за кривична дела извршена у стицају, неко од ових дела (разбојничка крађа, разбојништва или изнуда) је најтеже кривично дело, односно, дело за које је законом прописана најтежа кривична санкција.

Варијабле

Варијабле у истраживању односе се на процену политике кажњавања коју воде судови и ефикасности субјеката у главном кривичном поступку:

1. Сагледавање квалитативне и квантитативне структуре изречених кривичних санкција, анализом варијабли које се односе на: исход поступка за оптужена пунолетна лица; структуру изречених кривичних санкција; структуру мера безбедности и временску дистрибуцију изречених затворских казни.
2. Проучавање параметара који су се у поступку индивидуализације казне, могли узимати као олакшавајуће или отежавајуће околности, анализом варијабли које се односе на: структуру поврата; број учесника у извршењу дела; облике саучесништва; дистрибуцију изречених санкција за дела у стицају; брачну структуру; радни статус; родну и старосну структуру учинилаца; родну и старосну структуру жртава.
3. Ефикасност процесних субјеката пре свега у главном кривичном поступку, анализом варијабле која се односи на: трајање поступка од оптужбе до правноснажности.

Статистичка анализа

За анализу података коришћене су апсолутне и релативне учесталости исказане у виду процената и методе за графичко приказивање података.

РЕЗУЛТАТИ

Дескриптивном анализом фундираном на квантитативним статистичким подацима који су нам били на располагању, били смо у могућности да утврдимо различите индикаторе који се односе на предмет истраживања.

Квалитативни и квантитативни показатељи дистрибуције кривичних санкција

Анализом резултата истраживања, евидентно је да у структури изречених кривичних санкција за кривична дела насилничког имовинског криминалитета (табела 1), доминирају казне (89,17%).

Табела 1: Структура изречених кривичних санкција (казне и мере упозорења) у периоду 2007–2012. године²

Кривично дело	Укупно	Врста							
		Казне				мере упозорења			
		затвор		новчана казна		условна осуда		судска опомена	
		п	%	Н	%	п	%	Н	%
Разбојн. крађа	220	195	88,64	0	0,00	25	11,36	0	0,00
Разбојништво	3815	3554	93,16	11	0,29	175	4,59	0	0,00
Изнуда	547	324	59,23	2	0,37	217	39,67	0	0,00
Укупно НИК	4582	4073	88,89	13	0,28	417	9,10	0	0,00

Извор: Обрада аутора

Друштвена опасност ових дела детерминише казну затвора као примарну казну (88,89%). Ова казна доминира за кривична дела разбојништва (93,16%), за разлику од изнуде (59,23%). Новчана казна изрицана је у симболичном броју (0,28%). Учешће мера упозорења у структури је шаролико. Од 39,67% условних осуда за изнуду до 4,59% за разбојништва. Анализом ових статистичких параметара, нисмо забележили изрицање судске опомене учиниоцима ових кривичних дела, што је и очекивано.

2) Статистички параметри Републичког завода за статистику (РЗСС) коришћени у раду су за потребе рада прибављени од РЗСС у складу са прописаним процедурама.

Табела 2: Структура изречених кривичних санкција
(васпитне мере и остало)

Кривично дело	Укупно	Врста			
		васпитна мера		проглашен кривим а ослобођен од казне ³	
		n	%	N	%
Разбојн. крађа	220	0	0,00	0	0,00
Разбојништва	3815	67	1,76	8	0,21
Изнуда	547	3	0,55	1	0,18
Укупно НИК	4582	70	1,53	9	0,20

Извор: Обрада аутора

Васпитне мере изрицане млађим пунолетним лицима (табела 2), која у време суђења нису напунила 21 годину, чине само 1,53% свих изречених санкција процесуираним учиниоцима насилничког имовинског криминалитета.

Табела 3: Структура изречених мера безбедности

Кривично дело	Укупно	Мера безбедности							
		обавезно псих. леч. и чување у з/у		обавезно псих. лечење на слободи		обавезно леч. наркомана		обавезно леч. алкохоличара	
		N	%	n	%	n	%	n	%
Разбојн. крађа	26	1	3,85	2	7,69	23	88,46	0	0,00
Разбојништва	481	17	3,53	11	2,29	412	85,65	41	8,52
Изнуда	8	2	25,00	1	12,50	4	50,00	1	12,50
Укупно НИК	515	20	3,88	14	2,72	439	85,24	2	8,16

Извор: Обрада аутора

3) Према номенклатури Републичког завода за статистику, овај параметар се односи на случајеве садржане у појединим одредбама Кривичног законика (КЗ 2019, чл. 18, 19, 20 и 21).

Предмет истраживања су биле само мере безбедности које се најчешће примењују према правноснажно санкционисаним учиниоцима ових кривичних дела (табела 3). Мере безбедности изречене су према 515 санкционисаних лица за ова дела. Познато је да значајан број учинилаца врши ова дела како би дошли до новца којим би подржали своју зависност од дроге, па је логично, да је најчешће примењивана мера безбедности, „обавезно лечење наркомана”. Она је изречена према 88,46% лица правноснажно осуђених за разбојничку крађу, 85,65% за разбојништва и у 50% за изнуду.

Казна затвора, као примарно изрицана санкција према учиниоцима анализираних кривичних дела примењивана је веома доследно. Међутим, имајући у виду дужину трајања изречених казни затвора (табела 4), њихов специјално превентивни ефекат, у виду „специјалне (негативне) превенције” (Niggli 1997, 34–39), веома је упитан.

Табела 4: Временска дистрибуција изречених затворских казни

Кривично дело	Укупно	Временски распон у годинама											
		до 1 године		од 1 до 2		од 2 до 3		од 3 до 5		од 5 до 10		више од 10	
		п	%	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
Разбојн. крађа	195	93	47,69	59	30,26	29	14,87	11	5,64	3	1,54	0	0,00
Разбојништва	3554	1102	31,01	949	26,70	694	19,53	593	16,69	197	5,54	19	0,53
Изнуда	324	214	66,05	65	20,06	24	7,41	20	6,17	1	0,31	0	0,00
Укупно НИК	3878	1316	33,94	1014	26,15	718	18,51	613	15,81	198	5,11	19	0,49

Извор: Обрада аутора

Анализом резултата истраживања који се односе на временску структуру изречених затворских казни, неспорно је, да је казнена политика судова веома добра у погледу избора кривичних санкција, али је крајње упитан њихов квалитет у односу на временску дистрибуцију изречених казни затвора.

Очигледно је да се највећи број изречених затворских казни (чак 47,69%), креће у временском распону до једне

године, што је испод законом прописаног минимума (табела 4). Ако се има у виду да се још 45,13% (од 1 до 3 године) казни креће у доњој трећини казненог распона за основни облик овог кривичног дела, можемо констатовати да је казнени потенцијал који закон омогућава веома слабо искоришћен.

За кривично дело разбојништва највећи број казни затвора је до 1 године 31,01%, од 1 до 2 године 26,70% и од 2 до 3, 19,53%. Преко пет година санкционисано је само 6,07% учинилаца овог кривичног дела.

Слично је и за изнуду, где је испод законског минимума (испод 1 године) санкционисано чак 2/3 (66,05%) правноснажно осуђених за ово кривично дело.

Индикатори за вредновање казнене политике

Водећи рачуна о потреби индивидуализације казне, све битне чињенице које су имале утицаја на овако благу казнену политику могу се утврдити квалитативном анализом сваке појединачне одлуке. Међутим, ова анализа казнене политике судова односи се на све одлуке из посматраног временског периода коју је могуће урадити квантитативним истраживањем доступних статистичких параметара а који би могли имати утицаја на њу.

Имајући у виду остваривање сврхе кажњавања, полазећи од прописаних казнених оквира, олакшавајуће и отежавајуће околности представљају непосредан основ за одмеравање казне. Због тога ћемо у наставку покушати да утврдимо какав су утицај оне могле и да остваре.

У том смислу, ранији живот учиниоца је важна околност која може имати утицаја, пре свега кроз претходну неосуђиваност. Ова значајна чињеница може се сагледати анализом поврата у извршењу дела. Наиме, поврат се може тумачити тако да учинилац, поновним извршењем кривичног дела, показује да претходном казном није постигнута сврха кажњавања, па сходно томе ову околност требало би узети као отежавајућу.

Табела 5: Структура поврата

Кривично дело	Укупно осуђено лица	Врста поврата							
		укупно поврат		генерални ⁴		специјални ⁵			
						истоврсно дело		истоврсно и друго дело	
		n	%	n	%	n	%	n	%
Разбојн. крађа	220	145	65,91	55	37,93	32	22,07	58	40,00
Разбојништва	3815	2119	55,54	1082	51,06	317	14,96	720	33,98
Изнуда	547	280	51,19	186	66,43	21	7,50	73	26,07
Укупно НИК	4582	2544	55,52	1323	52,00	370	14,54	851	33,45

Извор: Обрада аутора

Претходне санкције нису оствариле превентивни утицај на 65,91% учинилаца који су извршили разбојничку крађу (табела 5). Генерални поврат је евидентан код 37,93% а специјални код 62,07% лица. Разбојништва је у поврату извршило 55,54% лица, при чему је генерални поврат заступљен у 51,06%, а специјални у 48,94% случајева. И код учинилаца изнуде поврат је заступљен код више од половине (51,19%) њих.

Број учесника у извршењу дела указује на њихову одлучност у намери да изврше кривично дело. Треба имати у виду да је код ових кривичних дела број учинилаца и значајна квалификаторна околност. Групно извршење кривичних дела, поред тога, треба посматрати и као околност коју је неопходно процењивати приликом утврђивања степена кривице, нарочито у процени вољног елемента код умишљаја.

4) Генерални поврат постоји када учинилац после правоснажне пресуде за извршење кривичног дела, понови извршење било којег кривичног дела.

5) Специјални поврат постоји када учинилац после правоснажне пресуде, изврши исто или истоврсно кривично дело.

Табела 6: Структура броја учесника у извршењу кривичног дела

Кривично дело	Укупно	Број учесника у извршењу									
		самостално извршење		два учиниоца		групно извршење					
						три		четири		пет и више	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Разбојн. крађа	220	147	66,82	49	22,27	20	9,09	4	1,82	0	0,00
Разбојништва	3815	1600	41,94	1102	28,89	607	15,91	308	8,07	198	5,19
Изнуда	547	270	49,36	173	31,63	95	17,37	9	1,65	0	0,00
Укупно НИК	4582	2017	44,02	1324	28,90	72	15,76	321	7,01	198	4,32

Извор: Обрада аутора

Самостално учешће у реализацији разбојничке крађе забележено је код две трећине (66,82%) правноснажних пресуда (табела 6), два лица су учествовала у 22,27%, док је у 10,91% ово кривично дело извршено у групи,⁶ најчешће уз учешће три лица (9,09%). Највећи број извршења у групи је код разбојништва 29,17%, уз, значајан проценат извршења овог дела од стране два учиниоца 28,89%. Слични су резултати и за кривично дело изнуде. Наиме, 19,02% изнуда извршено је у групи, затим, уз учешће двоје лица око једна трећина (31,63%), док је 49,36% учинилаца самостално извршило ово дело. При томе треба имати у виду (табела 7) да је од укупног броја дела извршених уз учешће најмање два лица, за подстрекавање у извршењу кривичног дела осуђено 0,54% за разбојништва и 1,08% за изнуду. За помагање 1,08% за разбојништва и 2,17% за изнуду. Као што се може уочити, за разбојничку крађу није било лица која су осуђена за подстрекавање и помагање.

6) „Група је најмање три лица повезаних ради трајног или повремениг вршења кривичних дела која не мора да имају дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру” (KZ 2019, чл. 112).

Табела 7: Облици саучесништва

Кривично дело	Укупно	Облици саучесништва			
		подстрекавање		помагање	
		n	%	n	%
Разбојничка крађа	49	0	0,00	0	0,00
Разбојништва	2215	12	0,54	24	1,08
Изнуда	277	3	1,08	6	2,17
Укупно НИК	2541	15	0,59	30	1,18

Извор: Обрада аутора

Следећа околност која може имати утицаја за процену ефикасности кривичноправног система и казнене политике као елемента његове ефикасности је број лица која су истовремено осуђена за више кривичних дела – у стицају.

Табела 8: Дистрибуција изречених санкција за дела у стицају

Кривично дело	Укупно	N	%
Разбојничка крађа	220	14	6,36
Разбојништва	3815	247	6,47
Изнуда	547	7	1,28
Укупно НИК	4582	268	5,85

Извор: Обрада аутора

Од укупног броја осуђених за разбојничку крађу, код 6,36% лица она је обухватала казну затвора изречену за стицај кривичних дела. За разбојништва је то нешто више 6,47%, док је за изнуду само 1,28% (табела 8).

Следећа околност коју суд, у складу са законом, узима у обзир приликом одмеравања казне јесу личне прилике оптужених лица. Оне се у судској пракси, по правилу, сматрају олакшавајућим околностима (Stojanović 2008, 282) и највише доприносе блажој казненој политици (ожењен, отац малолетне деце, млад, стар, лошег здравственог стања, итд.) (Stojanović 2012, 10). Овакав приступ веома је упитан, „јер већина тих околности служе само као покриће за већ одмерену казну и за формално испуњавање обавезе да се одлука о казни, нарочито када је реч о ублажавању казне и условној осуди, образложи” (10).

Табела 9: Брачна структура осуђених лица

Кривично дело	Укупно	Брачни статус								
		неожењен/ неудата		ожењен/ удата		удовац/ удовица		разведен/ разведена		непознато
		п	%	п	%	п	%	п	%	п
Разбојничка крађа	220	132	62,26	54	25,47	0	0,00	26	12,26	8
Разбојништва	3815	2568	70,67	826	22,73	21	0,58	219	6,03	181
Изнуда	547	286	54,37	215	40,87	2	0,38	23	4,37	21
Укупно НИК	4582	2986	68,30	1095	25,05	23	0,53	268	6,13	210

Извор: Обрада аутора

Анализом резултата који се односе на брачни статус правноснажно осуђених учинилаца (табела 9), можемо видети да је неожењено односно неодато чак нешто више од две трећине (70,67%) учинилаца кривичног дела разбојништва, 62,26% разбојничке крађе и више од половине осуђених за изнуду (54,37%). Док се проценат ожењених или удатих креће око четвртине за разбојничку крађу и разбојништва и 40,87% за изнуду. Број удоваца или удовица је занемарљив.

Табела 10: Радни статус осуђених лица

Кривично дело	Укупно	Радни статус						
		запослен		незапослен		неактиван ⁷		непознато
		n	%	N	%	n	%	n
Разбојничка крађа	220	49	25,26	132	68,04	13	6,70	26
Разбојништва	3815	93	27,58	2236	66,31	206	6,11	443
Изнуда	547	187	38,24	268	54,81	34	6,95	58
Укупно НИК	4582	1166	28,75	2636	65,01	253	6,24	527

Извор: Обрада аутора

Између половине и две трећине лица осуђених за ова дела у време извршења нису били запослени (табела 10). Запослено је било 38,24% учинилаца изнуде, 27,58% разбојништва и 25,26% разбојничке крађе. Између 6 и 7% је било радно неактивно.

Табела 11: Родна структура осуђених лица

Кривично дело	Укупно	Родна структура			
		мушкарци		жене	
		n	%	n	%
Разбојничка крађа	220	206	93,64	14	6,36
Разбојништва	3815	3671	96,23	144	3,77
Изнуда	547	525	95,98	22	4,02
Укупно НИК	4362	4196	96,19	166	3,81

Извор: Обрада аутора

Као што се може видети у табели 11, више од девет десетина осуђених учинилаца ових дела су мушкарци. Жене у укупној родној структури учествују највише за разбојничку крађу, тек са 6,36%, изнуду 4,02% и разбојништва 3,77%.

7) Ученик, студент, домаћица, неспособан за рад, пензионер.

Табела 12: Старосна структура осуђених лица

Старосна структура	Кривично дело							
	Разбојничка крађа		Разбојништва		Изнуда		Укупно НИК	
	n	%	n	%	n	%	n	%
18–20 год.	24	10,91	807	21,20	79	14,47	910	19,90
21–24 год.	50	22,73	1085	28,51	130	23,81	1265	27,67
25–29 год.	62	28,18	966	25,38	124	22,71	1152	25,20
30–39 год.	62	28,18	744	19,55	124	22,71	930	20,34
40–49 год.	14	6,36	159	4,18	67	12,27	240	5,25
50–59 год.	8	3,64	40	1,05	19	3,48	67	1,47
60 и више	0	0,00	5	0,13	3	0,55	8	0,17
Непознато	0		9		1		10	
Укупно	220	100	3815	100	547	100	4582	100

Извор: Обрада аутора

У неколико претходних табела приказали смо резултате и анализирали родну структуру и старосну доб учинилаца. Међутим, према нашем мишљењу, са аспекта утврђивања околности које могу имати утицаја на процену олакшавајућих и отежавајућих, неопходно је сагледати и структуру жртава.

Табела 13: Родна структура жртава⁸

Кривично дело	Укупно жртва	П о л			
		Мушки		Женски	
		n	%	n	%
Разбојничка крађа	212	133	62,74	79	37,26
Разбојништва	3114	1573	50,51	1541	49,49

Извор: Обрада аутора

8) У табелама 13. и 14. нису приказани статистички параметри за кривично дело изнуда. Уочљиво је да укупан број осуђених лица одступа од параметара у другим табелама које се односе на осуђена лица, то је због тога што се овде приказују параметри за осуђена лица која су дело извршила сама или су осуђени као извршиоци по номенклатури РЗС.

Жртве учинилаца кривичних дела разбојништва су у незнатно већем броју мушкарци 50,51% (табела 13), за разлику од разбојничке крађе где су објект виктимизације били претежно мушкарци (62,74%).

Табела 14: Старосна структура жртава

Кривично дело	Укупно жртава	Старосна структура					
		деца		малолетна лица		више од 18 год.	
		n	%	n	%	n	%
Разбојничка крађа	212	1	0,47	17	8,02	194	91,51
Разбојништва	3114	41	1,32	162	5,20	2911	93,48

Извор: Обрада аутора

Иако су жртве у великој већини пунолетна лица, забрињавајућа је виктимизација малолетних жртава, 8,02% за разбојничку крађу и 5,20% за разбојништва и чак 1,32% деце у извршењу разбојништва (табела 14).

Табела 15: Трајање поступка од оптужбе до правноснажности одлуке

Кривично дело	Укупно	Трајање поступка											
		до 2 месеца		од 2 до 4 месеца		од 4 до 6 месеци		од 6 до 12 месеци		од 1 до 2 године		преко 2 године	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Разбојн. крађа	255	4	1,57	15	5,88	29	11,37	56	21,96	64	25,10	87	34,12
Разбојништва	4164	61	1,46	207	4,97	299	7,18	1004	24,11	1063	25,53	1530	36,74
Изнуда	587	6	0,76	28	3,56	39	4,96	97	12,33	140	17,79	477	60,61
Укупно НИК	5206	71	1,36	250	4,80	367	7,05	1157	22,22	1267	24,34	2094	40,22

Извор: Обрада аутора

Анализом резултата истраживања који се односе на дужину трајања поступка од оптужбе до правноснажности (табела 15), можемо констатовати да поступак најдуже траје за изнуду, у 60,61% случајева преко две године. У истом периоду,

окончано је 36,74% поступака за разбојништва 36,74% и разбојничку крађу 34,12%. Било би веома значајно када бисмо имали тачну временску одредницу завршетка поступака који трају преко две године, међутим, они се статистички не прате.

ДИСКУСИЈА

Ефикасно спречавање и расветљавање кривичних дела и исто тако вођен кривични поступак, основни су постулати остваривања генералне превенције криминалитета. Која је егзактна мера ефикасности судова веома је тешко проценити, али ефикасним поступком можемо сматрати „само онај поступак у којем је у реално кратком временском интервалу од његовог покретања па до окончања, уз пуно поштовање законитости његовог вођења, донешена правилна и законита правноснажна судска одлука” (Вејатовић 2015, 28).

Не улазећи у сложеност поступака због тежине дела, евидентно је да постоји простор за унапређење квантитативне ефикасности судова. Пре свега, имајући у виду чињеницу да поступци за ова кривична дела, у 2/3 случајева за разбојништва и разбојничку крађу, а чак 78,40% случајева за изнуду трају више од једне године. Поставља се питање, који то разлози имају утицаја, да једна трећина поступака траје више од две године, ако се потврђивањем оптужнице ушло у главни кривични поступак. Посебно, ако је квалитет изведених доказа био довољан да обезбеди релативно висок проценат одлука судова у којима су оптужена лица проглашена кривим. Несумњиво је да боља организованост судова и законска норма која би требало да онемогући злоупотребу права, може поступак учинити ефикаснијим.

Казнена политика судова, представља потврду или негацију казнене политике законодавца. Она има значајног утицаја и на генералну, а посебно специјалну превенцију, па је због тога неопходно стално пратити и по потреби кориговати да би била у њиховој функцији.

Казна затвора најизраженија је кривична санкција за разбојничку крађу, али се поставља питање оправданости близу половине казни испод прописаног минимума и друге

половине казни до три године. Треба имати у виду да је казна од три године минимална за квалификовани облик из става 3. овог кривичног дела. Поставља се питање мериторности примене института ублажавања казне у овом обиму, посебно имајући у виду и број условних осуда (11,36% од укупног броја санкција, табела 1). Чињеница је да је ублажавање казне примењено према нешто више од три петине учинилаца овог дела. Узимајући у обзир и број учинилаца који су дело извршили у групи, што представља једну од квалификаторних околности (табела 6) за који је прописан већи законски минимум казне (минимално три године), поставља се питање оправданости овакве казнене политике. Такође, може се закључити да је у значајном броју извршено ублажавање по врсти санкције, изрицањем условне осуде. За судско ублажавање казне (KZ 2019, чл. 56, ст. 3), неопходно је да суд утврди постојање нарочито олакшавајућих околности, те да се ублажавањем може постићи сврха кажњавања. Које олакшавајуће околности у укупном збиру могу имати толико утицаја да им судови својим одлукама поклоне веру, третирајући их као нарочито олакшавајуће, и послуже као платформа да утврде, да се сврха кажњавања може постићи изрицањем казни испод законског минимума? Поставља се питање уважавања свих оних околности које је суд могао или требало да узме у обзир процењујући их као отежавајуће, пре свега поврат који се код учинилаца овог кривичног дела појављује у чак 65,91%, а посебно специјални поврат (62,07%). Дакле, ова околност није имала великог утицаја на одлуку приликом ублажавања казне а такође, и у процесу одмеравања казне, јер се и поред тога казне крећу око законског минимума. Извршење овог дела од стране више лица је битна околност за утврђивања вољног момента код умишљаја. Она се сагледава приликом утврђивања степена кривице, па би самим тим, као отежавајућа околност, требало да има утицаја у поступку одмеравања казне код 33,18% учинилаца. Евидентно је да је приликом одмеравања казни приоритет дат олакшавајућим околностима, пре свега, незапослености учинилаца (табела 10). Било би интересантно обавити квалитативну анализу одлука суда и видети како су процењиване породичне прилике, посебно имајући у виду велики број учинилаца који нису били ни у каквом облику брачне заједнице (табела 9). И однос родне структуре учинилаца

(табела 11) и жртава (табела 13) тешко да је могао бити тако окарактерисан, бар за број оних мушкараца, који су рачунали да ће сигурно извршити разбојничку крађу бирајући жене за жртве. Насупрот томе, старосна доб (табела 12) може бити олакшавајућа околност за значајан број учинилаца, осим за оне, који су за жртве одабрали децу и малолетна лица (табела 14).

Казнена политика судова за кривично дело разбојништва слична је кривичном делу разбојничке крађе. Казна затвора је најдоминантнија кривична санкција (табела 1). Резултати истраживања нам дају за право на закључак да је у погледу временске дистрибуције казне затвора казнена политика судова веома блага. Веома је забрињавајућа чињеница да је само 42,29% казни тек изнад прописаног законског минимума. Познато је да разбојништво често врше зависници (наркомани, алкохоличари). Међутим, број изречених мера безбедности од 12,61% (табела 3) увелико не кореспондира са бројем могућих учинилаца на које се односи привилеговани облик овог кривичног дела (вредност одузетих ствари не прелази 5.000,00 динара). Све ово сугерише нам закључак да су различите олакшавајуће околности имале значајног утицаја на ублажавање, али и на одмеравање казне, која се у великој мери креће око законског минимума. Имајући у виду друштвену опасност разбојништва, број изречених казни затвора преко три године (22,76%) свакако није довољан да би се остварила функција генералне и специјалне превенције посебно ако се има у виду чињеница да је чак 29,17% учинилаца дело извршило у групи (табела 6). Не доводећи у питање право суда да у складу са својој проценом вреднује све околности које могу имати утицаја на одмеравање казне, резултати овог истраживања показују да олакшавајуће околности у казненој политици судова за разбојништва имају примат у односу на отежавајуће околности. Када се овоме дода да је 55,91% учинилаца раније већ било осуђивано, од чега се скоро 50% налази у специјалном поврату јасно је да је претходни закључак исправан. Заједничко извршење, уз учешће више лица, по правилу, требало би да буде опасније, па би сразмерно томе и мера изречене казне требало да је већа. Међутим, код 58,06% учинилаца (табела 6) разбојништва ова корелација није

видљива. Занемарљиво је учешће лица која су санкционисана за подстрекавање или помагање у извршењу разбојништва (табела 10). Није за потцењивање ни број осуђених којима је изречена казна за кривична дела извршена у стицају (табела 8). Свакако, у процени казнене политике не треба занемарити ни утицај породичних прилика у виду брачног статуса (табела 9), незапослености учинилаца (табела 10), значајно учешће млађих лица у извршењу разбојништва, који су у озбиљном броју већ имала искуства у процесуирању за претходно извршена кривична дела (табела 12).

Иако су казнени распони за кривично дело изнуде доста велики, политика изрицања казни кретала се у подручју испод или скоро стриктно у оквиру прописаног законског минимума (табела 1 и 4). Тако је за изнуду само 59,23% изречених казни затвора, а чак 39,67% условних осуда. Такође, 66,05% изречених казни затвора је испод законског минимума, што нас упућује на закључак да је казнена политика за ово кривично дело, у најмању руку, веома блага, иако се ради о кривичном делу које код жртава производи значајне психофизичке последице, а са друге стране често су у питању учиниоци са криминалном каријером и високим степеном друштвене опасности. Институт ублажавања казне за ово кривично дело коришћен је као правило а не као изузетак. Од укупног броја околности које би требало разматрати приликом одмеравања, односно ублажавања казне, судови су приоритет давали олакшавајућим околностима. Резултати, пре свега онај део који смо били у могућности да сагледамо квантитативним истраживањем, дају нам за право да констатујемо да је било доста простора за знатно строжу казнену политику судова. Личне прилике учинилаца ових дела у оквиру истраживаних околности, су нешто боље него код друга два дела која смо анализирали. Већи број учинилаца живи у функционалној породичној заједници 40,87% (табела 9) са бољим радноправним статусом (запослено 38,24%, табела 10). Мушкарци (95,98%), у нешто више од половине случајева удружени у извршењу дела (табела 6), претежне старосне доби до 30 година (60,99%, табела 12), чине профил учиниоца овог кривичног дела али и карактеришу могуће околности које је суд узео као олакшавајуће, приликом одмеравања казне. Евидентно је да је пракса судова била да

поврат не узимају као отежавајућу околност, јер је више од половине учинилаца било у поврату (табела 5). С обзиром да је у нашој земљи пракса да изнуда долази након зеленаштва, изгледа да је допринос жртве сопственој виктимизацији узиман као значајна олакшавајућа околност.

ЗАКЉУЧАК

Приликом одлучивања о врсти и висини казне судовима су на располагању све неопходне чињенице за доношење исправне одлуке. Ствар је њихове процене како ће различите околности довести у везу са дугим чињеницама, и како ће те околности третирати приликом одмеравања казне, као олакшавајуће или отежавајуће по учиниоца кривичног дела.

Постоји диспропорција између казнене политике законодавца, у виду запрећене казне, и казнене политике судова, приликом одмеравања и изрицања казни за ова кривична дела.

Број поврата у извршењу и сами трендови извршења ових дела, јасно нам показују да политика благог кажњавања коју воде судови, није у функцији не само генералне и специјалне превенције криминалитета, већ ни превенције криминалитета уопште. Иако је сасвим јасно да без мера превенције, које треба да спроводе и остали субјекти формалне и неформалне социјалне контроле, није могуће редуковати извршење ових кривичних дела, казнена политика судова битан је инструмент политике сузбијања криминалитета.

Погрешно је уверење да се поштравањем прописаних казни насилнички имовински криминалитет може ефикасно сузбити. Ефикасан приступ подразумева ефикасно откривањем учинилаца, њихово ефикасно процесуирање и поштравање казнене политике судова у оквиру законом прописаних казних распона за ова кривична дела.

Ефикасније вођење кривичног поступка остварило би се бољом организацијом рада судова и спречавањем опструкције поступка злоупотребом права, али не на уштрб начела законитости.

Ранија осуђиваност требало би да има већи значај у процесу одмеравања казне.

Иако је дискутабилан допринос ресоцијализације остваривању заштитне функције кривичног права, она не умањује значај примене кривичних санкција и не амнестира судове да воде веома благу казнену политику. Поставља се питање могућности остваривања функције позитивне специјалне превенције криминалитета. Јер, када ће и да ли ће доћи до корекције у понашању лица према коме се примењује програм ресоцијализације, зависи и од особености његове личности. У сваком случају, неминовно је да све корективне мере које се предузимају у циљу њихове ресоцијализације, можда неће имати ефекта већ у првој активизацији. Према мишљењу Бока (Bock 2007, 101 citirano u: Bock 2010, 160), „да је неко непоправљив, види се тек на крају његовог живота, никако на средини или чак на почетку када први пут изостану жељени ефекти предвиђене мере”. И ако затвор посматрамо као место за чување опасних људи у којој је њихов потенцијал да нашкоде другима сведен на минимум (Chearing 2001, 209), овакав учинак казнене политике упитан је и у остваривању негативне специјалне превенције извршења ових кривичних дела, полазећи пре свега од времена за које је лице склоњено из нормалног друштвеног окружења.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bejatović, Stanko. 2015. „Efikasnost krivičnog postupka kao međunarodni pravni standard i reforma krivičnog procesnog zakonodavstva Srbije (norma i praksa).” *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo* 20 (2): 27–54.
- Bock, Michael. 2010. „Pozitivna specijalna prevencija i nove tendencije u kriminalnoj politici.” *Crimen* 1 (2): 139–167.
- Braković, Žarko, i Božidar Banović. 2019. „Efikasnost nadležnih državnih organa u otkrivanju i gonjenju učinilaca krivičnih dela nasilničkog imovinskog kriminaliteta.” *Bezbednost* 61 (3): 54–81. doi: 10.5937/bezbednost1903054B.

- Chearing, Clifford. 2001. "Punishment and the changing face of the governance." *Punishment & Society* 3 (2): 203–220. doi: 10.1177/1462474501003002001.
- Čačković, Damir. 2015. „Značaj otkrivanja i kažnjavanja izvršilaca razbojništva u prevenciji razbojničkog kriminaliteta u Bosni i Hercegovini.” *Zbornik radova pravnog fakulteta u Tuzli* 1 (2): 40–64.
- Goode, Erich. 1997. *Deviant Behavior*. New Jersey: Prentice – Hall.
- Kos, Damir. 2004. „Zakonska i sudska politika kažnjavanja županijskih sudova u Republici Hrvatskoj – ubojstvo, razbojništvo i teško djelo protiv sigurnosti javnog prometa.” *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 11 (2): 435–474.
- Krivični zakonik [KZ], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 85/2005, 88/2005 – ispr, 107/2005 – ispr, 72/2009 – ispr, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.
- Miller, Ted R, Mark A Cohen, and Shelli B Rossman. 1993. "Victim costs of violent crime and resulting injuries." *Health Affairs* 12 (4): 186–197. doi: 10.1377/hlthaff.12.4.186.
- Monk, Khadija M., Justin A Heinonen, and John E Eck. 2010. *Street Robbery: Problem-Oriented Guides for Police. Problem-Specific Guides Series No. 59*. Washington: U.S. Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services.
- Nadrljanski, Slobodan. 2009. „Mesto i uloga sudova u kontroli kriminaliteta.” *U Kontrola kriminaliteta i evropski standardi: stanje u Srbiji*, ur. Leposava Kron, 133–144. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Niggli, A Marcel. 1997. "Rational Choice and the Legal Model of the Criminal." In *Rational Choice and Situational Crime Prevention*, eds. Graeme Newman, Ronald V. Clarke and Giora S. Shoham, 25–46. Aldershot: Ashgate.
- O' Shea, Timothy C. 2007. "Getting the Deterrence Message Out: The Project Safe Neighborhoods Public-Private Partnership." *Police Quarterly* 10 (3): 288–307. doi: 10.1177/1098611107300944.

- Phillips, Llad, and Harold L Votey. 1975. "Crime Control in California." *The Journal of Legal Studies* 4 (2): 327–349. doi: 10.1086/467535.
- Piotrowski, Przemyslaw. 2011. "Street robbery offenders: Shades of rationality and reversal theory perspective." *Rationality and Society* 23 (4): 427–451. doi: 10.1177/1043463111414125.
- Radulović, Ljiljana. 1999. *Kriminalna politika, politika suzbijanja kriminala*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu.
- Stojanović, Zoran. 2008. *Krivično pravo – opšti deo*. Beograd: Pravna knjiga.
- Stojanović, Zoran. 2012. „Kaznena politika u Srbiji: Sukob zakonodavca i sudske prakse.” U *Kaznena reakcija u Srbiji II deo*, ur. Đorđe Ignjatović, 1–17. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu.
- Šelih, Alenka. 2009. "General Trends of Crime Policy in Europe and Slovenia." In *Crime Policy, Crime Control and Crime Prevention – Slovenian Perspectives*, eds. Gorazd Meško and Helmut Kury, 43–58. Ljubljana: Faculty of Criminal Justice and Security University of Maribor.
- Viktimološko društvo Srbije [VDS]. 2003. *Žrtve i svedoci u krivičnompravnom sistemu, brošura 5*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Zimring, Franklin E, and James Zuehi. 1986. "Victim Injury and Death in Urban Robbery: A Chicago Study." *The Journal of Legal Studies* 15 (1): 1–40.
- Zimring, Franklin E. 1977. "Determinants of the Death Rate from Robbery: A Detroit Time Study." *The Journal of Legal Studies* 6 (2): 317–332. doi: 10.1086/467574.

Božidar Banović*

Faculty of Security Studies, University of Belgrade

Žarko Braković

*Faculty of Diplomacy and Security,
University "Union – Nikola Tesla" Belgrade*

CRIMINAL POLICY OF THE COURTS FOR CRIMINAL OFFENSES OF VIOLENT PROPERTY CRIME

Resume

Violent property crime are acts in which the social danger is very high, and therefore imply an adequate social response. The aim of this research was to examine the criminal policy and effectiveness of the courts in conducting criminal proceedings against adult perpetrators of theft, robbery and extortion. The study was designed as a cross-sectional study. The sample consisted of all decisions of the courts for the criminal offenses of theft, robbery and extortion in the territory of the Republic of Serbia, for which the proceedings were closed, from 2007 to 2012. The data were taken from the Statistical Office of the Republic and relate to the statistical survey of crime, by monitoring the accused and convicted persons for these crimes.

The results show the insufficient efficiency of the courts in conducting criminal proceedings and the wide disproportion between the penal policy of the legislator in the form of a suspended sentence and the criminal policy of the courts in the use of the prescribed criminal ranges. Imprisonment is the most pronounced criminal sanction, but its temporal distribution is questionable. A very large number of these penalties are below the legal minimum, which also calls into question the merits of the application of a sentence mitigation institute to this extent. Whether rightly or not, but it is indisputable, that priority is given to mitigating circumstances in sentencing. The research has shown that there is a disproportion between the criminal policy of the legislator, in the form of a punishment, and the criminal policy of the courts, when weighing

---

* E-mail address: banovicb@fb.bg.ac.rs

and imposing sentences for these offenses. An effective approach to crime involves the effective detection of perpetrators, their effective prosecution and the enhancement of the criminal policy of courts within the statutory criminal ranges for these offenses.

Keywords: violent property crime, robbery, robbery theft, extortion, efficiency of courts, criminal policy of the courts, crime prevention

---

* Овај рад је примљен 28. новембра 2019. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 005.57

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.6712020.12>

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 1/2020.

год. 27. vol. 67

стр. 283-303

Срђан Жикић

Факултет за менаџмент, Зајечар

Мегатренд Универзитет, Београд

Биљана Продовић*

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

АНАЛИЗА ЗАДОВОЉСТВА КОМУНИКАЦИЈОМ И ОРГАНИЗАЦИОНЕ ПОСВЕЋЕНОСТИ ЗАПОСЛЕНИХ

Сажетак

Овај рад истражује да ли постоји веза између задовољства комуникацијом и организационе посвећености запослених. Мотив истраживања била је жеља да се утврди да ли постоји оправданост претпоставке да се повећањем задовољства комуникацијом код запослених повећава њихова посвећеност организацији. Истраживање је засновано на студијама које су анализирале повезаност задовољства комуникацијом и организационе посвећености запослених, које су спровели Федерико Варон (1996. године) и Томас Нг [Ng] и сарадници (2006. године). Основни разлог зашто је важно знати одговор

---

* Имејл-адреса: biljanaproductovic@gmail.com.

на ово истраживачко питање представља доказивање улоге коју задовољство комуникацијом има у процесу стварања и интензивирања организационе посвећености запослених, а самим тим у креирању успешне организације (њене „организационе културе“) и њене конкурентске предности.

Истраживање се темељи на одговорима прикупљеним стандардизованим и структурираним анкетним упитником на узорку од 105 испитаника, током другог полугодишта школске 2018/2019. године. Истраживањем су обухваћени запослени у основној школи „Вук Караџић“ из Књажевца, средњој „Техничкој школи“ из Књажевца и средњој „Економској школи“ из Ниша.

За статистичку анализу прикупљених података на нивоу дескриптивне статистике коришћене су мере централне тенденције (медијана) и мере варијабилитета (стандардна девијација). Од непараметријских тестова за процену зависности између варијабли коришћен је Спирманов коефицијент корелације.

Кључне речи: задовољство комуникацијом, организациона посвећеност, идентификација, лојалност, учешће у организационим активностима

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Комуникација је уско повезана са свим подручјима људског живота и рада. Не постоји сегмент приватног, а тако ни пословног деловања у коме комуникација није важна. Поседовање способности да се ефективно и ефикасно комуницира представља велику предност и једну од основних компетентности успешних људи (Robbins and Judge 2009). Квалитет односа у једној организацији и њена ефикасност зависе од многих фактора, али основ свега чини успешна комуникација између њених чланова. Из тог разлога, она се са пуним правом упоређује са „крвотоком“ сваког живог организма. У циљу ефикасног функционисања организације, неопходно је да постоје развијени канали интерне комуникације. Квалитетна интерна комуникација игра виталну улогу у

пословању сваке организације и све више постаје значајан извор њене компаративне предности (Infante and Drummond 2010). Ова врста комуникације се односи на комуницирање између виших и нижих нивоа менаџмента, између менаџмента и запослених, као и између самих запослених на свим нивоима. Истовремено, она је у служби комуникације са екстерним заинтересованим актерима (стејкхолдерима) (Ruck 2015). Савремене организације и њихови менаџери све више препознају важност јачања ове врсте комуникације која тежи да успостави снажну и етичку организациону културу, подстичући на тај начин запослене да допринесу остварењу визије, мисије и приоритетних циљева организације (Dolphin 2005, 171–190).

Како је комуникација процес циљаног и пре свега разумљивог преношења мисли, идеја, порука и знакова међу људима, јасно је да ефикасност овог процеса представља срж функционисања сваке организације. Испитивани су многи односи у домену организационе комуникације, при чему најзанимљивији укључују односе између перцепције запослених о унутрашњој комуникацији и ставова о раду. То проистиче из чињенице да су ставови о раду запослених повезани са значајним резултатима рада, како на појединачном тако и на организационом нивоу (Brkić i Milanović 2015, 49–64; Urdarević i Radulović 2016, 360–361). Преглед академске литературе показује да су током протеклих деценија, задовољство комуникацијом и организациона посвећеност запослених представљали предмет бројних истраживања (видети у: Cook and Wall 1980, 39–52; Putti, Argee, and Phua 1990, 44–52; Clampitt and Downs 1993, 5–28; Varona 1996; Carriere and Bourque 2009, 29–49; Kang, Han, and Kang 2012, 13–22). Посвећеност је веома значајна јер се одани радници, који се уско идентификују са организацијом, данас сматрају њеним најважнијим ресурсима. Поред тога, задовољство комуникацијом пружа осећај заједништва и веће одговорности, што доприноси већем ангажовању запослених (White, Vanc, and Stafford 2010, 65–84). Имајући у виду ове чињенице, као и чињеницу да ефикасна комуникација представља будућност савремених организација, појмови задовољства комуникацијом и посвећеност организацији вредни су изучавања поготово у

нашој земљи где се још увек недовољно пажње посвећује овим значајним феноменима.¹

Аутори посебно истичу значај три циља овог истраживања. *Основни циљ* је утврдити да ли постоји веза између задовољства комуникацијом и организационе посвећености запослених, на шта указују претходна истраживања. *Други циљ* је истражити који су примарни фактори задовољства комуникацијом испитаника, док *трећи циљ* представља утврђивање најважнијих компоненти организационе посвећености.

Напомињемо да је истраживање спроведено анкетирањем 105 испитаника, при чему су се они изјашњавали о наведеним чиниоцима. Анкета је садржала упитник за процену задовољства комуникацијом који су развили Кол Довнс (*Downs*) и Мишел Хазен (*Hazen*) (видети: Downs and Hazen 1977, 63–74) и упитник за процену организационе посвећености (*Organizational Commitment Instrument – OCI*) који су креирали Јон Кук (*Cook*) и Тоби Вал (*Wall*) (видети у: Cook and Wall 1980, 39–52).

ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА

– Преглед литературе –

Савремени услови пословања захтевају од организација све ефикаснију интерну комуникацију у свим правцима. Знања и вештине запослених везаних за посао и организацију, унапређује углед и продуктивност саме организације, тако што поједностављује организационе задатке и обавезе (видети у: Gronstedt 2000; Benner and Tushman 2003, 238–256). Доказано је да квалитетна комуникација доводи до кохезије унутар организације и бољој координацији, што резултира ефикаснијом реализацијом циљева, повећаној продуктивности и профитабилности (Bhatia and Balani 2015, 135–142). Архи Карол (*Carroll*) сматра да етичке оријентисане организације воде рачуна о својим запосленима, радећи на изградњи поверења применом ефикасне интерне комуникације и указивањем поштовања према запосленима (Carroll 2006, citirano у: Mishra, Boynton, and Mishra 2014). Интерна

1) На овом месту упућујемо на једно значајно истраживање: Đorić 2019, 211–238.

комуникација у организацији састоји се од читавог спектра формалних и неформалних комуникационих активности, које спроводе њени чланови у циљу ширења информација у свим правцима. За ефикасност интерне комуникационе праксе највећу одговорност сноси менаџмент организације. Квалитетна двосмерна комуникација између менаџера и запослених повећава међусобно поверење, доводећи до веће посвећености и ангажовања запослених (Chong 2007, 201–212; Arif et al. 2009, 119–148).

Џули Кариер (*Carriere*) и Кристофер Борки (*Bourque*) сматрају да комуникациона пракса утиче на задовољство комуникацијом, односно задовољство њеним различитим аспектима. При томе истичу да је задовољство комуникацијом мултидимензионалног карактера и да представља афективну оцену запослених о комуникационој пракси у организацији (Carriere and Bourque 2009). Међусобна веза између ових варијабли доказана је кроз истраживање, где је утврђено да већи напори у остваривању ефикасне комуникације доводе до вишег нивоа задовољства комуникацијом (Hargie, Tourish and Wilson 2002, 414–36). Кал Довнс и Мишел Хазен су својом студијом, у оквиру које су анализирали задовољство комуникацијом запослених, дали немерљив допринос у истраживању организационе комуникације (Downs and Hazen 1977). Помоћу оригиналног упитника који је креиран за потребе тог истраживања спроведен је велики број студија у различитим земљама света, попут оних истраживања у Нигерији (Kio 1979), Мексику, Кореји (Kang, Han and Kang 2012) и Аустралији (Downs 1991).

За анализирање задовољства комуникацијом Довнс и Хазен (Downs and Hazen 1977), а касније Довнс (Downs 1991), описали су следећих осам фактора:

- организациона перспектива (обухвата најширу врсту информација о организацији, као што су информације о променама, финансијске информације, информације о свеукупној политици и циљевима организације);
- повратне информације (односе се на потребу запослених да знају на који начин се оцењује њихов рад и вреднују личне перформансе);

- организациона интеграција (односи се на степен задовољства запослених информацијама о свом непосредном окружењу, укључујући при томе информације о плановима и циљевима одељења, захтевима посла и неким новинама);
- комуникација са надређенима (укључује степен до кога су надређени отворени за нове идеје, степен до кога надређени слушају и обраћају пажњу, као и степен до кога надређени дају смернице својим запосленима приликом решавања одређеног пословног проблема);
- комуникациона клима (одражава комуникацију на организационом и личном нивоу, укључујући при томе факторе као што су: степен до кога интерна комуникација мотивише и стимулише запослене да остваре организационе циљеве и идентификују се са организацијом);
- хоризонтална комуникација (односи се на степен до кога се охрабрује слободна неформална комуникација у организацији);
- квалитет медија (односи се на процену у којој мери су писане директиве јасне и кратке);
- комуникација са подређенима (укључује реакцију подређених на комуникацију према доле као и степен у коме подређени иницирају узлазну комуникацију).

На данашњем конкурентском тржишту, посвећеност запослених се издвојила као једна од кључних компоненти успеха организације. Висок ниво посвећености запослених позитивно утиче на смањење флукуације запослених, задржавање кључних људи организације, верност клијената, а самим тим на укупан учинак саме организације. На основу литературе може се закључити да не постоји јединствена и опсежна дефиниција овог појма, већ да постоји неколико различитих приступа приликом његовог дефинисања. Први приступ третира овај појам као резултат међусобног подстицаја између организације и запослених. Други приступ, дефинише посвећеност као став одређене особе према организацији, који повезује њен идентитет са организацијом. Према Лиману

Портеру (*Porter*) и сарадницима, три компоненте овог става су: идентификација са циљевима и вредностима организације, учешће у активностима, као и снажна жеља да се остане у организацији (Porter et al. 1974, 603–609). Одређене студије позитивно повезују појам посвећености организацији са различитим организационим варијаблама као што су: задовољство послом (Cohen 1993, 1140–1157), мотивација (Mathieu and Zajac 1990, 171–194) и радни учинак (Mowday, Steers and Porter 1979, 224–247).

Приликом формирања овог појма, сматрало се да је његова природа једнодимензионална, док је касније утврђено да без сваке сумње поседује вишедимензионални карактер. Тако се према Катлен Бентену (*Bentein*) и сарадницима организациона посвећеност дефинише као психолошки стабилизујућа и обавезујућа сила која појединца везује за активности које се сматрају релевантним за саму организацију (Bentein et al. 2005, 468–482). Арнон Ричерс (*Reichers*) сугерише да се овај појам може схватити као збир вишеструких обавеза појединца према различитим групама унутар и ван организације (Reichers 1985, 465–476). Најчешће помињани облик организационе посвећености у литератури представља афективна посвећеност, која одражава примарне осећаје запослених и њихов став према послу. Џон Мејер (*Meyer*) и Натали Ален (*Allen*) сматрају да се афективна организациона посвећеност односи на емоционалну приврженост, индентификацију и укључивање запослених у активности организације (видети у: Meyer and Allen 1991, 61–89). Са друге стране, Џон Кук (*Cook*) и Тоби Вал (*Wall*) дефинишу организациону посвећеност као афективне реакције појединца на карактеристике организације (Cook and Wall 1980). Ови аутори су, за потребе истраживања овог појма, креирали посебан упитник (*Organizational Commitment Instrument*), који се показао врло респектабилним и поузданим и у многим каснијим истраживањима. Први пут примењен у Великој Британији, овај упитник се ослања на три компоненте организационе посвећености: идентификација, лојалност и учешће у организационим активностима.

Односом између задовољства интерном комуникацијом и посвећености запослених организацији бавиле су се бројне студије. На пример, резултати истраживања које су спровели

Жозеф Пути (*Putti*) и сарадници у сингапурским компанијама, јасно су доказали везу између ове две варијабле. Студија спроведена у три различите америчке компаније показала је да између задовољства комуникацијом и посвећености запослених постоји јасан позитиван однос, при чему је најјача корелација утврђена између комуникационе климе и организационе посвећености (видети у: *Putti, Arguee and Phua 1990*). Слични резултати су добијени и током студије у две аустралијске компаније, с тим да је забележена најјача веза између посвећености запослених, повратних информација и комуникационе климе. Кал Довнс са сарадницима спровео је интеркултурно истраживање у америчким, аустралијским и гватемалским компанијама, при чему је доказана генерално јака веза између задовољства комуникацијом и посвећености запослених, али су истовремено утврдили да њен интензитет варира од културе до културе (*Downs et al. 1996*). У Потвиновој (*Potvin*) студији, која се такође бавила односом између задовољства комуникацијом и посвећености организацији, доказано је да постоји јасан позитиван однос између ове две варијабле (*Potvin 1991*).

МЕТОДЕ И УЗОРАК

Истраживање се темељи на одговорима прикупљеним стандардизованим и структурираним анкетним упитницима на узорку од 105 испитаника, током другог полугодишта школске 2018/2019. године. Истраживањем су обухваћени запослени у основној школи „Вук Караџић” из Књажевца, средњој „Техничкој школи” из Књажевца, и средњој „Економској школи” из Ниша. Ове школе су изабране за истраживање јер су од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја оцењене високом, или највишом оценом, за квалитет свог рада. Инструменти коришћени за ову студију били су: упитник за процену задовољства комуникацијом „*Communication Satisfaction Questionnaire*”, развијен од стране Довнса и Хазена (*Downs and Hazen 1977*) и упитника за процену организационе посвећености (*Organizational Commitment Instrument – OCI*), креиран од стране Кука и Вала (*Cook and Wall 1980*).

Упитник за процену задовољства комуникацијом конструисан је тако да покаже задовољство испитаника факторима интерне комуникације, при чему су се одговори испитаника кретали на скали од 1 – „веома незадовољан”, 2 – „незадовољан”, 3 – „не знам”, 4 – „задовољан” до 5 – „веома задовољан”. За потребе овог истраживања из упитника је уклоњен седми фактор задовољства комуникацијом (квалитет медија); с обзиром да су се испитаници током пилот истраживања изјаснили да се у већини случајева у њиховим организацијама издавање директива не врши писменим већ усменим путем.

Упитник за процену организационе посвећености (*OCI*) обухватио је три компоненте посвећености (идентификација, лојалност и учешће), при чему су се одговори кретали на скали од 1 – „у потпуности се не слажем”, 2 – „не слажем се”, 3 – „не знам”, 4 – „слажем се” до 5 – „у потпуности се слажем”.

За статистичку обраду и анализу прикупљених података коришћен је СПСС програм. На нивоу дескриптивне статистике коришћене су мере централне тенденције (медијана) и мере варијабилитета (стандардна девијација). Од непараметријских тестова за процену зависности између варијабли коришћен је Спирманов коефицијент корелације.

4. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

У истраживању је учествовало 65,7% испитаника женског и 34,3% испитаника мушког пола. Када је реч о радној позицији у организацији, највећи број испитаника ради на позицији наставног особља (95,2%), док остатак испитаника чине стручни сарадници (1%) и административно особље (3,8%). Што се тиче стручне спреме, 89,2% испитаника поседује високу стручну спрему, 1% вишу стручну спрему, док је 9,8% испитаника са завршеним мастер студијама. Истраживање је обухватило испитанике различитих година радног стажа, при чему је 22,8% испитаника са дужином радног стажа од 1 до 5 година; 29,5% од 5 до 10 година; 34,3% од 10 до 20 година и 13,4% преко 20 година радног стажа.

Табела 1. Задовољство комуникацијом

	Веома незадовољан	Незадовољан	Не знам	Задовољан	Веома задовољан	Просек	Стд. девијација
Организациона перспектива	0,0%	0,0%	5,7%	48,6%	45,7%	4,40	0,598
Повратне информације	0,0%	0,0%	1,9%	46,7%	51,4%	4,50	0,539
Организациона интеграција	0,0%	0,0%	3,8%	35,2%	61,0%	4,57	0,569
Комуникација са надређенима	0,0%	0,0%	6,7%	48,6%	44,8%	4,38	0,611
Комуникациона клима	0,0%	0,0%	3,8%	28,6%	67,6%	4,64	0,557
Хоризонтална комуникација	0,0%	0,0%	1,9%	35,2%	62,9%	4,61	0,528
Комуникација са подређенима	0,0%	0,0%	2,9%	45,7%	51,4%	4,49	0,557

Извор: Обрада аутора

Приликом анализе резултата истраживања који се односе на задовољство комуникацијом, може се уочити да су одговори испитаника прилично уједначени и да су просечне оцене високе. Код већине одговора који се односе на факторе задовољства комуникацијом, испитаници су давали оцене чији се просек креће изнад 4,50; што говори о њиховом позитивном ставу. При томе је највећи просек одговора забележен код фактора као што су комуникациона клима (4,64) и хоризонтална комуникација (4,61). Може се рећи да су у највећој мери испитаници задовољни начином на који их интерна комуникација мотивише и стимулише да остваре организационе циљеве и идентификују се са организацијом, као и степеном до кога се охрабрује слободна неформална комуникација у организацији.

Резултати су били и очекивани, имајући у виду да су слични резултати добијени у свим земљама у којима су спроведена истраживања (Kang, Han and Kang 2012; Varona 1996; Downs et al. 1996). У истраживању спроведеном у гватемалским организацијама, комуникациона клима и хоризонтална комуникација се појављује као један од најважнијих фактора задовољства комуникацијом. Наставници у школи оцењени су као знатно задовољнији комуникацијом у односу на запослене у болници и фабрици хране, при чему су све факторе задовољства комуникацијом оценили оценом

изнад 5 (Varona 1996). Са друге стране, најмањи просек оцена забележен је на сету питања која се тичу комуникације са надређенима (4,38) и организационе перспективе (4,40). То може указивати на чињеницу да руководиоци у организацијама, које су биле предмет овог истраживања, још увек нису у потпуности прешли са система једносмерне на систем двосмерне и отворене комуникације.

Табела 2. Организациона посвећеност

	У потпуности се не слажем	Не слажем се	Не знам	Слажем се	У потпуности се слажем	Просек	Стд. девијација
Веома сам поносан што могу да кажем људима за кога радим (Идентификација)	0,0%	0,0%	4,8%	46,7%	48,6%	4,44	0,587
Осећам се као део организације (Идентификација)	0,0%	1,0%	1,0%	32,4%	65,7%	4,63	0,559
У свом послу осећам да се трудим, не само за себе већ и за целу организацију (Учешће)	0,0%	1,0%	1,0%	31,4%	66,7%	4,64	0,557
Задовољава ме сазнање да је мој сопствени рад допринео добробити организације (Учешће)	0,0%	1,0%	3,8%	24,8%	70,5%	4,65	0,604
Чак и да моја организација тренутно не стоји добро финансијски, невољно бих променио послодавца (Лојалност)	1,0%	0,0%	3,8%	26,7%	68,6%	4,62	0,656
Понуда нешто веће плате од стране другог послодавца не би ме навела на размишљање о промени посла (Лојалност)	0,0%	2,9%	2,9%	26,7%	67,6%	4,59	0,689
Понекад ми се чини да бих напустио ову организацију заувек (Лојалност)	1,0%	0,0%	2,9%	46,7%	49,5%	4,44	0,649

Извор: Обрада аутора

Резултати добијених одговора из упитника за процену организационе посвећености показују да је највећи просек забележен код одговора који се односе на другу компоненту организационе посвећености односно учешће у активностима организације. Тачније, то су одговори везани за констатације „Задовољава ме сазнање да је мој сопствени рад допринео добробити организације” (4,65) и „У свом послу осећам да се трудим, не само за себе већ и за целу организацију” (4,64). Са друге стране, најмањи просек (4,44) имају констатације: „Веома сам поносан што могу да кажем за кога радим” и „Понекад ми се чини да бих напустио организацију заувек”. Оне се односе на компоненте организационе посвећености идентификација са организацијом и лојалност организацији.

Табела 3. Дескриптивна статистика изведених показатеља хипотезе

Показатељи			Вредности
Задовољство комуникацијом	Просечан скор		4,512
	95% потврђен интервал поверења	Доњи	4,433
		Горњи	4,590
	Медиан		4,571
	Стд. Девиијација		0,405
	Минимум		3,000
	Максимум		5,000
Организациона посвећеност	Просечан скор		4,571
	95% потврђен интервал поверења	Доњи	4,481
		Горњи	4,662
	Медиан		4,714
	Стд. Девиијација		0,469
	Минимум		1,857
	Максимум		5,000

Извор: Обрада аутора

Из табеле 3, можемо извести закључак да просечан скор за сет од 7 питања која су укључена у варијаблу „задовољство

комуникацијом” основне хипотезе износи 4,51, док просечан скор другог сета од 7 питања укључених у варијаблу „организациона посвећеност” износи 4,48. Интервал поверења за прву варијаблу се креће од 4,33 до 4,59, медиан је 4,57, а стандардна девијација 0,405. Интервал поверења за другу варијаблу се креће од 4,48 до 4,66, медиан је 4,71, а стандардна девијација 0,469.

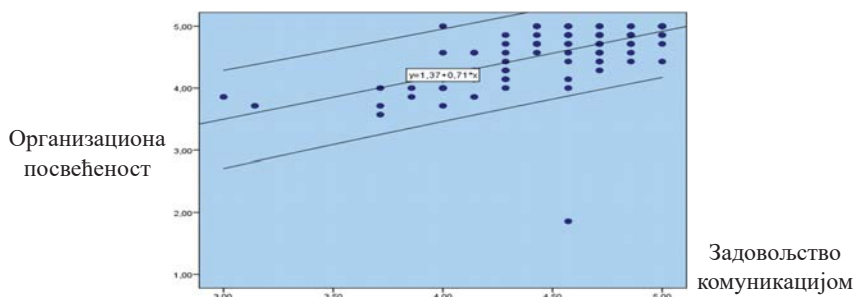
Табела 4. Оцена нормалности за примену параметарских тестова показатеља друге хипотезе

	Kolmogorov–Smirnov тест		
	Статистика	ДФ	Вероватноћа грешке
Задовољство комуникацијом	0,168	105	0,000
Организациона посвећеност	0,191	105	0,000

Извор: Обрада аутора

С обзиром да нису испуњени услови примене параметарских тестова, хипотеза је тестирана непараметарским статистичким тестом.

Графикон 1. Тачкасти дијаграм распршености податка између две међузависне варијабле

Извор: Обрада аутора

На основу претходног дијаграма видимо да између варијабли постављене хипотезе постоји јака позитивна веза, тј. да се са повећањем једног показатеља повећава и други.

Табела 5. Непараметарски статистички тест за оцену зависности између варијабли хипотезе

	Задовољство комуникацијом	Организациона посвећеност
Spearman's rho Correlation Coefficient	0,648	0,648
Вероватноћа грешке	0,000	0,000
Број анкетираних	105	105

Применом теста корелације двеју хетерогених варијабли установили смо да је јака позитивна веза високо статистички значајна. На основу тога можемо закључити да је основна хипотеза у раду доказана. Добијени резултати су такође у складу са претходно спроведеним истраживањима (Putti, Aryee and Phua 1990; Potvin 1991; Downs 1991; Varona 1996; Ng et al. 2006, 474–489).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Резултати ранијих истраживања наведених у овом раду, показују да постоји јака позитивна веза између задовољства комуникацијом и организационе посвећености. Основни циљ овог истраживања је био да се утврди да ли је то тако, а нарочито у Србији где су ови феномени још увек недовољно истражени. Из тог разлога анкетирано је 105 испитаника, запослених у основним и средњим школама, које су од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја оцењене високом, или највишом оценом, за квалитет свог рада. Испитаници су током истраживања оценили факторе задовољства комуникацијом и организационе посвећености.

Резултати су показали да су од фактора задовољства комуникацијом у највећој мери задовољни комуникационом климом и хоризонталном комуникацијом. Такође, када се посматрају резултати везани за организациону посвећеност, највећи просек је забележен код одговора који се односе на њену другу компоненту, односно учешће у активностима организације. Даљом анализом резултата добијена је високо статистички

значајна, јака позитивна веза између ових варијабли, на основу чега се може закључити да се са повећањем једног показатеља повећава и други. Резултати истраживања имају практичну импликацију, посебно, за менаџере, јер показују да квалитетна интерна комуникација која доводи до увећања задовољства код запослених, подстиче већу организациону посвећеност. Дакле, неопходно је да менаџери развију и примене ефикасан систем интерне комуникације који ће задовољити њихове потребе за квалитетним и правовременим информацијама. На тај начин ће их стимулисати да остваре личне и организационе циљеве и у већој мери се посвете организацији. Ово истраживање је имало извесна ограничења која у одређеној мери смањују могућност за генерализацију његових резултата. Првенствено се то односи на репрезентативност узорка по величини и структури, због чега се не може са сигурношћу тврдити да се закључци до којих се дошло у истраживању односе на читав регион Србије. Друго, оцене задовољства и важности појединих аспеката задовољства комуникацијом и организационе посвећености од стране запослених нису контролисане на основу утицаја независних променљивих, као што су пол, старост, стручна спрема и године радног стажа. У неком будућем времену било би корисно да се спроведе додатно истраживање употребом репрезентативнијег узорка и контролом утицаја различитих независних варијабли.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Arif, Muhammad, Khadim Jan, Zubair Aslam Marwat, and Inayat Ullah. 2009. "Performance enhancement through effective communication: a study of the role of external and internal communication." *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business* 1 (7): 119–148.
- Bhatia Kanchan and Mahak Balani. 2015. "Effective internal communication: A crucial factor affecting employee performance." *Proceedings of International Conference on Management, Economics and Social Sciences*. 21-22 Novembar, Dubai. <http://www.innovativeresearchpublication.com/documents/papers/dubai2015/pdf%2023.pdf>.

- Benner, Mary J., and Michael L. Tushman. 2003. "Exploitation, exploration, and process management: The productivity dilemma revisited." *Academy of Management Review* 28: 238–256. doi: 10.5465/AMR.2003.9416096.
- Bentein, Kathleen, Robert Vandenberg, Christian Vandenberghe, and Florence Stinglhamber. 2005. "The role of change in the relationship between commitment and turnover: a latent growth modeling approach." *Journal of Applied Psychology* 90 (3), 468–482. doi: 10.1037/0021-9010.90.3.468.
- Brkić, Miroslav, i Marko Milanović. 2015. „U potrazi za sigurnošću." *Socijalna politika* 2: 49–64. doi: 10.22182/sp.22015.3.
- Carriere, Jules, and Christopher Bourque. 2009. "The effects of organizational communication on job satisfaction and organizational commitment in a land ambulance service and the mediating role of communication satisfaction." *Career Development International* 14: 29–49. doi: 10.1108/13620430910933565.
- Clampitt, Phillip G., and Cal W. Downs. 1993. "Employee perceptions of the relationship between communication and productivity." *The Journal of Business Communication* 30 (1): 5–28. doi: 10.1177/0021943693030000101.
- Chong, Mark. 2007. "The role of internal communication and training in infusing corporate values and delivering brand promise: Singapore Airlines' experience." *Corporate Reputation Review* 3: 201–212. doi: 10.1057/palgrave.crr.1550051.
- Cook, John, and Toby Wall. 1980. "New work attitude measures of trust, organizational commitment and personal need non-fulfillment." *Journal of Occupational Psychology* 53: 39–52. doi: 10.1111/j.2044-8325.1980.tb00005.x.
- Cohen, Aaron. 1993. "Organizational commitment and turnover: a meta-analysis." *Academy of Management Journal* 36 (5): 1140–1157. doi: 10.2307/256650.
- Downs, Allyson. 1991. "A case study of the relationship between communication satisfaction and organizational commitment in two Australian organizations." Master thesis. University of Kansas: Lawrence, KS.

- Downs, Cal W., Allyson Downs, Tammie Potvin, Federico Varona, John S. Gribas, and Ticehurst William. 1996. "A cross-cultural comparison of relationships between organizational commitment and organizational communication." Paper presented at the International Communication Association Convention, Albuquerque.
- Downs, Cal W., and Michael D. Hazen. 1977. "A factor analytic study of communication satisfaction." *Journal of Business Communication*, 14 (3), 63–74. doi: 10.1177/002194367701400306.
- Dolphin, Richard. 2005. "Internal Communications: Today's Strategic Imperative." *Journal of Marketing Communications* 11 (3) 171–190. doi: 10.1080/1352726042000315414.
- Ђорић, Горана. 2019. „Важност посла за припаднике друштвених класа у Србији – анализа података WVS 1996–2005 и EVS 2008." *Politička revija* 59 (1): 211–238. doi: 10.22182/pr.5912019.11.
- Gronstedt, Anders. 2000. *The customer century: Lessons from world-class companies in integrated marketing communication*. New York: Routledge.
- Hargie, Owen, David Tourish, and Noel Wilson. 2002. "Communication audits and the effects of increased information: a follow-up study." *Journal of Business Communication* 39 (4): 414–436. doi: 10.1177/002194360203900402.
- Infante, Christina, and Kathleen Drummond. 2010. "2009/2010 Communication ROI Study™ Originally published by Watson Wyatt Worldwide: Capitalizing on Effective Communication. How Courage, Innovation and Discipline Drive Business Results in Challenging Times." *International Association of Business Communicators*. 15 September 2010. https://sandiego.iabc.com/wp-content/uploads/2009/08/TW-Comm-ROI-IABC-SD-Presentation-Slides_0915101.pdf.
- Kang, Kyeong Hwa, Yong Hee Han, and Soo Jin Kang. 2012. "Relationship between organizational communication satisfaction and organizational commitment among Hospital Nurses." *Journal of Korean Academy of Nursing Administration* 18 (1): 13–22. doi: 10.1111/jkana.2012.18.1.13.

- Kio, James Bandele Akhigbe. 1979. "A descriptive study of communication satisfaction, need satisfaction, and need importance index among Nigerian workers." PhD diss. University of Kansas: Lawrence, KS.
- Mathieu, John E., and Dennis M. Zajac. 1990. "A review and meta-analysis of the antecedents, correlates, and consequences of organizational commitment." *Psychological Bulletin* 108 (2): 171–194. doi: 10.1037/0033-2909.108.2.171.
- Mishra, Karen E., Lois Boynton, and Aneil Mishra. 2014. "Driving Employee Engagement: The Expanded Role of Internal Communications." *International Journal of Business Communication* 51 (2): 183–202. doi: 10.1177/2329488414525399.
- Meyer, John P., and Natalie J. Allen. 1991. "A three-component conceptualization of organizational commitment." *Human Resource Management Review* 1 (1): 61–89. doi: 10.1016/1053-4822(91)90011-Z.
- Mowday, Richard T., Richard M. Steers, and Lyman W. Porter. 1979. "The measurement of organizational commitment." *Journal of Vocational Behavior* 14 (2) 224–247. doi: 10.1016/0001-8791(79)90072-1.
- Ng, Thomas W. H., Marcus M. Butts, Robert J. Vandenberg, David DeJoy, and Mark Wilson. 2006. "Effects of management communication, opportunity for learning, and work schedule flexibility on organizational commitment." *Journal of Vocational Behavior* 68 (3) 474–489. doi: 10.1016/j.jvb.2005.10.004.
- Porter, Lyman W., Richard M. Steers, Richard T. Mowday, and Paul V. Boulian. 1974. "Organizational commitment, job satisfaction and turnover among psychiatric technicians." *Journal of Applied Psychology* 59 (5): 603–609. doi: 10.1037/h0037335.
- Potvin, Tammie. 1991. "Employee organizational commitment: An examination of its relationship to communication satisfaction and evaluation of questionnaires designed to measure the construct." PhD diss. University of Kansas: Lawrence, KS.

- Putti, Joseph M., Samuel Aryee, and Joseph Phua. 1990. "Communication relationship satisfaction and organizational commitment." *Group & Organizational Studies*, 15 (1), 44–52. doi: 10.1177/105960119001500104.
- Reichers, Arnon E. 1985. "A review and reconceptualization of organizational commitment." *Academy of Management Review* 10 (3): 465–476. doi: 10.5465/amr.1985.4278960.
- Robbins, Stephen P., and Timothy A. Judge. 2009. *Organizacijsko ponašanje*. Zagreb: Mate.
- Ruck, Kevin, ed. 2015. *Exploring Internal Communication. Towards Informed Employee Voice*, third edition. Farnham: Gower Publishin Limited.
- Varona, Federico. 1996. "Relationship between communication satisfaction and organizational commitment in three guatemalan organizations." *The Journal of Business Communication* 33 (2): 111–140. doi: 10.1177/002194369603300203.
- Urdarević Bojan, i Zoran Radulović. 2016. „Posebni oblici zaštite zaposlenih od zlostavljanja na radu.” *Srpska politička misao* 54 (4): 360–361. doi: 10.22182/spm.5442016.19.
- White, Candace. Antoaneta Vanc, and Gina Stafford. 2010. "Internal communication, information satisfaction, and sense of community: The effect of personal influence." *Journal of Public Relations Research* 22: 65–84. doi: 10.1080/10627260903170985.

Srđan Žikić

*Faculty of Management, Zaječar
Megatrend University, Belgrade*

Biljana Prođović Milojković*

Faculty of Philosophy, University of Niš

ANALYSIS OF COMMUNICATION SATISFACTION AND ORGANIZATIONAL EMPLOYMENT OF EMPLOYEES

Resume

The focus of the author's research is to verify the existing link between communication satisfaction and organizational commitment of employees. The motive of this research, as we could see, was the desire to determine whether there was a justification for the assumption that increasing communication satisfaction with employees increases their commitment to the organization. The main reason why it is important to know the answer to this research question is to prove the role that communication satisfaction plays in the process of creating and intensifying organizational commitment of employees, and thus in creating a successful organization and its competitive advantage. The primary idea of this paper was to empirically test the basic hypothesis that predicts that the more satisfied employees are with internal communication, the greater their commitment to the organization. The starting point is that the organizational commitment of employees as a dependent variable is the outcome of satisfaction with communication as an independent variable.

The survey was based on the answers collected through a standardized and structured questionnaire on a sample of 105 respondents during the second semester of the 2018/2019 school years. The survey included employees at the elementary school "Vuk Karadzic" from Knjazevac, the secondary "Technical school" from Knjazevac and the secondary "Economic school" from Nis. These schools are rated by the Ministry of Education as having the highest or highest marks for the quality of their work.

---

* E-mail address: biljanaprođovic@gmail.com.

Central tendency (median) and variability (standard deviation) measures were used for the statistical analysis of the data collected at the level of descriptive statistics. From nonparametric tests, Spirman's correlation coefficient was used to estimate the dependence between the variables.

The research has proven that there is a strong positive relationship between employee satisfaction with communication and their organizational commitment. The results obtained are consistent with the literature and studies reported in this paper.

The results of the research confirmed that increasing satisfaction with the successfully implemented internal communication system leads to an increase in organizational commitment of employees. This can have a positive effect on employee motivation, job satisfaction and good interpersonal relationships, thus contributing to the competitive advantage of the organization itself.

Keywords: communication satisfaction, organizational commitment, identification, loyalty, participation in organizational activities

---

* Овај рад је примљен 4. новембра 2019. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Снежана Ђорђевић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ПОЛИТИКА СТАНОВАЊА И ПРАЋЕЊЕ ЦЕНТРИФИКАЦИЈЕ – ЛЕКЦИЈЕ ИЗ ШВЕДСКЕ

Сажетак

Предмет овог чланка је анализа начина вођења политике становања и решавања проблема социјалне искључености и сегрегације у градовима у Шведској. Ова држава је у време благостања имала један од најдемократскијих концепата доступног становања да би са неолибералним концептом предузетничког управљања направила велике промене. Те промене су довеле до примене нових механизма и инструмената управљања али је дошло и до већих социјалних разлика, до пораста сиромаштва, социјалне изолованости и сегрегације због запуштања бриге о доступности станова. У том смислу су искуства шведских градова врло интересантна и за Србију као транзициону земљу која је са модела доступног и мешовитог становања прешла на тржишни модел. И у Србији држава и локалне власти запостављају стамбену политику. *Циљ* ове анализе је идентификација разлога и последица преласка на неолиберални модел те како Србија може да предупреди проблеме који су настали у Шведској, да обезбеди доступне станове својим грађанима а смањи шансе за сегрегацију и сиромаштво. *Метод*: анализа модела становања, *студија случаја* центрификације у четири града у Шведској, те компарација са стањем у Србији и Београду

---

* Имејл-адреса: snezana.djordjevic@fpn.bg.ac.rs.

(видови централизације). *Закључак:* Доступност стана, поред доброг образовања и квалитетног посла спадају у најбитније чиниоце благостања за појединце те политику становања и у неолибералном амбијенту треба неговати, пре свега у односу на социјално осетљиве категорије. *Резултат:* Чланак указује да у Србији треба подићи осетљивост за проблеме сиромашних, подићи квалитет база података, креирати индикаторе као инструменте праћења и вредновања резултата ове политике уз партиципацију грађана.

Кључне речи: политика становања, централизација, сегрегација, јавни стамбени фонд, порез на стан

ЗНАЧАЈ ПОЛИТИКЕ СТАНОВАЊА

Овај текст указује на квалитет стамбене политике у Шведској, како у време државе благостања и модела доступног становања за све грађане, тако и са појавом неолибералног модела који је у великој мери поткопао доступност станова за многе грађане, посебно осетљивије социјалне категорије. Стамбена политика се, међутим, и у овом контексту води отворено, партиципативно што значи уз укључивање свих заинтересованих социјалних актера и грађана. Модеран концепт управљања подразумева добре базе података (*evidence based policy-making*) да би се добро идентификовали проблеми те да би се за њих нашла адекватна решења. Овај концепт такође укључује различите секторе јавних политика и фокусира се на реалне урбане проблеме. У том смислу су се врло брзо истакли проблеми урбаног сиромаштва, слабе доступности станова (слаб квалитет станова а високе ренте), социјалне искључености, сегрегације, деградације животне средине, недостатак економског раста у појединим областима града и у региону. Ипак, ове проблеме чак ни Шведска није успела да реши те до данас има озбиљне конфликте у девастираним деловима града.

СОЦИЈАЛНЕ РАЗЛИКЕ, СЕГРЕГАЦИЈА И ПРАЋЕЊЕ ЦЕНТРИФИКАЦИЈЕ

Шведска је после Другог светског рата ушла у амбициозан план обнове доста запуштеног стамбеног фонда који је био међу слабијима у Европи и у периоду од 1945 до 1965. године обновљен је до највишег европског стандарда. Три водеће партије (социјал демократска, демохришћанска и радикално десна партија фармера) *су се сагласиле* да је национални приоритет обезбеђивање *доступних станова за грађане* кроз програм „доступни станови за све, отворени и инклузивни градови” (Jørgensen and Ero 2008, 24; Baeten and Listenborn 2016, 256). Да би реализовала тако амбициозну политику доступног становања успостављена је квалитетна сарадња државе, локалних власти, новооснованих јавних предузећа за становање и предузећа за градњу. Држава и локалне власти су обезбедиле средства за градњу огромног фонда јавних зграда које су се издавале грађанима под веома повољним условима. Наиме 90% висине ренте је покривао јавни сектор а корисници свега 10% чиме је обезбеђена сјајна доступност станова (Jørgensen and Ero 2008, 24; Baeten and Listenborn 2016, 256). У том периоду ова политика је била просторно и социјално таргетирана те су осетљиве социјалне категорије биле посебно подржаване, али често су све категорије грађана радије рентирале него куповале стан. Овако добра доступност станова је јако добро утицала на квалитет живота и благостање читавог друштва.¹

Од 1980-тих година са *економском кризом и глобализацијом* долази до прихватања другачијег, неолибералног концепта којим се јавним предузећима намеће тржишно понашање. Држава и локалне власти више не подржавају изградњу станова, не покривају ренте, те као последица, велики део фонда јавних станова се распродаје а осетљиве социјалне групе се занемарују. Држава и градови су заинтересовани за подстицање економског развоја. Ове процесе прати реформа пореског система којим се *смањује порез на профит* (то доноси добит богатима, али оставља буџете без средстава за подршку

1) У периоду од 1965. до 1975. направљено је око 800.000 станова што је својеврсно златно доба стамбене политике у Шведској.

социјалном становању које је увек било висока ставка) те цену плаћају сиромашни. Додатно *повећан је порез на имовину на стамбене објекте* што је додатно искључило могућност сиромашнима да купе стан или кућу и још отплаћују поред високих камата и високе порезе.

Држава је, ипак, у овим тешким транзиционим временима одвојила доста средстава за помоћ грађанима при куповини и обнови станова. Подаци говоре да је издвојено око 4 милиона евра за обнову станова те је у овом периоду јако *поростао број приватних станова и кућа*. Само за 2015. годину, око 1,3 милијарди евра је издвојено за пореске кредите власницима станова и кућа за реновирање је износила а одбици за кредите који су у истом циљу подигнути износили су од 2 до 2,5 милијарде евра. Са друге стране, *ни пара није одвојена за грађане који рентирају станове и који нису имали средстава да купе стан или кућу*. Имајући у виду да је обнова озбиљно подигла висину ренти које више нису дотиране већ постају тржишне (ренте расту и преко 30% и више) положај закупаца постаје врло тежак² (Turner 2001, 182; према: Hedin, Clark, Lundholm and Malmberg 2012, 447). На овај начин сиромашнији грађани су остали препуштени хировима тржишта у веома лошим условима становања и живота, без активних мера подршке и помоћи од стране државе и градских власти. Према подацима великог броја истраживања, *број бескућника у Шведској је драматично порастао, тако да се рецимо од 1999 до 2005. године дуплирао*, што је директна последица неолибералних реформи (Haffner and Hoekstra 2008, 220; Lind, 2015, 391).

Искуство града Ландкрона

Један од индикативних примера веома лоших последица до којих може доћи је пример града Ландкрона у округу Скане (Регион Јужни Готланд), северно од Малмеа. Овај град са око 38.000 становника је током 20. века био индустријски центар са развијеном индустријом текстила, бродоградње,

---

2) Прецизније, у периоду 1986–2005. расту 122% и најизраженији пораст од чак 90% се реализује током периода 1989–1997.

трговине и у њему је живео и радио велики број миграната³ (Jørgensen and Ero 2008, 25, 26; Baeten and Listenborn 2016, 250, 251). И данас око трећине становника овог града чине имигранти не-шведског порекла. Шведска је у времену после II светског рата позивала раднике из Данске, Немачке, Финске, Југославије, а после пада берлинског зида и из земаља источне Европе. Са глобализацијом и кризом 1980-тих година пропада бродоградња и у граду се налази велика популација незапослених, слабије образованих грађана⁴ (Baeten and Listenborn 2016, 250, 251). Социјални станови у овом граду су, уместо по ободима као код других градова, смештени у центар и делимично исток. Богатији становници напуштају центар и одлазе у боље делове града а центар остаје сиромашнима и временом се празни⁵ (Jørgensen and Ero 2008, 25, Baeten and Listenborn 2016, 251).

Неолиберална градска власт прави агресиван заокрет ка новом моделу становања и лансира *програм обнове станова* у центру уз расељавање сиромашне популације (обрт од нежне ка бруталној центрификацији). Да би „оправдали” тако драстичне мере они окривљују сиромашне становнике за економску кризу и пад производње (!), замерају им зависност од програма социјалне помоћи и немарност према стамбеног фонду (неадекватна улагања у одржавање станова). Отворено се захтева да се иселе из овог дела града јер се он обнавља да би се привукла популација младих, образованих људи који ће омогућити економску обнову града и допринеће буџету и порезима (Baeten and Listenborn 2016, 251).

Многе анализе указују да су подаци које је градска власт показала јавности у великој мери необјективни и прилагођени слици која се желела направити. Наиме, компаративни подаци показују да стање у граду Ландкроне није било лошије него у другим градовима Шведске и овог

---

3) Бродоградилште је отворено 1915. године и донело је велики просперитет овом граду све до краја другог светског рата.

4) Тако, 1970. године Ландскроне (Landskröne) губи око 2.500 грађана, 1972. поново долази на 38.000 да би 2011. године изашла на 42.000 становника. Највећи проблем за градске власти у овим популационим кретањима је структура становника којима је често неопходна социјална помоћ сваке врсте.

5) Предузеће за становање овог града 1978. године идентификује, да је скоро 400 станова у центру испражњено, па је предузеће бележило озбиљне губитке.

региона, те да су имигранти често били реализатори нових послова за које домаћа популација није имала вештине или интерес, а који потенцијално омогућавају економски развој града.⁶ Програм обнове станова је направљен веома површно, без осмишљавања могућих последица оваквог пројекта по сиромашне, расељене становнике, те по сам квалитет живота заједнице овог града. Програм реализује социјално чишћење центра и сиромашни се расељавају на периферију, спроводи обнову запуштених станова, граде се нови луксузни стамбени комплекси уз обалу, одвајају се велика средства за грађевинске компаније, за власнике станова (обнова и доградња) али ни пара није одвојена за особе које рентирају станове и за потиснуте сиромашне грађане.

Потиснуто становништво је принуђено да се расељава на ободу града. Како нису били део асоцијације Шведске уније станара, они не добијају никакву подршку и помоћ у овом процесу принудног расељавања. Тако незаштићени „упадају у шаке” похлепних станодаваца који намећу превисоке ренте за слабе станове у које ништа не улажу (нереално високу цену одржава велика потражња) што је увод у нову гетоизацију тих делова града и веома слаб квалитет живота ове рањиве популације. Велико социјално незадовољство ове потиснуте социјалне групе, њихова социјална искљученост те њихово прогањање од стране градских власти а тиме и заједнице, ствара веома лош социјални амбијент за потенцијалне конфликте разних врста. У Шведској оваква политика представља до тада невиђену промену, уноси озбиљне знаке расизма и сама креира проблеме са несагледивим социјалним последицама (Lind and Hellstrom, 2006, 167–189).

Центрификација у три највећа града у Шведској

Искуства Ландкрона и других градова су подстакла истраживаче, али и градске власти других градова (посебно великих) да посвете већу пажњу положају сиромашних

---

6) Овај образац непријатељског понашања према сиромашнима је присутан и у неким другим градовима Шведске али и у многим земљама запада, поготову у односу на странце и имигранте на које се често свалује незадовољство због економских проблема. У Великој Британији је то био један од главних мотива да се оправда Брејзит док Доналд Трамп на том таласу гради политику радикалног смањивања уласка имиграната.

грађана у процесима обнове. Указују да већина општина и градова у периоду од 1970–1980. године спроводи програме обнове, ревитализације и економског јачања услуга, али се социјалне промене посебно виде од средине 1980-тих година. Истраживачи идентификују 3 периода: први период раста и развоја од 1986 до 1991, други период преврата и краха (*bust period*) од 1991 до 1996. и коначно период раста и промена који обухвата време од 1996 до 2001. године, а често траје и до данас.

Индикативно је пратити ове процесе и стање у три највећа града у Шведској: Стокхолм (главни град, Stockholm), Готенбург (Gothenburg) и Малме (Malmö). За ове градове такође важи да: *се смањују јавне инвестиције за градњу* (сем давања за улепшавање и преуређење као циљне инвестиције), да се фонд јавних зграда *приватизује*, а скоро потпуно се *обуштавља градња* јавних зграда и станова, те скоро потпуно нестају *опште дотације за покривање висине ренте*. Тако драстично повлачење из области становања и бриге за доступност станова је идеолошке природе те су нови приступ и вредности уткани и у концепт планирања. Планирање од партиципативног и сензибилног за потребе грађана из времена државе благостања постаје техницистичко и инжењерско те га држава и локалне власти често преносе на приватне агенције, занемарујући проблеме које имају сиромашнији грађани и сегрегирани социјалне групе.

Наиме, у сваком од посматраних градова је видљива својеврсна социјална поларизација грађана према богатству о чему говори и пораст Цини коефицијента за Шведску са 0.226 (1991) на 0.294 (од 2000. до данас, 2019). Истраживачи су идентификовали појаве социјалног раслојавања у свим градовима (посебно прате годишњи раст или пад прихода преко 9%) те и разне видове центрификације. Власти су заинтересоване за обнову и економски развој града те се дају дотације за инвестиције у обнову и улепшавање делова града (*регуларна* центрификација). У деловима града у коме живе најбогатији долази до појаве *суперцентрификације* као процеса изградње супер луксузних објеката и насеља. Прави проблем, међутим, представља *класична центрификација* у деловима

насеља које насељавају сиромашни.⁷ Ти делови насеља пропадају јер се у њих слабо улаже: град донекле улаже у инфраструктуру, али слабо у зграде и баш никако у станове. За истраживаче је посебно критичан процес сиромашења грађана (називају га *филтрирање*, и отприлике око 10% популације градова спада у ту немоћну и озбиљно угрожену групу). Они материјално тако лоше стоје да тешко покривају своје потребе, често немају никакву подршку и додатно постају социјално искључени па и презрени од градских власти и већинске популације. То је основа за настанак тензија, често и расних испада и сукоба у граду.

Стокхолм је најбогатији град, који је имао велики прилив становника, доживео снажан економски развој, те следствено томе, 81% центрификованих простора покрива средње и богате области града у виду суперцентрификације и обичне центрификације у којој се само улепшава простор и грађевине. У Стокхолму се богатије становништво лоцирало у крајевима Брома (Broma, запад), Лидинг (Lidinge североисток), Дардерид (Danderyd север), Нака (Nacka) и Салцјобаден (Saltsjobaden југоисток) као и делови на југу Остернмалм (Ostermalm) и Нордмалм (Nordmalm).

Сиромашни су лоцирани у деловима града јужно и источно од центра. У том смислу класичан вид центрификације, који често подразумева расељавање сиромашних, се одвија на око 19% простора у граду и мапа показује да се појављује распршено у простору. То указује да постоје остаци мешовитог становања те да с ипак није допустила чиста гетоизација сиромашних делова града (Hedin 2012, 449, 450, 455). Ипак, и поред боље ситуације у овом граду, власт је ипак игнорисала проблем сегрегације који се продубљивао све већом стигматизацијом сиромашних становника, а кулминирао је 2018. године, побуном у сиромашном насељу Хасеу (Hase) у коме у скромним зградама и становима живе углавном имигранти. Ове побуне су довеле до сукоба са полицијом и завршиле су се у крви.

7) Тако су аутори идентификовали да је у Стокхолму 25% становника сиромашно те имају годишње приходе испод 14.000 евра. Насеља у којима живе су у опасности од деградације и сиромашења. Исто толико становника 25% је богато са приходима преко 20.000 евра, док половину градске популације чини средњи социјални слој који има годишњи приход од 14.000 до 20.000 евра.

У Готенбургу је стање теже, те само 62% центрификације се одвија у виду суперцентрификације и обичне центрификације, којима се подиже квалитет простора и зграда у средње богатим и луксузним насељима (улепшавање) док преосталих 38% обухвата обнова сиромашних насеља. У овом граду богатији делови града су на западу, у центру, делимично на истоку и на југу. Мапа указује да на простору насеља Лангдраг (Langedrag), Ховас (Hovas), Аским (Askim) и на централном делу територија Оргрите (Orgryte) постоји суперцентрификација као и обична центрификација те да обе подижу квалитет живота богатијих и средњег слоја становника уз пораст станарина али и животног стандарда.

Сиромашнија популација је насељена на северу, истоку и на периферији, те на острвима, тако да је и класична центрификација присутна у овом простору и често подразумева расељавање сиромашнијих становника (Hedin, Clark, Lundholm and Malmberg 2012, 450, 456).

Ситуација у Малмеу је најтежа јер традиционално овај град насељавају мигранти, економска криза је значајно уздрмала економски развој овог града те су и проблеми у области становања очигледнији. У овом граду су се становници диверсификовали према богатству од истока (где живе сиромашнији) према западу (предивна насеља углавном са породичним кућама уз обалу) где живи богатија популација. Богата насеља су Ламхам (Lamhamn), Фридхем (Fridhem) и Белви (Bellvue) као и Ној Белви (Nya Bellevue). Као и у друга два града, средње богата или луксузна насеља са богатим становницима се центрификоују у виду суперцентрификације (Белви као и Ној Белви) или обичне центрификације којом се уређује простор углавном без принудног расељавања. У Малмеу ова популација чини свега 50% становника.

Сиромашни становници чине другу половину популације у овом граду и насељени су на југу града. У тим насељима: Кирсерберг (Kirseberg), Розенгарт (Rosengard), Холма (Holma), Хермотсдал (Hermodsdal) и Окси (Oxie) се спроводи класична центрификација која се манифестује никаквим улагањем у зграде, станове, инфраструктуру, растом ренти за слабо опремљене и одржаване станове, уз повремена расељавања када се реализује

неки пројекат обнове. Ова популација је објективно изолована, маргинализована, што је извор незадовољства, озбиљних фрустрација па и појаве конфликта и сукоба са већинском популацијом која и сама после извесног времена доживљава сиромашне као извор проблема (Hedin, Clark, Lundholm and Malmberg 2012, 451, 457, 458).

МЕРЕ ЗА УБЛАЖАВАЊЕ СЕГРЕГАЦИЈЕ И ЦЕНТРИФИКАЦИЈЕ

Шведском друштву није било једноставно да прихвати тржишни концепт становања јер је то у великој мери поткопало социјал-демократски концепт и вредности овог друштва. Отуда држава и градови партнерски, у више наврата покрећу *Пројекте урбане обнове* и *Пројекте против сегрегације*, као превасходно стамбени програм али и са елементима обезбеђивања обука, налажења посла незапосленима, улагање у квалитет школа (образовање као подстицај за боље оспособљавање младих да се интегришу у друштво) те улагања у подизање квалитета сиромашних насеља. Социјалним консензусом ова питања су добила приоритетни значај у друштву а на реализацији ових пројеката се ангажовало више министарстава у држави и секретаријата у градовима и општинама. За обезбеђивање што бољих резултата су развили мрежу сарадника (приватни сектор, организације цивилног друштва, урбанистичка тела итд) (Johanson and Ero 2008, 24).

Ове пројекте на националном нивоу координира Комисија за метрополитенске ареале (*Commission on Metropolitan Areas*) која је направила *уговоре о мерама* које треба спровести у вези социјалног и економског развоја са 24 метрополитенске области и са седам општина.⁸ Примера ради, за ове сврхе је од 1999. године до 2008. године утрошено око 215 милиона евра. У финансирање ових пројеката су додатно укључена и средства Европских структурних фондова (чине 14% ангажованих средстава) јер су се пројекти одлично уклапали у европске циљеве подстицања развоја градова, региона, урбаних политика

8) Шведска има 24 округа и по правилу центар округа је већи град. Поред тога, у пројекат је укључено још 7 већих општина да би се тако покрила мрежа највећих и најважнијих урбаних насеља.

као и смањивања сиромаштва и социјалне сегрегације. У регионалне програме је уложено око 300 милиона евра за највеће регионалне програме и око 10 милиона евра у најмање заједнице. Обезбеђена је и одлична координација.

Овако креиран стамбени програм је био социјално и просторно *таргетиран*, уговори су увек креирани *уз велику партиципацију грађана* и *одличну сарадњу* разних јавних и приватних актера из локалних заједница (*bottom up approach*), креирани су бројни *индикатори* којима се прати успешност примене програма и степен *остварених циљева* (result driven projects) (Jørgensen and Ego 2008, 34, 35).

Неке од најважнијих препорука су свакако да се овом питању мора посветити већа пажња те да и држава и локалне власти морају бити партнери, креирати интегрисану и холистичку стратегију одрживог развоја која онемогућава сегрегацију, активним залагањем за подизање квалитета живота социјално осетљивим групама. У том смислу је одличан пример Копенхаген који негује концепт мешовитог становања којим укључује мигранте и странце, па и људе слабијег материјалног стања у сва насеља уз примену мера подршке запошљавању, образовању и укључивању ових грађана у процесе одлучивања у граду и насељима. Испоставило се да држава и локалне власти морају обезбедити средства за обнављање фонда социјалног становања, уз примену мера којима се онемогућава сегрегација (образовање у добрим школама, обуке, запошљавање, простор за дружење, за боље упознавање, размену културних садржаја итд).

СРБИЈА И БЕОГРАД

Србија је као део Југославије имала концепт доступног становања и мешовитог модела становања. У 1990-тим годинама Милошевићев режим је омогућио, под изузетно повољним условима, откуп станова корисницима (својина над становима је тако са друштвене прешла у приватну), те 95% популације у Србији поседује стан, што је реткост у свету, а за наше друштво велика предност и олакшица. Ипак, то не значи да стамбени проблеми не постоје и да их не треба пратити и анализирати, скупа са другим питањима квалитета

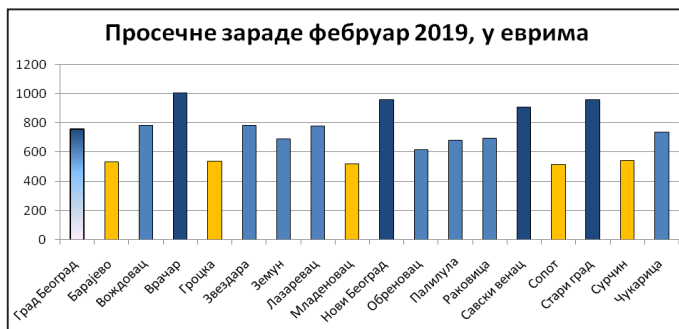
живота грађана. То би требало да буде брига како локалних власти тако и државе уколико се појаве проблеми које градови и општине не могу да реше, али је у пракси област становања системски запостављена и потиснута из послова како државе тако и локалних власти.

Доступност станова за грађане, а посебно за социјално рањиве групе се ретко испитује. Грађани се углавном довијају тако што родитељи продају и поделе станове са својом децом, те млади углавном докупљују разлику у квадратури до величине неопходне за њихову породицу. Ипак уколико се ради о сиромашним породицама за које не постоји та врста решења (мали станови, слаб квалитет, локација, слаби приходи да би се обезбедила и доплата а камоли куповина стана) млади немају начин да обезбеде стан. Ове породице су принуђене да скупа у врло лошим условима живе по три и више генерација. Слична је ситуација и за младе који долазе из провинције или за слабо образоване појединце који не могу из слабих плата финансирати и овај висок издатак, итд. У социјално осетљиве категорије спадају и самохрани родитељи (мајке најчешће), избеглице (из ратова 1990-тих), мигранти итд.

Наиме, и у Србији је прелаз на тржишни тип економије и на капиталистички тип уређења довео до социјалног раслојавања. Анализе указују да је на разне начине (бројне приватизације, злоупотребе, пљачке итд) велики део друштвене својине прешао у приватне џепове. Џини индекс указује да су распони у богатству у Србији врло велики и да је наше друштво у сталним превирањима. Тренутно је та вредност указује на велике социјалне разлике, износи 36,2 али је донекле пала у односу на 2014 када је износила 38.7 (World bank, 2018). Поређења ради, у Шведској данас износи: 28,8 (порастао је у односу на 1990. годину са 22,2).

Преглед прихода у Београду, према општинама указује да постоје видне разлике.

Табела 1. Просечне зараде

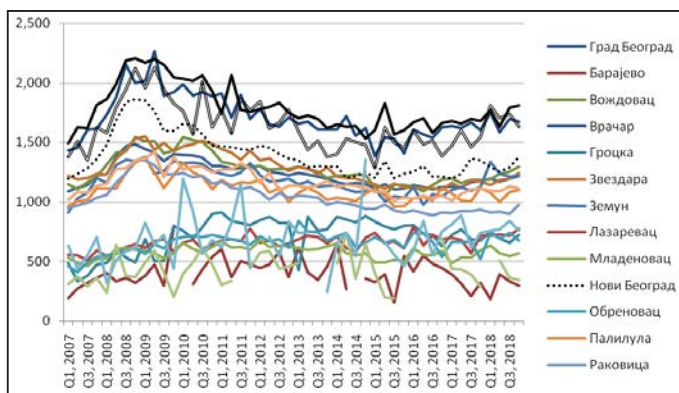

Извор: Обрада аутора.

Врачар, Стари град, Нови Београд и Савски венац су општине чији становници имају навише просечне зараде (око 1.000 евра) док је просек у Београду око 780 евра. Друга група општина су Вождовац, Звездара, Лазаревац и Чукарица (близу 800 евра). Земун, Раковица, Палилула имају испод просека а изнад 600 евра, док најниже приходе имају приградске општине (Младеновац, Гроцка, Барајево, Сурчин и Сопот).

Прегледом просечне цене стана на територији ових општина видећемо скоро идентичну правилност (табела 2).

Табела 2. Просечна цена стана по m^2 у еврима у општинама и Београду у целини

Извор: Обрада аутора.

Тако највише просечне цене стана по м², које се крећу од 1.500 до преко 2.250 евра имају Стари град, Врачар и Савски венац док Нови Београд (испрекидана линија) има нешто ниже просечне цене те се налази између прве и друге групе општина. Друга група по стандарду и примања и цена некретнина су остале градске општине, док трећу чине приградске општине. Изузетак у приходима од приградских општина је Лазаревац који има близу 800 евра док су цене некретнина у овој приградској општини ниже (од 500 до 700 евра) што повећава доступност станова.

У том смислу су, укрштањем података са претходне две табеле добијени подаци о доступности станова у разним општинама града Београда. Обрачун је направљен за куповину просечног стана (67м²)⁹ са ангажовањем трећине годишњих прихода. Подаци показују да је грађанима неопходно 20–30 година за куповину стана просечне величине на општини у којој живе, што је дуг период (табела 3). Ипак, ово време је знатно скраћено оснивањем Националне Агенције за осигурање кредита 2004. године, која је у име државе преузела гаранције за отплату кредита за грађане.

Табела 3. Број година неопходних становницима београдских општина за отплату стана од 67 м² ангажујући годишње трећину личних примања

Извор: Обрада аутора.

На наредној табели се види да становницима Савског венца и Старог града треба најдуже време за исплату стана

9) Према подацима статистичког завода РС из пописа 2011 године, просечна величина стана у Београду износи 67м². Подаци су обрађени на основу база података следећих институција: Републичког завода за статистику и Националне корпорације за осигурање стамбених кредита.

(преко 30 година). Иако Врачар спада у општине са високом ценом м² стана, њеним становницима треба нешто краће време за отплату стана (27,5 година) јер имају нешто бољи стандард од других. Индикативно је да житељи Земуна такође улазе у категорију од неопходних 30 година за отплату стана, иако су цене станова у овој општини ниже (скоро најниже у другој групи) али су им и приходи нижи. Како Нови Београд има ниже цене станова од прве групе општина а приходе на њиховом нивоу то утиче повољно и скраћује време исплате стана (26 године). Најдоступнији су станови за становнике Барајева (9 година) и Сопота (13 година) јер су некретнине знатно јефтиније (око 500 евра за м²) а приходи нису толико нижи (Сопот, 500 евра, Барајево 550 евра) (Ђорђевић и Petronijević 2015, 123, 124).

Важан аспект ових студија су анализе уређења делова града, према општинама, те како то утиче на начин живота становника. Као и у студијама урађеним на градовима Шведске, било би корисно идентификовати посебно доступност станова за сиромашне социјалне слојеве: како долазе до стана, како га плаћају итд.

Могли бисмо закључити да четири најбогатије општине: Врачар, Стари град, Савски Венац и Нови Београд пролазе кроз процесе нормалне, а неки делови и супер-центрификације, већ и тиме што су те општине имале јавне програме сређивања фасада уз извесну партиципацију грађана. Градска и општинске власти доста улажу у сређивање инфраструктуре, тргова, паркова, пијаца. Сређује се Трг Републике, из центра се потискују аутомобили било да се уводи *зона спорог саобраћаја* или се потпуно уклања аутомобилски саобраћај а шири простор за тротоаре, кафиће, лепе тргове за сусрет и дружење људи, фонтане итд. Покренут је пројекат повећања мреже бициклических стаза у граду. У том смислу највећи део града пролази кроз *центрификацију* – којом се подиже квалитет живота грађана. Пројекат Београд на води који се реализује у Савском амфитеатру на десној обали Саве, је интервенцијом на запуштеном и углавном слабо насељеном простору (две аутобуске и железничка станица), раселио мањи број станара (то би могао бити пример класичне центрификације), да би на том простору направио ново суперцентрификовано

насеље са великим бројем резиденцијалних, комерцијалних и бизнис објеката, уз шеталишта, видиковце, тргове, ресторане уз воду итд. Пример *класичне центрификације* би свакако било експедитивно расељавање Рома у ободне делове града у контејнере, током припреме за Универзијаду 2009. године са централне локације на левој страни Саве, из насеља између Сава Центра и обале.

Занимљив је пример Неимара – насеља на Врачару смештеног на падини од Цркве Светог Саве и Народне библиотеке до Јужног булевара. Ово насеље је имало велики удео приватних кућа са баштама и зеленилом што му је давало посебан шарм. У последњих 10-ак година је дошло до рушења кућа и изградње приватних зграда¹⁰ чиме се значајно повећана насељеност. У погледу спратности и заузећа површине крше се стандарди те се гради преко 2. спрата (често и 6 спратова) а гради се углавном на целој парцели тако да се скоро не оставља простор за зеленило. Ипак, укупан изглед насеља је јако пролепшан, изграђени су многи ресторани, хотели, кафићи, развијена мрежа финих услуга (култура, спорт, рекреација, забава), те се може говорити о доста елемената *суперцентрификације у овом насељу*.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Baeten, Guy and Carina Listerborn. 2016. "Renewing Urban Renewal in Landskrona, Sweden: Pursuing Displacement through Housing Policies.", *Geografiska Annaler*, Swedish Society for Anthropology and Geography, Series B, *Human Geography* 97 (3): 249–261. <https://doi.org/10.1111/geob.12075>
- Dorđević, Snežana and Dora Petronijević. 2015. "Housing Policy and Housing Market in Serbia." *Serbian Political Thought* 12 (2): 109–125. <https://doi.org/10.22182/spt.1222015>
- Haffner, Marieta, Marja Elsinga, Joris Hoekstra. 2008. "Rent Regulation: The Balance between Private Landlords and Tenants in Six European Countries." *European Journal of Housing Policy* 8 (2): 217–233. <https://doi.org/10.1080/14616710802037466>

10) Капитал за инвестиције долази од богатих људи: привредника, одлично плаћених спортиста, естрадних личности, али и из криминалних активности.

- Hedin, Karin, Eric Clark, Emma Lundholm and Gunnar Malmberg. 2012. "Neoliberalization of Housing in Sweden: Gentrification, Filtering and Social Polarization.", *Annals of the Association of American Geographers* 102 (2): 443–463. <http://dx.doi.org/10.1080/00045608.2011.62008>
- Jørgensen, Gertrud and Thorkild Ero. 2008. "*Urban Policy in the Nordic Countries – National Foci and Strategies for Implementation*", Taylor and Francis, ISSN 0965-4313 print, ISSN 1469-5944 online. <https://doi.org/10.1080/00045608.2011.620508>
- Lind, Hans. 2015. "The Effect of Rent Regulations and Contract Structure on Renovation: A Theoretical Analysis of the Swedish System", *Housing, Theory & Society* 32 (4): 389–406. DOI: 10.1080/14036096.2015.1053981
- Lind, Hans and Anders Hellstrom. 2006. "Market Rents and Economic Segregation: Evidence From a Natural Experiment", *European Journal of Housing Policy*, 6 (2): 167–189. ISSN 1461-6718 Print/1473-629 DOI: 10.1080/14616710600787718
- Turner, Bengt. 2008. "Housing Politics and Public Finances - Effects of the conducted Policies" in: *The New Housing Politics*, Ed. Andres Lindbom, 167–194. Umea, Sweden: Boréaf'orlag.

Baze podataka

- Nacionalna korporacija za osiguranje stambenih kredita, DOMex - Indeks cena nepokretnosti Nacionalne korporacije za osiguranje stambenih kredita/ Prosečne cene po m2 po regionima, oblastima i opštinama. Poslednji pristup 15. april 2019. <http://www.nkosk.rs/content/indeks-cena-nepokretnosti-nacionalne-korporacije-za-osiguranje-stambenih-kredita>
- Republički zavod za statistiku. Poslednji pristup 15. april 2019. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/31020301?language-Code=sr-Cyrl>
- World bank. Poslednji pristup 15. april 2019. <https://data.worldbank.org/indicator/si.pov.gini?view=map>

Snežana Đorđević*

Faculty of Political Sciences University of Belgrade

HOUSING POLICY AND MONITORING OF GENTRIFICATION – LESSONS FROM SWEDEN

Resume

This article analyses the manner of creating and implementation of housing policy and solving problem of social exclusion and segregation in Swedish cities. Sweden, in time of welfare state, had one of the most democratic concepts of affordable housing, but implementation of neoliberal concept in the field of housing policy caused huge changes. These changes led to use and implementation of various managerial instruments and tools, but as a bad consequence in this policy field with negligence housing affordability for poor people, it caused increasing of social differences, poverty, social isolation and segregation.

In that sense, the experiences from Swedish cities are very interesting for Serbia too, as transitional country which transfer from model of affordable and mixed housing to neoliberal housing policy model. In Serbia too, state and local governments neglected housing policy.

The aim of this analysis is identification of causes and consequences of transition to neoliberal model, and therefor how Serbia can prevent occurring the problems which appeared in Sweden, to procure affordable housing to citizens, and especially to decrease chances for segregation and poverty of vulnerable social groups.

One of the most important *conclusions* of this comparative analysis of housing policies is that establishment of democratic and decentralized system of government, with modernization of management and affirmation of professionalism, especially in creation and implementation of public policies, are of a great importance for procuring good results. Swedish model of housing policy changed (from welfare model of affordable housing to neoliberal, market model) but established instruments which allow monitoring of

---

* E-mail address: snezana.djordjevic@fpn.bs.ac.rs.

changes (conducting of research, creation of indicators, benchmarking), measurement of results and their declination from public good (pooverishing, resettlement of citizens, their marginalization), open space for identification of problems (segregation of poor social groups, tensions, and social conflicts) and therefore this policy are corrected. The correction can be implemented by returning to previous model which did not caused this kind of problems (but demand huge public subsidy) or focusing on solution of existing problems caused by implementation of neoliberal model (programs against segregation), what is a case in Swedish cities.

These programs declined bad consequences of neoliberal model but are not durable solution for segregation. In order to prevent process of impoverishment which leads in extreme to homelessness as possible provocation for social tensions and conflicts, probably it is necessary to include these programs to be integral part of housing policy with regeneration of social, public housings of good quality and procurement of affordable housing for vulnerable social groups. Such reformed housing policies can be seen in a number of western Europe`s countries and cities. In that sense, state and local governments in Serbia should strengthen competencies in housing policy, to develop partnership with private sector and civil society, to modernize management (create good data basis, conduct researches, create indicators, benchmarking) with identification of vulnerable social groups. This process ought to be participative (including citizens and especially vulnerable groups) in order to tailor policy according to real needs of society.

Keywords: housing policy, gentrification, segregation, public housing, housing taxation.

---

* Овај рад је примљен 15. маја 2019. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

Сања Арежина*

Влада Републике Србије, Београд, Република Србија

Гаврило Грбан**

*Управа за сарадњу са црквама и верским заједницама Владе
Републике Србије, Београд, Република Србија*

РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА У КИНИ – ИЗМЕЂУ ИЗАЗОВА И МОГУЋНОСТИ

Сажетак

Потписивањем Привременог споразума о именовању бискупа између Свете Столице и НР Кине започето је решавање вишедеценијских проблема који су оптерећивали две стране. Да би након четири деценије преговори били окончани постизањем договора било је неопходно да више различитих фактора истовремено позитивно утичу на целокупан процес. Аутори у овом чланку говоре о историјату односа Римокатоличке цркве и Кине кроз векове, факторима који су утицали на њихове односе и Привременом споразуму који је потписан као први корак ка потпуној нормализацији односа. Да би доказали основну хипотезу да ће Привремени споразум, који су Света Столица и НР Кина постигли захваљујући визионарској политици двојице лидера, утрти пут постизању коначног договора који ће дугорочно решити питање статуса Римокатоличке цркве у Кини, и евентуално довести до успостављања дипломатских

---

* Имејл-адреса: sanja.arezina@kord-kim.gov.rs; sanja_arezina@yahoo.com.

** Имејл-адреса: gavrilo.grban@vere.gov.rs; gavrillogrban@gmail.com.

односа аутори ће током истраживања користити структурно-функционалну анализу, индукцију и дедукцију.

Кључне речи: Кина, Света Столица, Римокатоличка црква, Привремени споразум, папа Фрањо, Си Ђинпинг, комунизам, преговори

УВОД

Однос Римокатоличке цркве¹ и кинеске државе мењао се кроз векове у зависности од владара који су били на власти у Кини, као и поглавара који су се налазили на челу Свете столице. У складу са тим мењао се и положај римокатоличког свештенства и верника који су од 13. века егзистирали на простору континенталне Кине. Њихов статус зависио је не само од добре воље владара у Кини, већ и од разумевања које је Света Столица² показивала за активности које су мисионари Римокатоличке цркве спроводили у циљу ширења римокатоличанства на простору Кине (Cardinale 1976, 85).

Како је Римокатоличка црква јединствена *sui generis* верска институција на свету, која има дипломатске односе са државама у складу са међународним правом, може се рећи да је двојност права реч која описује њен однос са било којим ентитетом у свету. Наиме, на челу Римокатоличке цркве се налази папа као поглавар, који је у исто време и шеф државе Ватикан, која функционише на политичком (кроз дипломатске односе са државама) и на верском нивоу (кроз управљање надбискупијама и бискупијама широм света, [Berger 1993, 20–21]).³ У том смислу, односи које Света Столица успоставља

1) У раду је направљена дистинкција између термина: католици, католичанство, католичка вера и Католичка црква, који означавају заједницу и јерархију установљену од стране власти НР Кине, и термина: римокатолици, римокатоличанство, римокатоличка вера и Римокатоличка црква, који означавају јерархију и црквену заједницу које су пуном јединству са римским папом и Светом Столицом.

2) Света Столица означава папу заједно са централним телима Римске курије, која је састављена од светих конгрегација, трибунала и разних других одељења; означава Папу у његовој улози поглавара Римокатоличке цркве, који има апостолски примат као наследник Светог апостола Петра; и указује на духовну организацију папске државе.

3) Бискупија (дијазеза) је назив за црквену област у традицији Римокатоличке цркве, као и појединих црква произашлих из Реформације. Надбискупије су бискупије вишег ранга које у себи могу садржавати више бискупија, које се тада називају суфраганским (потчињеним).

са државама широм света су специфични јер су у исто време дипломатски и верски.

Иако су проблеми по питању ширења римокатоличанства на простору Кине постојали вековима уназад, још за време постојања царске Кине, са којима су се представници Свете Столице борили на различите начине, током овог истраживања фокус ће бити стављен на период односа две стране који почиње оснивањем НР Кине 1949. године од стране Комунистичке партије Кине. У том периоду, различито поимање исповедања вере довело је Римокатоличку цркву и кинеске комунистичке власти до сукоба, који ће због непостојања званичних дипломатских односа и неспремности за компромис потрајати до друге деценије 21. века. Тада ће визионарска политика двојице светских лидера, папе Фрање (*Franciscus*) и председника Си Ђинпинга (*Xi Jinping*), довести до постизања историјског Привременог споразума о именовану бискупа, који представља полазну тачку у решавању неспоразума који постоје између Свете Столице и Пекинга. Стога је основна хипотеза овог истраживања да ће Привремени споразум, који су Света Столица и НР Кина постигли захваљујући визионарској политици двојице лидера, утрти пут постизању коначног договора који ће дугорочно решити питање статуса Римокатоличке цркве у Кини, и евентуално довести до успостављања дипломатских односа.

У претходном периоду, истраживања о односу Римокатоличке цркве и Кине су углавном била фокусирана на опште информације о историјату односа, као и проблеме који оптерећују напредак односа на релацији Света Столица-Пекинг. У овом истраживању акценат је стављен на факторе који су утицали на побољшање односа Свете Столице и Кине, у светлу потписивања Привременог споразума у септембру 2018. године. Аутори током истраживања одговарају на питања: Како је текао процес ширења римокатоличког хришћанства на простору Кине? Који су то фактори утицали на промену односа Свете столице и Кине? Који од њих су били пресудни за постизање Привременог споразума? Да ли ће визионарска политика два лидера довести до постизања трајног споразума, односно до свеукупне нормализације односа и евентуалног

Надбискупије могу бити и митрополије.

успостављања дипломатских односа? У истраживању ће бити коришћена релевантна академска литература и политичка документација, изјаве званичника и вести из међународних медија. Такође, ради аутентичности, истраживање је обogaћено формалним и неформалним интервјуима и разговорима које су аутори имали са ватиканским и кинеским званичницима, аналитичарима, истраживачима и новинарима, који су на различите начине били директно укључени у различите аспекте односа Свете Столице и Кине.

Чланак се састоји од пет делова. У уводном делу, аутори наводе контекст у коме ће се истраживање обавити, објашњавају суштину проблема којим ће се бавити у чланку и постављају хипотезе. У другом делу, аутори објашњавају како је текао процес ширења римокатоличког хришћанства на простору Кине од 13. века до 2018. године. У трећем делу, аутори наводе факторе који су (позитивно или негативно) утицали на однос Свете Столице и Кине. У четвртом делу, аутори објашњавају како је текао процес који је водио ка постизању Привременог споразума, наводе се основни елементи тог споразума и позитивне и негативне последице његовог потписивања. У закључним разматрањима биће сумирано истраживање и закључци до којих се дошло, након чега аутори дају пројекцију у ком правцу ће се кретати будући односи Свете Столице и НР Кине.

ИСТОРИЈАТ ШИРЕЊА РИМОКАТОЛИЧАНСТВА НА ПРОСТОРУ КИНЕ

Однос Римокатоличке цркве и кинеске државе мењао се у зависности од владара који су били на власти у Кини и поглавара који су се налазили на челу Свете Столице, у складу са чим се мењао и положај римокатоличких мисионара и верника у континенталној Кини. Ради лакшег прегледа истраживање ћемо поделити на више значајних периода током којих су се дешавале промене у Римокатоличкој цркви и Кини, које су водиле до постизања Привременог споразума Свете Столице и НР Кине 2018. године.

Период формирања римокатоличке јерархије у Кини (13. век – 1943.)

Први кораци које су римокатолички мисионари учинили ка формирању црквене јерархије у Кини десили су се за време владавине монголског кана Тимура у 13. веку успостављањем неколико мисија у Хангџоу и другим отвореним лукама (Leung and Liu 2004). Из тог периода, најпознатији мисионар који је ширио римокатоличанство у Кини је Иван из Монтекорвина, који је заједно са осталим римокатоличким мисионарима успео да преобрати у римокатоличанство око 30.000 Монгола (Jedin 1993, 454).

Убрзо су из Европе у Кину почели да пристижу други европљани, као што је Марко Поло, који је са царом Јуен династије (*Yuan*) Кублај Каном (*Kublai Khan*) успео да постигне споразум да Римокатоличка црква пошаље свог изасланика у Кину. Међутим, до реализације тог договора није дошло јер се владавина Јуен династије завршила пре него што је Света Столица била у прилици да одговори на писмо које је упућено папи Клементу IV (*Clemens*). Са доласком династије Минг (*Ming*) на власт 1368. године Кина се у потпуности затворила према спољном свету, те је римокатоличанство наставило да се шири у Кини преко Макаа, који су Португалци купили 1557. године (Austermiller 2013, 22). Захваљујући томе, Макао је 1576. године постао бискупско седиште, односно упориште и азил за мисионаре, у коме се могло, као и у суседном Хонконгу, размењивати искуство, анализирати ситуација и вршити припрема свештеника (Jedin 2004, 506).

Тек пред крај владавине Минг династије и током владавине Ђинг династије (*Qing*) у Кину је стигао модеран римокатолицизам преко веома утицајних свештеника исусоваца Фрање Ксаверског (*Francisco Javier*), Матеа Ричија (*Matteo Ricci*), Мартина Мартинија (*Martin Martini*) и Микелеа Руђерија (*Michele Ruggieri*) (Austermiller 2013, 22). За разлику од својих претходника, они су применили потпуно другачији приступ у ширењу римокатоличанства, у односу на класичан, прилагођавајући се у потпуности новој средини, укључивши се у свакодневни живот кинеског народа (користећи кинески

језик и поштујући кинеске обичаје који су проистекли из Конфуцијевог учења и поштовања према прецима, [Franzen 1983, 267; Jedin 2004, 506]). Постепено су почели да уводе домаће елементе традиције и културе у римокатоличко богослужење (инкултурација), сматрајући да културни и „цивилни” обреди нису неспојиви са искреним исповедањем вере у трансцедентног Бога хришћана (Leung and Liu 2004). Захваљујући оваквом посебном приступу, као и размени знања у области математике, астрономије и уметности, исусовци су успели да привуку бројне припаднике елите и стекну поверење и поштовање цара Ван Лија (*Wan-li*), што им је знатно олакшало добијање специјалних дозвола за боравак на тлу појединих делова Кине и разне друге бенефиције (Brucker 2012; Bedouelle 2014, 179). Захваљујући њиховом успеху, папа Павле V (*Paulus V*) је схватајући посебност ширења римокатоличанства у Кини 1615. године дао допуштење да се римокатоличка литургија служи на кинеском језику (Škvorc 1988, 307).

Након смрти Матеа Ричија посао на ширењу римокатоличанства у Кини методом прилагођавања наставио је његов наследник исусовац Јохан Адам Шал фон Бел (*Johan Adam Schall von Bell*), који је на царском двору достигао достојанство мандарина и постао 1645. године управник царске астрономске службе. Захваљујући његовом залагању, 1650. године издвојена су значајна новчана средства за изградњу римокатоличке цркве у Пекингу, а 1657. године испослована је слобода римокатоличког вероисповедања у читавом кинеском царству (Franzen 1983, 267).

Међутим, са доласком фрањеваца и доминиканаца 1630. године почињу све више да се у Конгрегацији за ширење вере чују оптужбе на рачун Матеа Ричија и његових наследника због коришћења методе прилагођавања приликом римокатоличких богослужења, давања примата конфуцијанизму у односу на будизам и таоизам и превода речи „Бог” на кинески језик. Како је овакав приступ богослужењу био у сукобу са тадашњом званичном римокатоличком теологијом, папа Иноћентије X (*Innocentius X*) 1645. године забранио је коришћење методе прилагођавања приликом служења обреда (Hong 2011). Након његове смрти, папа Александар VII (*Alexander VII*) је 1656. године ову забрану ублажио прихватајући чињенице које су

исусовци изнели пред њега да ови обреди имају цивилни карактер. Тек десет година касније, 1665. године, након прогонства римокатолика из Кине и потребе за домаћим клиром, дошло је до мирења мисионара свих редова (Berger 1993, 65; Jedin 1978a, 284).⁴ Међутим, и даље је остала разлика у схватању по питању потребе коришћења методе прилагођавања када су црквени обреди у питању.

У периоду који је уследио, одржане су бројне расправе на ту тему, да би након критика од стране јансенисте Блеза Паскала (*Blaise Pascal*) и Едикта о толеранцији хришћана цара Кангсија (*Kangxi*) 1692. године, папа Иноћентије XII (*Innocentius XII*) поново оштро осудио употребу методе прилагођавања. Иако су исусовачки мисионари приложили препоруке и похвално мишљење кинеског цара, забрана употребе кинеских обреда у римокатоличком богослужењу је остала на снази до почетка 18. века, када ју је у два наврата (1704. и 1715. године) поновио папа Клемент XI (*Clemens XI*) 1704. године. Револтиран односом Свете Столице према исусовцима цар Кангси, кога су просветитељски филозофи звали „шармантни кинески краљ, увео је забрану хришћанских проповеди у којима нема прилагођавања. Он је првог царског легата Турнона (*Charles Thomas Maillard de Tournon*) због непримерених активности послао у затвор, док је наредног легата Мецабарбу (*Carlo Mezzabarba*) оптужио да срамоти добро име давно упокојених људи (Jedin 1978a, 281–282). Лоша комуникација са Светом Столицом резултирала је радикалном променом кинеског става према хришћанима 1717. године и њиховим прогоном на локалном нивоу, што се наставило за време царева Ђунгче (*Jungche*) и Кијенлунга (*Kienlung*).

Након смрти папе Клемента XI, папа Иноћентије XIII (*Innocentius XIII*) је 1723. године ублажио претходно донету забрану о обредима. Међутим, услед новог разбуктавања препирке 1735. године папа Бенедикт XIV (*Benedictus XIV*) је булом *Ex quo singulari* поново увео забрану 1742. године, како би прочистио хришћанску веру од празноверја. Последица тога била је хапшење 24 исусовца 1762. године, да би 1773.

4) Клир је заједнички назив за све рукоположене свештенослужитеље. Дели се на виши и нижи клир. Апостолски викари су 1659. године добили могућност да могу заредити Кинезе за свештенике само са знањем читања латинског, иако га не разумеју.

године њихов ред био у потпуности укинут у Кини, након чега је доношењем царског едикта 1811. године уследио прогон хришћана од стране кинеских власти. Кратковидо поимање Свете Столице по питању примене одговарајуће методе ширења римокатоличанства у Кини за последицу је имало потпуни неуспех источноазијске римокатоличке мисије и измицање добре прилике интелегентне „инкултурације”, што је овој религији на један дужи период затворило прилаз „новом свету” Далеког истока (Jedin 1978a, 279; Franzen 1983, 268).

Доласком кинеског цара Ђијаћинга (*Jiaqing*) на власт, ширење хришћанства у Кини је законом потпуно забрањено 1814. године, услед чега је много Европљана осуђено на смрт или су продати у робље муслиманима у Синђангу.⁵ Ову забрану је цар Даогуанг (*Daoguang*) донекле изменио, да би ситуација почела да се мења позитивно по римокатоличке мисионаре тек са доласком западних сила у Кину. Захваљујући различитим уговорима, које су западњаци већином наметнули Кинезима у периоду од 1844–1860. године, слобода религије почела је да постоји у скромним оквирима у пет уговорних лука на истоку Кине, након чега се деловање мисионара проширило на цело царство, уз потпуну слободу Кинеза да практикују и исповедају хришћанску веру.⁶ Такође, цар Гуангсу (*Guangsu*) је 1881. године изразио интересовање да успостави дипломатске односе са Светом Столицом. Иако је папа Лав XIII (*Leo XIII*) желео да изађе у сусрет царевој молби, због чега је послао апостолског нунција у Кину, до успоставе дипломатских односа није дошло због француског противљења.⁷

Временом, како су се права странаца проширивала због уговора који су били наметнути кинеској нацији од стране западних сила, расла је нетрпељивост Кинеза према хришћанству, која је на крају експлодирала у боксерском устанку (1899–1901) и побуни на Тибету (1905), када су

5) У „фундаменталним законима” Кине, у одељку „забрана чаробњака, вештица и осталих сујеверја”, додата је шеста клаузула која се односила на хришћанство.

6) Ради се о кинеско-француском Уговору из Вампоуа из 1844. године, Уговору из Тијентсина из 1858. године и Уговору о миру из Пекинга из 1860. године, захваљујући којима је деловање римокатоличких мисионара било проширено на цело царство уз услов да се поседује одговарајући документ француских власти. Уз толеранцију и заштиту, мисионари су добијали финансијске и социјалне привилегије.

7) Француска је у то време била искључиво надлежна за комуникацију Кине са Светом Столицом.

побуњеници убили на хиљаде римокатоличких мисионара, заједно са њиховим породицама. Па ипак, римокатоличка мисија у Кини успела је да сачува не само спољну организацију дијацеца и апостолских викаријата, већ су мисионари (кинески и европски) успели да успоставе нова римокатоличка средишта. Иако су она била мала и разасута, из њих су изникле праве римокатоличке заједнице које су имале веома значајну улогу у ширењу здравља и знања у Кини. Након проглашења Републике Кине 1912. године, Римокатоличка црква је досегла 1,4 милиона чланова, са домаћим клиром који је бројао 724 свештеника (Jedin 1978b, 506). Римокатолички мисионари подржавали су рад 16 универзитета, 5.000 школа и 1.000 здравствених установа, фокусирајући се на рад у сиромашним и удаљеним руралним областима, који се пре свега односио на едукацију жена и њихову социјалну мобилност, што је у то време било прилично револуционарно (Leung, Liu 2004).

Период након оснивања Републике Кине (1912–1942.)

У циљу решавања проблема по питању прихватања римокатоличке мисионарске делатности у Кини, који су са јачањем национализма све више долазили до изражаја, и ослобођења римокатоличке мисије у Кини од француског „протектората”, Света Столица је 1922. године послала у Кину свог апостолског делегата Ђелса Костантина (*Celso Benigno Luigi Costantin*).⁸ У наредним годинама, апостолски делегат је успео да организује одржавање Првог бискупског савета Кине, да започне општу реформу Римокатоличке цркве у Кини и да знатно умањи утицај Француске. Уклоњена је напетост која је постојала између страног и домаћег римокатоличког клира у Кини, пренесено је црквено вођство на кинески клир и учињен значајан напредак у коначном превладавању беспотребног спора о богослужењу. Захваљујући томе, Света Столица је успела да успостави Апостолску делегатуру, која је требала да води успостављању дипломатских односа (Jedin and Repgen 2019, 623). Тиме је заокружен рад на успостављању, учвршћењу

8) Било је неколико покушаја размене дипломатских љубазности 1888. и 1918. године, али је Француска то спречавала, сматрајући Кину својим „протекторатом” и захтевајући да целокупна комуникација између Пекинга и Свете Столице иде преко француских свештеника и Париза.

и осамостаљењу римокатоличке цркве у Кини, у складу са апостолским писмом *Maximum illud* папе Бенедикта XV (*Benedictus XV*) из 1919. године и ецикликом *Rerum Ecclesiae* папе Пија XI (*Pius XI*) из 1926. године (Jedin 1978b, 531).

Даљи напредак у односима је постигнут захваљујући ставу папе Пија XI да Црква треба да се прилагоди култури народа како би боље обављала мисионарски посао. У складу са тим, бискупима који су деловали на територији Манџука⁹ дозвољено је 1935. године да врше одређене конфуцијанске церемоније током богослужења, да би 1939. године, усред кинеско-јапанског конфликта, папа потпуно повукао спорну одредбу о обредима захваљујући чему је значајно олакшано ширење католичанства у Кини. Издато је ново упутство по којем Римокатоличка црква више не сматра коришћење кинеских обичаја у богослужењима сујеверјем већ часним начином поштовања родбине. Тиме су завршене све расправе око обреда које су слабиле Римокатоличку цркву у Кини (Jedin 1978b, 532). Томе је умногоме допринела одлука кинеских власти да практиковање конфуцијанизма прогласе грађанским, а не религијским правом. Захваљујући новој политици Свете Столице број верника је 1941. године достигао 3.128.157 (0,7% становништва Кине). Међутим, избијање јапанско-америчког рата довело је стране мисионаре у Кини у тешку ситуацију, имајући у виду да је велики број страних римокатоличких проповедника био убијен, те је највећи терет током тог периода морао да поднесе кинески римокатолички клир (Jedin, Reppen 2019, 624).

Период након успостављања дипломатских односа (1942–1950.)

Иако је Република Кина формирана тридесет година раније, дипломатски односи са Светом столицом успостављени су тек 1942. године (Apostolic Nunciature to China 2002, 1). Др Сије Шоуканг (*Hsieh Shou-kang*) је исте године постављен за изванредног и опуномоћеног министра Републике Кине у Ватикану, док је Света Столица тек након завршетка Другог

9) У то време постојале су тензије између Ватикана и новоформиране државе Манџуко у Кини од стране Јапана.

светског рата 1946. године за апостолског интернунција у Кини (Нанђинг) поставила надбискупа Антонија Риберија (*Antonio Riberi*).¹⁰ Истовремено је одлуком папе Пија XII (*Pius XII*) о именовану дотадашњег пекиншког надбискупа Томаса Тијен Кенсина (*Thomas Tien Ken-sin*) за кардинала учињен прелаз управљањем пекиншком надбискупијом са француских лазариста на кинески клир, што је био основ за успостављање локалне кинеске црквене јерархије. Овакав приступ Свете Столице допринео је потпуном смањењу француског утицаја у Кини и процвату ширења римокатоличанства међу Кинезима (Jedin and Repgen 2019, 624).

Захваљујући томе, почела је да се мења црквена организација која је у то време обухватала 20 надбискупија, 85 бискупија, 39 апостолских префектура, 3.080 мисионара и 2.557 кинеских свештеника (Giovannetti 1959, 230). Установљено је 20 црквених провинција, док су викаријати и префектуре постепено уздизани у дијецезе и преношени на кинески клир (Jedin, Repgen 2019, 625).

Период након оснивања НР Кине до Другог ватиканског сабора (1949–1962.)

Грађански рат у Кини, започет након Другог светског рата између националиста и комуниста, завршен је 1949. године победом Комунистичке партије Кине и оснивањем НР Кине.¹¹ Са доласком комуниста на власт почиње период конфронтирања кинеских власти са свим организованим религијама, међу којима се налази и римокатоличанство.¹² Разлог за то је била доктрина коју је поставио главни идеолог

10) Престоница националистичке владе Републике Кине била је смештена од 1912. године у Нанђингу. Током Другог светског рата је померена у Чунђинг, да би након његовог завршетка била поново враћена у Нанђинг.

11) Престоница НР Кине је успостављена у Пекингу.

12) Након Октобарске револуције 1918. године и формирања прве комунистичке државе Совјетског Савеза, комунистички режим креће у отворену борбу са религијама, у којој је највише страдала Руска православна црква као већинска, али се репресија одразила и на Римокатоличку цркву. У тој борби комунисти су вршили различите облике притиска како би се смањио утицај Цркве, као што је прекид дипломатских односа са Ватиканом и успостављање удружења под контролом државе која окупљају свештенике верских организација оданих режиму, који је затим примењен и у другум државама комунистичког блока. Тако је, када је у питању Римокатоличка црква, у Мађарској формиран „Покрет за мир”, у Југославији „Пастир добри”, и др.

комунизма Карл Маркс да је „религија опијум који се користи за уљуљкивање народа” (Marks 1843).

Услед тога, Римокатоличка црква постаје неприхватљива институција за кинеске власти, чему додатно доприноси чињеница да се Кина у то време и даље борила против „непоштених” уговора европских сила, због чега су хришћани били додатно негативно перципирани као сурови западњаци који искоришћавају и понижавају кинески народ. Стога је кинеска комунистичка партија државним декретом о сузбијању „противреволуционарне делатности” почела системску борбу против Римокатоличке цркве, којој је као и другим религијама било допуштено да функционише само под контролом Државне управе за верске послове. Са дужности кинеског представника при Светој столици повучен је Ву Ђијаосијунг (*Wu Jiaoxiong*),¹³ док је представник Ватикана апостолски интернунциј Антонио Рибери, за разлику од већине страних дипломатских представника који су се повукли из НР Кине, остао у Нанђингу како би покушао да сачува дипломатске односе (Chan 1989, 815).¹⁴

Међутим, убрзо је у комунистичкој Кини дошло до успостављања Тројног патриотског покрета (*Three-Self Patriotic Movement*),¹⁵ који је, према наводима кинеских власти, представљао добровољну акцију кинеских хришћана да се контролише развој хришћанске религије у Кини и учини крај колонијализму и религији као средству за јачање страних идеја. За разлику од кинеских власти, западни свет је оснивање овог покрета тумачио покушајем контроле страних цркава од стране комунистичке партије. Због тога је Света Столица издала пасторално писмо *Ecce Dominus* упућено свим бискупима и свештеницима који остају у НР Кини апелујући на њих да не узимају учешће у овом покрету. Због ширења садржаја овог писма кинеске власти су монсињора Риберија 1951. године оптужиле за сарадњу са колонијалистима и империјалистима у искоришћавању Кине и протерале га у Хонгконг (Chan 1989).

13) Он је убрзо након тога побегао са породицом из Кине у САД.

14) У Нанђингу су биле стационарне националистичке снаге пре повлачења на Тајван.

15) Тројни патриотски покрет је формиран од стране протестаната и заснивао се на три основне премисе: самоуправљање - на локалном нивоу, самопомоћ - без финансирања из иностранства и самоширење - да католичку веру шире кинески свештеници који не следе римокатолички канонски поредак.

Тиме су прекинути дипломатски односи између НР Кине и Свете Столице, а Ватикан је одлучио да седиште Апостолске нунцијатуре помери у Тајпеј и настави да одржава односе са куоминтанговом Републиком Кином (Jedin and Repgen 2019, 626).¹⁶

На протеривање интернунција, папа Пије XII, који је био велики антикомуниста, реаговао је енцикликом *Ciripimus in primis* из 1952. године, у којој је изразио бол због прогона хришћана и покушао утешити вернике. Он је у апостолском писму истакао наклоност коју гаји према кинеском народу, дивљење према њиховој историјској и културној баштини, уз изражавање жаљења што кинеске власти Цркву сматрају непријатељем државе, јер је она у служби Бога и не тражи никакве земаљске погодности, већ се труди да унапређује све што је добро, истинито и лепо међу народима. Након две године, 1954. године, на оптужбе које су се појавиле против кинеских римокатолика поново је одреаговао енцикликом *Ad sinarum gentem*, у којој је истакао њихов патриотизам, истовремено упозоравајући на опасност принципа на којима почива Тројни патриотски покрет. Увиђајући сложеност ситуације у том тренутку, папа је био спреман да допусти одређену аутономију Римокатоличкој цркви у НР Кини, под условом да остане одана Светој столици, али Кина на то није одреаговала јер је већ увелико била затворена за спољни свет (Vedrenne 2012, 45; Jedin and Repgen 2019, 625).

Након 1957. године, главни ауторитет за постављење бискупа постало је Кинеско католичко патриотско удружење, које није признавало ауторитет Свете Столице. Чланове овог удружења су чинили римокатолички бискупи и свештеници које је поставила Света Столица, а који су се због сарадње са државом одметнули од Рима. Због добрих односа са властима, било им је допуштено да мисе служе јавно у римокатоличким богомољама (црквама), за разлику од представника Римокатоличке цркве који су остали верни папи, чија су богослужења сматрана илегалним активностима, па су морали да делују као „подземна црква” (у катакомбама служећи мисе у тајности, плашећи се протеривања, затварања и убијања, Hauss

16) У Тајпеју је успостављена апостолска префектура, која је касније уздигнута на ранг надбискупије.

2011).¹⁷ Услед тога, Папа Пије XII је енцикликом *Ad Apostolorum principis* из 1958. године осудио неканонске бискупске посвете и екскомуницирао два бискупа који су били оснивачи Удружења, а његов наследник папа Јован XXIII (*Ioannes XXIII*) је исте године у свом говору у конзисторију за њих употребио назив „шизма”.¹⁸

Ситуација се мења на боље када је папа Јован XXIII почео да отвара пут дијалогу Свете Столице са комунистичким државама. Након што је 1963. године примио у посету зета совјетског председника Никите Хрушчова (*Nikita Khrushchev*), папа је објавио енциклику *Pacem in terris* којом је отворио пут дијалогу између марксизма и хришћанства, који ће наставити његов наследник папа Павле VI (*Paulus VI*) у годинама након Другог ватиканског сабора (Jedin 2019, 209–210).

Други ватикански сабор и период након њега (1962–2018.)

Иако је на Другом ватиканском сабору, који је одржан од 1962–1965. године, потврђена исправност метода прилагођавања римокатоличких црквених обреда традицијама кинеске културе и језика до границе где не утичу на структуру богослужења римске мисе,¹⁹ а Пасторална конституција *Gaudium et spes* истакла да Црква није везана ни за један политички систем, али може сарађивати са сваким од њих, односи између Свете столице и НР Кине су наставили да буду замрзнути све до 1980. године. Томе су знатно допринеле радикалне промене до којих је довела Културна револуција, која је зауставила све религијске активности у Кини, као и подизање интернунцијатуре на Тајвану на ниво нунцијатуре 1966. године, што је протумачено од стране кинеских власти као непримерен гест Свете Столице (Turčinović 1970, 27; Jedin 2019, 175; Brown 2007, 13).²⁰ Већина римокатоличких

17) Услед тога, Света Столица је наредних година била принуђена да у великој мери настави да преноси црквено вођство и иницијативу кинеским ординаријима.

18) Без папинске потврде у периоду од децембра 1957. године до јануара 1962. године од стране државне јерархије рукоположено је укупно 45 бискупа.

19) О увођењу елемената локалних култура и традиција у свету литургију говори Конституција *Sacrosanctum Concilium* са Другог ватиканског сабора у одредбама 37. и 38.

20) Света Столица је подигла ниво дипломатског представљања на Тајвану на ниво

црква у НР Кини је била уништена екстремним вандалским понашањем, док је мали број њих имао среће да буде затворен, те су на тај начин сачуване од пљачкања и паљења. У таквим условима, већина римокатоличког свештенства је претрпела тешке тренутке јер су били осуђивани на затвор, због чега су били принуђени да напусте НР Кину.

Иако је Света Столица, након објаве апостолског писма *Octogesima adveniens* 1971. године, спустила ниво дипломатских односа са Тајваном 1973. године постављањем отправника послова да води нунцијатуру на Тајвану, Пекинг није био спреман за отопљавање односа (Casaroli 2001, 168–185; 249–256). Међутим, ситуација се мења 15 година касније, 1996. године, када је Кина аплицирала да постане домаћин одржавања летњих Олимпијских игара у Пекингу и када је стање људских права у НР Кини почело да утиче на добијање статуса најповлашћеније нације у америчком Конгресу. Тада је кинеско руководство почело да показује спремност на обнављање разговора са Светом Столицом, те је Кинеско католичко патриотско удружење, иако није признавало ауторитет папе, почело за избор бискупа да уважава неформално одобрење Свете Столице, док је за потребе спортиста и посетилаца који долазе из иностранства на Олимпијаду успостављен религијски центар у олимпијском селу у коме су ангажовани страни свештеници.

Непосредно пред одржавање Олимпијских игара у Кини, 2007. године, папа Бенедикт XVI је написао писмо бискупима, свештеницима, посвећеним особама и верницима лаицима Римокатоличке цркве у НР Кини да се изјасне за отварање дијалога за смањење тензија и помоћ у изградњи хармоничног друштва. Реакције на ово писмо нису задовољиле очекивања Римокатоличке цркве, јер су поједини бискупи који су били активни у „подземној цркви” пришли Кинеском католичком патриотском удружењу сматрајући да могу позитивно да утичу на побољшање статуса католика у НР Кини. Такође, писмо није добро прихватила ни кинеска влада, која је његово ширење међу католицима у НР Кини назвала мешањем у унутрашње послове државе и покушајем инфилтрације Ватикана. Убрзо,

---

нунцијатуре као одговор на потез Тајвана из 1959. године да подигне ниво мисије у Ватикану на амбасадорски ниво.

након завршетка Олимпијских игара, однос Свете Столице и Пекинга је поново захладнео, а НР Кина је поново отпочела праксу постављања бискупа без папиног одобрења, што је за Свету Столицу било поражавајуће имајући у виду папин ангажман на конструктивном дијалогу са кинеским властима (Lazzarotto 2012).

Односи су незнатно побољшани тек 2011. године, након папине изјаве да жели да види јединствену Цркву у Кини, да би тек доласком на власт председника Си Ђинпинга и папе Фрање 2013. године односи почели и у практичном смислу да се развијају у позитивном правцу. Посебну пажњу западних медија изазвала је одлука кинеског председника Сија из 2015. године да уведе промене у религијској пракси у НР Кини, говорећи о потреби „синизације религије”, односно дубљем увођењу елемената кинеске културе у религију (у богослужењу, сакралној музици, свештеној одећи и храмовима). Одлука је потврђена партијским документима 2017. године, након чега су државне институције дале смернице религијама како да се прилагоде социјалистичком друштву у циљу њиховог лакшег уклапања у друштвене токове.²¹

Током 2016. године у западним медијима се појавила вест да су започети преговори између НР Кине и Свете Столице по питању изналажења решења постављања бискупа, и да се у том смислу разматра вијетнамски модел, по коме би кандидате за бискупе предлагао кинески домаћи клир, док би папа имао могућност давања вета на њихов избор уколико би се испоставило да нису довољно квалификовани (Јуан 2017, 36). Најважнији услов Пекинга за постизање споразума био је да се Света Столица у континуитету придржава политике „једне Кине” и да се не меша у унутрашња питања НР Кине (McElroy 2013). Са друге стране, представници Свете столице су сугерисали да ако НР Кина потпуно призна ауторитет папе као шефа универзалне Цркве, остали проблеми, укључујући и поштовање политике „једне Кине” могу бити решени кроз преговоре.

---

21) Државна управа за верске послове је 2018. године објавила детаљан петогодишњи план како извести „синизацију католичанства” у НР Кини.

ФАКТОРИ КОЈИ УТИЧУ НА ОДНОС СВЕТЕ СТОЛИЦЕ И КИНЕ

Однос Свете Столице и Кине током векова кретао се кривудаом линијом, на шта су утицали различити фактори. Неки од фактора су били изразито доминантни само у одређеном периоду, да би касније њихов утицај слабио, а јачао утицај других фактора. Такође, док су поједини фактори у једном окружењу имали позитиван утицај на развој односа, у другом периоду и другачијем окружењу имали су изразито негативан утицај. Како је њихов утицај био од пресудног значаја за постизање привременог споразума о именовању бискупа, након деценијског размимоилажења у ставовима, што је први корак ка потпуној нормализацији односа две стране, најважнији од њих биће наведени у наставку.

Први фактор је разлика у ставовима унутар Римокатоличке цркве. Још од доласка првих римокатоличких мисионара у Кину постојале су значајне разлике између различитих редова унутар Римокатоличке цркве по питању приступа ширењу римокатоличанства. Док су исусовци заговарали методу прилагођавања, фрањевци и доминиканци су били против ње залажући се за примену класичног римокатоличког приступа. Оваква разлика у приступу наставила је да постоји све до 20. века, што је значајно утицало на успешност мисијског деловања у ширењу римокатоличанства у Кини. Након Другог ватиканског сабора, на коме је потврђена исправност метода прилагођавања, искристалисале су се две струје унутар Римокатоличке цркве које ће у наредним деценијама утицати на формулисање политика којима ће се Црква водити када јеу питању њено функционисање. Једна струја се залагала за прилагођавање модерним околностима и осавремењивање Цркве (грлице), док је друга струја била знатно конзервативнија и традиционална у својим ставовима (јастребови). Свесна разлика у ставовима међу бискупима, као и сензитивности односа према Кини, Света Столица је 2007. године формирала Комитет за кинеске послове који ће се бавити усмеравањем политике и изналагањем адекватних ставова према Пекингу.

У првим годинама након формирања Комитета одлуке су већином формиране на основу ставова који су заговарале грлице, имајући у виду да је нормализација односа Свете Столице са Кином захтевала модерна и несвакидашња решења. Међутим, услед одсуства позитивних резултата политике компромиса за коју су се грлице заговарале, од 2010. године почели су све јаче да се чују гласови јастребова у Комитету. Њихов најгласнији представник кардинал Хонгконга Џозеф Зен (*Joseph Zen Ze-kiun*) предлагао је, по питању решавања проблема постављања бискупа и „подземне” цркве, решење које је подразумевало јачање религијских слобода у Кини. Међутим, избором папе Фрање за поглавара Цркве грлице су поново добиле примат, те је политика компромиса постала основни постулат којим се Света Столица водила у циљу решавања свих отворених питања између Римокатоличке цркве и НР Кине до постизања привременог споразума. Конзервативци унутар Цркве се противе оваквом приступу, често износећи разне аргументе којима настоје да изврше притисак на папу како би свој приступ више прилагодио традиционалнијим ставовима вођења Римокатоличке цркве.

Други фактор је негативан однос комунистичке партије Кине према религијама. Треба имати у виду да комунистичка Кина, иако никада није јавно износила примат атеизма над религијским убеђењима, поставила је марксистичку идеологију и атеизам као већинску оријентацију кинеског станивништва. У вези са тим, партијски магазин *Qiushi* је 2016. године истакао да је „марксистички поглед на религију теоријска основа Комунистичке партије Кине у разумевању религијских питања”, а атеистичка догма нешто што преовладава у јавности (Јуан 2017, 31). То подразумева да чланови комунистичке партије не смеју отворено да буду религиозни, али могу да задрже своја лична уверења за себе.

Међутим, већ сам недостатак разумевања и потцењивање важности религије ускратио је слободу изражавања религиозних тенденција становништва у НР Кини. Током Анти-десничарске кампање (1957–1958) и Културне револуције (1966–1976) религија је потпуно избачена из живота кинеских грађана, упркос декларацији о религиозним слободама садржаној у првом Уставу НР Кине из 1954. године (Hong 2011). Па ипак,

успостављањем неколико организација, као што су Национални уједињени радни фронт и Канцеларија за верске послове (нови назив је Државна управа за верске послове), да би се бавиле овим питањем, признат је легитимитет религије и религиозних потреба кинеских грађана. Међутим, религијске активности су ограничене, усклађене са државном политиком и инкорпорисане у идеју о успостављању хармоничног друштва, јер кинеска власт сматра да стране непријатељске силе користе религију као средство за инфилтрацију у НР Кину, због чега су претња кинеској нацији у смислу идеолошке безбедности и политичке стабилности. То се најбоље може видети у изјави кинеског тужиоца из 2016. године да је борба против „непријатељске инфилтрације, субверзије и саботажа” приоритет за ту годину (Bodeen 2016). У циљу боље сарадње са Светом Столицом кинеске власти су у последњих неколико година ублажиле негативан однос према религијама, иако постоји иницијатива председника Сија за њиховом „синизацијом”. Зарад јачања међусобних односа Црква је смањила негативну реторику о кршењу људских права у НР Кини и почела да потенцира чињеницу да је комунистичка власт за само три деценије извела из сиромаштва милионе гладних људи.

Трећи фактор је разлика у начину именовања бискупа Свете Столице и НР Кине. Према канонском праву папа је једини ауторитет који именује и рукополаже бискупе, у складу са чланом 377. Законика канонског права (Berljak et al. 1996, 189).²² У НР Кини се примењује посебан приступ практиковању католичке вере за који се може рећи да је са кинеским карактеристикама. Наиме, од 50-их година 20. века бискупи се рукополажу од стране јерархије „Кинеске патриотске цркве”. Неколико година пред одржавање Олимпијских игара у Пекингу 2008. године начин избора бискупа је био промењен тако да је Кинеско католичко патриотско удружење, иако није признавало ауторитет папе, прихватало неформално одобрење Свете Столице за избор бискупа. Међутим, одмах након завршетка Олимпијских игара кинеске власти су поново почеле да бирају бискупе по старом моделу, без одобрења папе.

22) Члан 377. Законика канонског права гласи: „Врховни свећеник слободно именује бискупе или потврђује законито изабране”.

Током преговора који су трајали деценијама, Римокатоличка црква је инсистирала да именовање бискупа у потпуности буде враћено у канонске токове, односно да бискупе именује папа, а рукополажу их други бискупи са ваљаним рукоположењем. Међутим, да би избор Свете Столице био прихватљив и за НР Кину неопходно је да се утврди да ће бискупи постављени од стране папе бити потпуно лојални владиним циљевима социјалне стабилности, јер кинеске власти желе да спрече да дође до изазивања бунтовништва унутар кинеских црквених токова. Према речима председавајућег Кинеског католичког патриотског удружења „бискупи треба да воле државу, да воле религију, да политички поштују Устав и законе, и да воле социјалистичку домовину” (Austermiller 2013, 19). Дакле, за разлику од римокатоличке јерархије, која је у другим деловима света постављена од стране Свете столице без икаквих додатних сагласности од стране држава у којима живе и раде, у НР Кини бискупи морају додатно да прибаве сагласност кинеске државе и поштују правила на којима кинески систем почива. Такође, вредности које бискупи у НР Кини треба да промовишу нису исте као вредности које треба да промовишу бискупи постављени од стране Свете Столице у другим деловима света. У нормалним околностима, бискупи који функционишу по том принципу би били екскомуницирани од стране Свете столице, јер би тиме ишли против црквеног наука, али пошто је Римокатоличкој цркви примат нормализација црквеног живота у НР Кини онда је овакав приступ решавању дугогодишњег проблема прихватљив.

Четврти фактор су дипломатски односи које Ватикан има са Републиком Кином (Тајваном). Након протеривања апостолског интернунција монсињора Риберија из Нанђинга 1951. године, Света Столица је дипломатски континуитет наставила да одржава са са владом Републике Кине пребацавањем седишта из континенталне Кине у Тајпеј (Тајван). Ниво дипломатских односа је додатно унапређен 1966. године подизањем са нивоа интернунцијатуре на ниво нунцијатуре. Након Културне револуције, у жељи да поврати своју позицију у свету кинеска комунистичка власт је покренула обнављање дипломатских односа са државама широм света у

жељи да НР Кина преузме столицу у Уједињеним нацијама од Тајвана.

Након уласка у Уједињене нације 1971. године, дипломатски односи са државама су се заснивали на обавези поштовања политике „једне Кине”, по којој Тајван представља саставни део НР Кине. Како је кинески статус у свету јачао, број држава које су имале дипломатске односе са Тајваном се смањивао. То је условило да Света столица 1972. године дипломатске односе са Тајваном спусти на ниво отправника послова. Током преговора о нормализацији односа између Свете Столице и НР Кине, који су обављани у тајности, кинеска преговарачка делегација је као приоритет у будућим односима увек наводила поштовање политике „једне Кине”, све време сматрајући Тајван унутрашњим питањем. С друге стране, Света столица је показала спремност да разговара о прекиду дипломатских односа са Тајваном, уколико Пекинг промени свој однос према практиковању вере у НР Кини (Cervallera 2005).

Пети фактор је јачање национализма у Кини. Након опијумских ратова европске силе су Кину претвориле у „колонију”. Осећај понижености који је кинески народ тада осећао довео је до јачања мржње према странцима и хришћанству, и последично до јачања национализма. Са доласком на власт Комунистичка партија Кине је почела интензивно да примењује политику одбацивања свега што долази из иностранства. То је довело до затварања НР Кине према свету и великог економског и научног заостатка у односу на друге државе.

Крајем 70-их година, са Денг Сијаопинговом политиком „отварања према свету”, ситуација се значајно мења за Кину која убрзано почиње да се модернизује (тзв. четири модернизације: пољопривредна, индустријска, војна, научна и технолошка). Већ у то време кинески лидери су национализам често користили у циљу одбране националних интереса (присаједињење свих кинеских територија, очување КПК на власти и обезбеђивање довољно хране и енергената за становништво), за скретање пажње јавног мњења са унутрашњих проблема и као дипломатски изговор за доношење непопуларних одлука у

спољној и унутрашњој политици (Bergsten et al. 2011).²³ Четири деценије након почетка отварања Кине према свету може се закључити да кинеске власти национализам „гаје”, али га у исто време контролишу и редукују уколики постане превише радикалан и почне да прави проблеме. Како Комунистичка партија Кине не препознаје национализам јер је супротан интернационализму, који је њен примат, у јавном дискурсу се користи термин патриотизам (Zhang 2013).

За разлику од држава са којима Пекинг одржава дипломатске односе на бази међусобног поштовања основних националних интереса и немешања у унутрашње послове, уз повремено примењивање кинеске верзије политике „штапа и шаргарепе”, са Светом Столицом то није могуће практиковати јер дипломатски односи две стране не постоје. Самим тим, обе стране су принуђене да коментаре и упозорења износе јавно. Тако се често у кинеским медијима, због страха од претњи политичкој стабилности, могу чути оптужбе на рачун Свете Столице да прелази границу јер веру користи у службу политике (Lorens 2006).²⁴

Шести фактор је визионарска политика папе Фрање и председника Си Ђинпинга. Обојица лидера припадају трансформационим харизматичним лидерима који показују спремност за прилагођавање и модернизацију, за разлику од својих претходника који су више спадали у групу трансакционих лидера опредељених за очување система. Захваљујући променама које је папа спровео током своје власти, Света Столица је под своје окриље вратила велики број верника широм света, док је НР Кина захваљујући председнику Си Ђинпингу препозната у међународним оквирима као значајан чинилац и претендент за лидерску позицију у свету. Имајући

23) Национализам је најчешће коришћен као реакција на конкретне међународне догађаје који се сматрају увредљивим за кинески народ, као што су бомбардовање кинеске амбасаде у Београду од стране НАТО, антијапански протести, спречавање идеолошке инфилтрације Запада, и др.

24) Пример за то су негативни коментари званичника Кинеског католичког патриотског удружења 2006. године у којима су напали кардинала Зена да жели са Кином да учини исто што је папа учинио са Пољском (прим. аут. Црква је учествовала у рушењу комунистичког режима у Пољској). Кардинал је на ове оптужбе одговорио у интервјуу за немачке новине Шпигл (*Spiegel*) указавши на бесмисленост поређења утицаја Римокатоличке цркве у Пољској и НР Кине, имајући у виду да је Пољска 99% римокатоличка држава, док католици у Кини представљају изразиту мањину.

у виду да свака од страна има утицај на око 1,3 милијарде људи, да су изграђене на снажним уверењима (једна на древној хришћанској традицији, а друга на дубоком политичком уверењу да власт треба да почива на социјализму са кинеским карактеристикама), да обе почивају на јаком бирократском апарату и да одлуке доносе елите, било је очекивано да ће у тренутку када више фактора у исто време буде деловало позитивно доћи до помака у њиховом односу.

Кинеском руководству одговара да пошаље поруку свету да дозвољавањем Римокатоличкој цркви да функционише у пуном капацитету у оквиру кинеских граница ради на унапређењу заштите људских права у НР Кини. Тиме би знатно поправила свој имиџ у свету, имајући у виду да их САД стално оптужују за непоштовање људских права, као и за угрожавање слободе религије (Eckholm 1998; Novak 2007).²⁵ С друге стране, Светој Столици одговара да побољша односе са најмногљуднијом државом у свету, која је истовремено једна од водећих светских економија, како би могла да регулише положај Римокатоличке цркве и својих верника на њеној територији.

Седми фактор представља неспремност римокатоличке и кинеске јерархије и бирократа да подрже напредак у односима. Римокатоличка јерархија у НР Кини већ четири деценије не добија никакву помоћ од Свете Столице, јер папе нису желеле „непримереним потезима” да наштете политичким преговорима који за циљ имају постизање привременог, а затим и финалног споразума. Функционисање „подземне цркве” се одвија у веома тешким условима што је римокатоличким бискупима онемогућавало да воде нормалан црквени живот. Навикнути на одрицања у којима су деценијама функционисали зарад праћења исправног правца Римокатоличке цркве један број њих се веома тешко мири са чињеницом да након постизања споразума са кинеским властима требају са тог пута да скрену. Евидентан недостатак воље за нормализацијом односа показују и бискупи који су рукоположени од стране кинеске државе, које није бирао папа, јер се брину да ће остати

---

25) Кина је 1998. године дозволила високој религијској делегацији из САД тронеделни обилазак земље како би могли да утврде ниво поштовања религијских слобода.

без позиције уколико дође до договора између кинеских власти и Свете Столице о признавању ауторитета папе.

Сличан проблем се испољава и код бирократа које раде у Кинеском католичком патриотском удружењу и Државној управи за верске послове јер перципирају да ће, по свој прилици, у случају отопљавања односа остати без посла. За разлику од кинеских државних службеника, који су заокупљени бригом о својим радним местима, бирократе унутар Римокатоличке цркве превасходно брину о кредибилитету Свете Столице, због постизања споразума са комунистичким властима које не поштују људска права.

ЕРА НОВИХ ОДНОСА РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ И КИНЕ – ОД ПРИВРЕМЕНОГ СПОРАЗУМА КА ТРАЈНОМ РЕШЕЊУ (2018 –)

Након четири деценије тајних преговора, за време којих је било пуно успона и падова, НР Кина и Света Столица потписале су 22. септембра 2018. године Привремени споразум о именовану бискупа у Пекингу. У име НР Кине Споразум је потписао заменик министра спољних послова Ванг Чао (*Wang Chao*), док је у име Свете Столице потписао подсекретар за односе са државама монсињор Антоан Камилери (*Antoine Camilleri*, Ministry of Foreign Affairs of the PR China 2018). Како је истакнуто у званичном коминикеу који је издат након потписивања, основни циљ овог споразума је решавање питања именовања бискупа, али и других проблема који оптерећују две стране, са циљем стварања услова за напредак сарадње и потпуну нормализацију односа између НР Кине и Свете столице. Истакнуто је да обе стране деле заједничку наду да Споразум може отворити пут плодном и перспективном процесу институционалног дијалога и позитивно допринети животу Римокатоличке цркве у НР Кини, заједничком добру Кинеза и миру у свету.

Одмах по потписивању Споразума, директор Прес службе Свете Столице Грег Бурке (*Greg Burke*) рекао је да са потписивањем Споразума процес нормализације није завршен, већ је тек почео. Он је похвалио напоре две стране јер су

показале жељу за дијалогом и стрпљивост приликом преговора и поред различитих ставова. Истакао је да на Споразум не треба гледати кроз политичку призму, већ се треба фокусирати на његову суштину која је пасторалне природе – да се верницима омогући да имају бискупе постављене од стране папе, који су уједно признати од стране кинеских власти (China Daily 2018).

Након његовог саопштења, изјаву за медије је дао државни секретар Свете Столице кардинал Пијетро Паролин (*Pietro Parolin*), кога је папа Бенедикт XVI изабрао 2007. године да води преговоре са НР Кином, а који је од доласка на функцију државног секретара био задужен да надгледа преговарачки процес.²⁶ У својој изјави, кардинал Паролин је поновио да су намере Свете Столице пасторалне природе, тј. стварање услова за већу слободу и аутономију деловања по питању организације Римокатоличке цркве у НР Кини, како би Света Столица могла да се фокусира на међусобно помирење свих кинеских католика и даљи напредак у њиховом духовном животу. Он је указао да је највећи бенефит Споразума то што ће сви бискупи бити у јединству са Папом и уједно признати од кинеских власти (*L'Osservatore Romano* 2018b, 2).

У свом обраћању 26. септембра 2018. године папа Фрањо је истакао да Споразум представља производ дуготрајних преговора који су започети за време папе Јована Павла II и настављени током понтификата папе Бенедикта XVI, али да је финализација постигнута тек када су обе стране показале спремност за компромис. Посебно је истакао да Привремени споразум, иако ограничен по питању неких аспеката црквеног живота, отвара ново поглавље у односу са кинеским властима. Своје излагање је завршио позивом свим кинеским католицима да буду добри грађани, да поштују своју државу и њену власт, и служе својој отаџбини (*L'Osservatore Romano* 2018b, 2). Истовремено, он је оповргао тврдње које су се појавиле у неким медијима да су припадници канонске јерархије били противни постизању Споразума рекавши да су му послали поруке које потврђују спремност да прихвате одлуке свог поглавара (*South China Morning Post* 2018b).

---

26) Постављењем кардинала Паролина на место државног секретара Свете Столице папа Фрањо је показао да ће му у наредном периоду преговори са НР Кином бити један од приоритета.

За разлику од представника Свете Столице, који су били спремни да дају изјаве по питању новог споразума, иако не о његовим детаљима, Министарство иностраних послова НР Кине је само издало кратку изјаву која потврђује да је потписан „привремени споразум” о именовану бискупа и да ће НР Кина и Света Столица „наставити да одржавају комуникацију и промовишу напредак у процесу унапређења билатералних односа” (Ministry of Foreign Affairs of the PR China 2018).

Како ниједна страна није званично објавила детаље Споразума, може се закључити да поједине одредбе нису још увек подесне за објављивање јер би могле да изазову различите реакције јавног мњења, којима би се повећао притисак на преговарачке делегације и угрозило постизање евентуалног коначног договора. То је посебно значајно у светлу бројних реакција које су се могле чути од стране конзервативних бискупа који желе да наметну свој конзервативни приступ решавању значајних питања унутар Цркве. Тако су критичари који не желе да ауторитет цркве деле са ауторитарном владом споразум назвали срамним повлачењем и постављањем опасног преседана за будуће односе са другим земљама (Horowitz and Johnson 2018). У том смислу, кардинал Зен, најстарији римокатолички свештеник на кинеском тлу, истакао је да ће последице овог споразума бити трагичне и дуготрајне, не само за Цркву у НР Кини, већ за Универзалну цркву, јер штети њеном кредибилитету (Sherwood 2018). С друге стране могу се чути гласови либералне струје која тврди да је папа постигао највећи дипломатски успех у новијој историји Цркве, јер је кинеска власт прихватила Свету Столицу као јединог чиниоца са којим може да води дијалог у циљу решавања проблема Римокатоличке цркве у НР Кини. Тиме је подигнут углед Свете Столице на међународној сцени и оснажена улога папе као духовног вође најмногбројнијег дела хришћана.

Увидом у изјаве званичника Свете Столице, може се закључити да је суштина споразума постепено приближавање две стране и могућност периодичне контроле његове примене. У НР Кини више неће постојати бискупи који нису у јединству са Светом Столицом и сви ће бити признати и прихваћени од стране кинеске државе. Две заједнице, које су до 2018. године функционисале по различитим правилима и биле међусобно

супротстављене, у наредном периоду ће ићи ка приближавању и обједињавању. То неће бити процес који ће се десити преко ноћи, већ дуготрајан напоран рад две заједнице које ће радити на превазилажењу постојећих разлика. Бискупи које је поставила НР Кина биће прихваћени као канонски бискупи од стране Свете Столице, док ће сви римокатолички бискупи који признају ауторитет папе и делују у оквиру „подземне цркве” морати да се региструју пред кинеским властима. У том смислу, папа Фрањо је примио у заједништво Римокатоличке цркве седморицу бискупа који су били неканонски рукоположени и због тога екскомуницирани (L'Osservatore Romano 2018a, 2).

Привремени споразум признаје посебну улогу Петровог наследника (папе) и омогућава Светој Столици да „независност” Римокатоличке цркве у НР Кини интерпретира само кроз духовни аспект, а не и политички. Због тога, поједине одредбе које се тичу цивилне регистрације клирика пред кинеским властима нису биле јасне римокатоличким бискупима у НР Кини, те је Света Столица 28. јуна 2019. године донела Пасторалне смернице по питању регистрације клира у Кини. У смерницама се наводи да приликом регистарције, бискуп или свештеник, у складу са могућностима, допише или усмено изјави пред барем једним сведоком своје поштовање принципа римокатоличке вере. Сваки свештеник треба да упозна свог Ординарија са учињеном регистрацијом. Црква је посебно нагласила да ће да пружи подршку и разумевање свештеницима који не могу због приговора савести да потпишу регистрацију. У том смислу, од бискупа се очекује да према својим свештеницима заузму став подршке и заштите од сваке неправедне критике, без обзира на њихов став о регистрацији, јер је суштина свега што треба да проистекне из договора добробит заједнице, духовне и политичке (Bolletino sala stampa della Santa Sede 2019, 1–2).

На Националном народном конгресу, одржаном у марту 2019. године, кинески премијер Ли Кеђијанг (*Li Keqiang*) је поновио опредељеност Комунистичке партије Кине да се религија учини више прикладном кинеској култури (синизација религије). Током конгреса, присаједињени бискупи који су присуствовали Кинеској политичкој консултативној седници једногласно су дали подршку постигнутом споразуму.

Тим поводом, бискуп Винсент Цан Силу (*Vincent Zhan Silu*) из Миндунга, члан Кинеске политичке консултативне конференције и потпредседник Кинеског католичког патриотског удружења, рекао је 3. марта 2019. године за хонгконшки Синг Тао Дејли (*Sing Tao Daily*) да овај споразум представља *win-win* решење, те да је његова сврха да промовише јединство кинеске Католичке цркве и њен здрав развој, без подела на званичну и незваничну. Изразио је жаљење што су поједини канонски бискупи одбили да се придруже службеној јерархији, сматрајући да делују дајући примат личним уместо општим интересима, изразивши жаљење што није постојао дужи временски период за интеграцију „подземне цркве” (Sainsbury 2019).

ЗАКЉУЧАК

Полазна основа овог истраживања била је разлика у поимању исповедања вере између Римокатоличке цркве и кинеских власти, што је довело до сукоба две стране који се рефлектовао у постојању две црквене јерархије у НР Кини од 50-их година 20. века. Због непостојања званичних дипломатских односа и неспремности за компромис НР Кине и Свете Столице, овај сукоб ће потрајати до друге деценије 21. века, када ће две стране успети да постигну Привремени споразум о постављењу бискупа.

Како је за резултате овог истраживања најважнији период односа након оснивања НР Кине 1949. године, аутори су акценат ставили на анализу ставова и деловања папа који су били на челу Свете Столице у том периоду. Тако су папа Пије XII, Јован XXIII, Павле VI, Јован Павле I, Јован Павле II, Бенедикт XIV и Фрањо користили различите методе за побољшање односа са Кином, у складу са чиме се одвијала и промена приступа Римокатоличке цркве. Са сигурношћу се може закључити да је значајну позитивну трансформацију у односима донео папа Јован XXIII на Другом ватиканском сабору, који је отворио пут дијалогу између марксизма и хришћанства. Па ипак, због његовог негативног става према комунизму односи никада нису могли да достигну очекивани ниво. Други значајан првосвештеник Свете Столице који је дао

позитиван допринос развоју односа НР Кине и Римокатоличке цркве био папа Јован Павле II, који је признат за једног од најутицајнијих лидера 20. века широм света. Он је унео свежину старим институцијама, нарочито у контексту пада Гвоздене завесе у Европи и промена које су се тада десиле у свету, и наставио да Цркву покреће у правцу изналажења решења за статус Римокатоличке цркве у Кини. Иако се за папу Бенедикта XVI није очекивало да ће донети неке посебне промене, пре свега јер је био веома традиционалан, изненадио је јавност својим ставом о помирењу и подмлађивању Цркве, као и стављањем питања побољшања односа са Кином на врх агенде током трајања његовог мандата. Па ипак, и поред добре воље и напора које је предузео у циљу решавања проблема који су оптерећивали две стране, он није успео да знатније унапреди односе са Пекингом. За разлику од њега, папи Фрањи је то пошло за руком, јер је сталним истицањем потребе за компромисом, сензитивном комуникацијом са кинеским властима и већим прилагођавањем Цркве умногоме успео да промени ток преговора у позитивном смеру, што је резултирало потписивањем Привременог споразума у септембру 2018. године.

С друге стране, у НР Кини на власт је дошла нова пета генерација лидера на челу са председником Си Ђинпингом, која је донела много промена у спољнополитичком понашању НР Кине. Са Мао Цедунговог трансформационог и харизматичног лидерства и Денговог руковођења чврстом руком НР Кина се преоријентисала на више трансакциони тип лидера опредељеног за очување система у коме се колективно одлучује. Из политичког простора са јаким лидерима, релативно хомогеним друштвом и slabим подређеним нивоима друштва и власти прешло се у политички простор са мање доминантним лидерима, више фрагментираном државом и друштвом, и све јачим подређеним организацијама, друштвеним групама и јавним мњењем (Lempton 2015, 53). Док су се Ђијанг Цемин (*Jiang Zemin*) и Ху Ђинтао (*Hu Jintao*) мало ослањали на харизму самостално доносећи кључне одлуке, Си Ђинпинг је као генерални секретар КПК и председник НР Кине, како би доказао легитимитет власти, своју „чврстину” кренуо да показује још на 18. конгресу КПК у новембру 2012. године,

приликом преузимања лидерске позиције у овој партији (Arežina 2018, 68). Стога је било за очекивати да ће током његовог мандата доћи до промене односа према Светој Столици и постизања споразума којим су Кина и Римокатоличка црква трансформисале своје односе на конструктиван начин од конфликта ка мирољубивој коегзистенцији.

Током истраживања препознати су фактори који утичу на однос Свете Столице и НР Кине. У вези са тим, можемо истаћи да је пресудан фактор био визионарска политика нових лидера, папе Фрање и председника Си Ђинпинга. Како овај фактор подразумева и нове међународне околности у којима се двојица лидера налазе на власти, треба истаћи да они пролазе кроз трансформацију, развој и прилагођавање, те да се у складу са тим дешавају и социјалне и политичке промене на нижим нивоима. За Свету Столицу је веома важна нормализација црквеног живота у Кини, док пета генерација кинеског руководства жели овим споразумом да покаже поштовање људских права и слобода, односно верских слобода, пре свега због свог међународног положаја и односа са другим државама.

Након што је Споразум потписан у септембру 2018. године односи су наставили да се крећу у позитивном правцу. Почетком октобра 2018. године кинеске власти су дале дозволу двојици кинеских бискупа, од којих је један претходно припадао државној јерархији, да се сусретну са папом у Ватикану. Током посете, двојица бискупа су позвали папу да посети (Римо) католичку цркву у НР Кини (South China Morning Post 2018a). Након тога су на Велики четвртак 18. априла 2019. године мису заједно служили бискупи (садашњи и бивши ординариј, који је након уједињења постављен за помоћног бискупа) из ординаријата Миндунга, који су припадали супротним кинеским јерархијама (Vatican News 2019). Затим је у периоду од априла до октобра 2019. године председник папинског савета за културу кардинал Ђанфранко Раваси (*Gianfranco Ravasi*) учествовао на отварању Међународне изложбе хортикултуре у Пекингу (Zhou 2019).

Очигледно је да две стране улажу велики напор да односе који су претходно били изузетно компликовани растерете баласта прошлости и доведу до новог почетка који ће водити

ка потпуној нормализацији односа. У међувремену, две стране раде на решавању проблема који се појављују током имплементације постигнутог споразума. Тако, на пример, свештеници обе јерархије имају проблем са привикавањем на нове околности у којима треба да функционишу, док канонски клир има проблем са процесом регистрације код државних власти за обављање свештеничке службе. Поред тога, у црквеној организацији постоји велика потреба за уређењем црквене организације у НР Кини како би сви бискупи могли у пуноћи да врше своју бискупску службу. Такође, треба решити проблем смањења броја кинеског клира, од којих је већина прешла 80 година, иако је канонска граница 75 година. Наиме, због дугогодишње политике „једног детета” мало се кандидата опредељивало за свештенички позив, те је Црква била принуђена да повиси старосни праг повлачења са дужности.²⁷

У наставку дијалога НР Кина и Света Столица наставиће да раде на изналажењу најбољих решења за имплементацију договореног споразума, његовог унапређења од привременог до трајног дугорочног међудржавног договора који ће садржати прикладну формулу за именовање бискупа, којом ће бити уважени не само кинески закони већ и доктрина Римокатоличке вере, и којим ће Света Столица бити призната као политички, а не само као духовни ауторитет. То значи да ће свеукупном нормализацијом односа бити решено и питање евентуалног успостављања дипломатских односа, што ће свакако имати одређене последице по односе НР Кине са Тајваном.

РЕФЕРЕНЦЕ

Agenzia Fides. 2009. “Letter of Cardinal Bertone to Chinese Priests.” Poslednji pristup 21. januar 2020. https://www.fides.org/en/news/25431_ASIA_CHINA_Letter_of_Cardinal_Bertone_to_Chinese_Priests.

Apostolic Nunciature to China. 2002. “In celebration of the 60 years of ROC/Holy See Diplomatic Relations.” Taipei.

---

27) Имајући у виду политику „једног детета” за Кинезе је веома тешка одлука послати јединог сина у свештенике, јер му је наметнута обавеза да прехрани породицу.

- Arežina, Sanja. 2018. *Kina u Evropi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Austermiller, Kaitlin. 2013. "Sino-Vatican Relations A Conflict Transformation Perspective." *China and International Relations*, Aalborg University of International Relations. Poslednji pristup 21. januar 2020. [https://projekter.aau.dk/projekter/en/studentthesis/sinovatican-relations-a-conflict-transformation-perspective\(d690ba05-b7a5-4e4e-909d-d77a8b12dca3\).html](https://projekter.aau.dk/projekter/en/studentthesis/sinovatican-relations-a-conflict-transformation-perspective(d690ba05-b7a5-4e4e-909d-d77a8b12dca3).html).
- Bedouelle, Guy. 2014. *Povijest crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Berger, Rupert. 1993. *Mali liturgijski leksikon*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bergsten, Fred, Nikolas Lardi, Derek Mičel, i Čarls Frimen. 2011. *Uspon Kine: izazovi i šanse*, Beograd: Službeni glasnik.
- Berljak et al. 1996. *Zakonik kanonskoga prava*. Zagreb: Glas koncila.
- Bolletino sala stampa della Santa Sede. 2019. "Pastoral guidelines of the Holy See concerning the civil registration of clergy in China." N190628c. June 28, 2019.
- Bodeen, Christopher. 2016. "China Pledges New Push Against 'Hostile Forces', Separatists." *New Yahoo*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://news.yahoo.com/china-pledges-push-against-hostile-forces-separatists-021242181.html>.
- Brown, Deborah A. 2007. "Sino-Vatican Relation: Status and Holy See's Press for Authentic Religious Freedom in the PRC." *School.org*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://school.org/sino-vatican-relations-status-and-holy-sees-press-for-authenti.html>.
- Brucker, Joseph. 2017. "Matteo Ricci, Catholic Encyclopedia." *New Advent*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://www.newadvent.org/cathen/13034a.htm>.
- Cardinale, Hyginus Eugene. 1976. *The Holy See and the International Order*. Toronto: Gerrards Cross, Smythe.
- Casaroli, Agostino. 2001. *Mučenstvo strpljivosti, Sveta Stolica i komunističke zemlje (1963–1989)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Cervalerra, Di Bernardo. 2005. "Beijing and the Vatican: small steps and religious freedom." *Asia News*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://www.asianews.it/news-en/Beijing-and-the-Vatican%3A-small-steps-and-religious-freedom-3641.html>.
- Chan, Gerald. 1989. *Sino-Vatican Diplomatic Relations: Problems and Prospects*. Cambridge: Cambridge University Press.
- China Daily*. 2018. "Agreement signed with the Vatican." http://www.chinadaily.com.cn/cndy/2018-09/24/content_36968344.htm.
- Eckholm, Erik. 1998. "A Look at Religion in China bz 3 U.S. Clerics." *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1998/02/09/world/a-look-at-religion-in-china-by-3-us-clerics.html>.
- Franzen, August. 1983. *Pregled povijesti crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Giovanetti, Alberto. 1959. *Pio XII parla alla Chiesa del Silenzio*. Milano: Biblioteca Cattolica, Ancora.
- Hays, Jeffrey. 2011. "China." Facts and Details. Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://factsanddetails.com/china/cat3/sub8/entry-4321.html>.
- Hong, Qu. 2011. "Religious Policy in the People's Republic of China: an alternative perspective." *Journal of Contemporary China* 20 (70).
- Horowitz, Jason, and Ian Johnson. 2018. "China and Vatican Reach Deal on Appointment of Bishops." *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2018/09/22/world/asia/china-vatican-bishops.html>.
- Jedin, Hubert. ur. 1978a. *Velika povijest crkve, Crkva u doba apsolutizma i prosvetiteljstva*, peti svezak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jedin, Hubert. ur. 1978b. *Velika povijest crkve, Suvremena crkva, drugi polusvezak, Crkva između prilagođavanja i otpora*, šesti svezak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jedin, Hubert. ur. 1993. *Velika povijest crkve, Srednjovekovna crkva*, treći svezak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Jedin, Hubert. ur. 2004. *Velika povijest crkve, Reformacija, katolička reforma, protureformacija*, četvrti svezak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jedin, Hubert, and Konrad Repgen. ur. 2019. *Velika povijest crkve, Svetska crkva u 20. stoljeću*, sedmi svezak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jucca Lisa, Benjamin Kang Lim, and Greg Torode. 2016. "After Decades of Mistrust, Pope Pushes for Diplomatic Breakthrough with China." *Reuters*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://www.reuters.com/investigates/special-report/china-vatican>.
- Juyan, Zhang. 2017. "Sino-Vatican faith diplomacy: Mapping the Factors Affecting Bilateral Relations." Center on Public Diplomacy. Poslednji pristup 21. januar 2020. <https://www.usc-publicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/useruploads/u25044/Sino-Vatican%20Faith%20Diplomacy.pdf>.
- Lazzarotto, Angelo S. 2012. "Five years on, the Pope's letter to Chinese Catholics still relevant." *AsiaNews*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://www.asianews.it/news-en/Five-years-on,-the-Popes-letter-to-Chinese-Catholics-still-relevant-26584.html>.
- Lempton, Dejvid M. 2015. *Slediti lidera*. Beograd: Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj.
- Leung, Beatrice, and William Liu. 2004. *The Chinese Catholic Church in Conflict: 1949-2001*. Boca Raton: Universal Publisher.
- Lorens, Andreas. 2006. "Everybody Wants to Follow the Pope." *Spiegel Online*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <https://www.spiegel.de/international/spiegel/spiegel-interview-with-hong-kong-s-cardinal-joseph-zen-everybody-wants-to-follow-the-pope-a-416304.html>.
- L'Osservatore Romano*. 2018a. "Briefing note about the Catholic Church in China." 51 (39). September 28, 2018.
- L'Osservatore Romano*. 2018b. "Communique on the meeting in Beijing." 51 (39). September 28, 2018.
- Marks, Karl. 1957. *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*. Beograd: Kultura.

- McElroy, Marie Anne. 2013. "A Pope for China." *Washington Free Beacon*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <https://freebeacon.com/national-security/a-pope-for-china/>.
- Ministry of Foreign Affairs of the PR China. 2018. "China and the Vatican Sign a Provisional Agreement on the Relevant Issue." Poslednji pristup 21. januar 2020. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjb_663304/zzjg_663340/xos_664404/xwlb_664406/t1598865.shtml.
- Novak, Robert. 2007. "Bush&Cardinal Zen." *Pittsburg Tribune Review*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <https://archive.triblive.com/news/bush-cardinal-zen>.
- Sainsbury, Michael. 2019. "At National People's Congress, China recommits to molding religions." *National Catholic Reporter*. Poslednji pristup 21. januar 2020. <https://www.ncronline.org/news/world/national-peoples-congress-china-recommits-molding-religions>.
- Sherwood, Harriet. 2018. "Vatican signs historic deal with China – but critics denounce sellout." *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2018/sep/22/vatican-pope-francis-agreement-with-china-nominating-bishops>.
- South China Morning Post*. 2018a. "China bishops on historic Vatican visit invite pope to Beijing." Poslednji pristup 21. januar 2020. <http://www.scmp.com/news/china/politics/article/2168836/china-bishops-historic-vatican-visit-invite-pope-beijing>.
- South China Morning Post*. 2018b. "Pope admits underground Chinese Catholics will suffer after Vatican deal with Beijing." Poslednji pristup 21. januar 2020. <https://www.scmp.com/news/china/article/2165743/pope-francis-defends-china-deal-bishops-says-he-will-have-final-say-names>.
- Škvorc, Mijo. 1988. *Jeruzalem ili Antiohija*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Turčinović, Josip. 1970. *Dokumenti, Drugi vatikanski koncil*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Vatican News*. 2019. "China: Bishop concelebrates Chrism Mass with Ordinary." <http://www.vaticannews.va/en/church/news/2019-04/china-chrism-mass-concelebration.html>.
- Vedrenne, Landry. 2012. *The Diplomatic Relations between the Holy See and the Republic of China from 1942 to 2012: History, Challenges, and Perspectives*. Master Thesis. Taipei: College of Social Sciences, National Chengchi University.
- Winfield, Nicole, and Rachel Zoll. 2011. "Vatican Adviser Urges Harder Line with China." *The San Diego Union Tribune*. <https://www.sandiegouniontribune.com/sdut-vatican-adviser-urges-tougher-stance-with-china-2011jul14-story.html>.
- Zhang, Qingmin. 2013. "China's foreign policy." Lecture, Seminar „China's issues." Beijing: Chinese Academy of Governance.
- Zhou, Jin. 2019. "Vatican to attend expo in Beijing." *China Daily*. <http://www.chinadaily.com.cn/a/201904/18/WS5cb7b39ba-3104842260b6cc0.html>.

Sanja Arežina*

*The Government of the Republic of Serbia, Belgrade,
the Republic of Serbia*

Gavrilo Grban**

*Ministry of Justice, Administration for Cooperation with
Churches and Religious Communities*

THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN CHINA – BETWEEN CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Resume

The relationship between the Roman Catholic Church and China changed depending on the rulers in power in China and the leaders of the Holy See, and accordingly the position of Roman Catholic missionaries and believers in mainland China changed. Although the problems of the spread of Roman Catholicism in China have existed for centuries, even during the existence of imperial China, which the Holy See had fought in various ways, during this research the focus will be on the relations between the two sides that begins after the founding of the PR China in 1949 by the Communist Party of China. During this period, a different understanding of the profession of faith led the Roman Catholic Church and the Chinese Communist authorities to a conflict, which would be reflected to the existence of two church hierarchies in the PR China. Due to the lack of official diplomatic relations and the unwillingness to compromise of the PR China and the Holy See this conflict will last until the second decade of the 21st century. Then the visionary policies of two world leaders, Pope Francis and President Xi Jinping, will lead to a historic Interim Agreement on the Appointment of Bishops, which is the starting point in resolving the disputes between the Holy See and Beijing. In order to conclude the negotiations, it was necessary that several different factors simultaneously have had a positive impact on the whole process. In this article, the authors talk about the history of the relationship between the Catholic Church and China over

---

* E-mail address: sanja.arezina@kord-kim.gov.rs; sanja_arezina@yahoo.com.

** E-mail address: gavrilo.grban@vere.gov.rs; gavrilogrban@gmail.com.

the centuries, the factors that influenced their relations, and the Provisional Agreement, which was signed as the first step towards the full normalization of relations. To prove the basic hypothesis that the Provisional Agreement, reached by the Holy See and the PR China through the visionary policies of the two leaders, paves the way for reaching a final agreement that will resolve the issue of the status of the Catholic Church in China in the long run, and eventually lead to the establishment of diplomatic relations, during the research authors will use structural-functional analysis, induction and deduction.

Keywords: China, Holy See, Catholic Church, Provisional Agreement, Pope Francis, Xi Jinping, Communism, Negotiations

---

* Овај рад је примљен 27. јануара 2020. године, а прихваћен на састанку Редакције 5. марта 2020. године.

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

УДК 321.7(439)“20“(049.3)

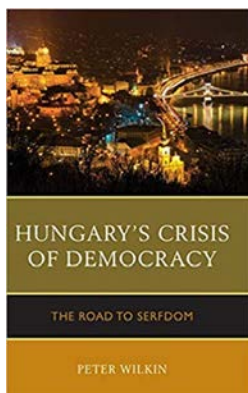
DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.6712020.15>

Приказ

Дејан Бурсаћ*

*Институт за политичке
студије, Београд*

КРИЗА МАЂАРСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ У ЛОКАЛНОМ И ГЛОБАЛНОМ КОНТЕКСТУ**

Peter Wilkin. 2016. *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. London: Lexington Books, p. 223.

* Имејл-адреса: dejan.bursac@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Студија професора Питера Вилкина (*Peter Wilkin*) испитује узроке кризе либералне демократије која је наступила победом странке Фидес на изборима 2010. године и последичним формирањем друге владе Виктора Орбана. Након измена мађарског устава омогућеног двотрећинском већином у парламенту, Фидес је практично оспорио дводеценијски развојни консензус, не само у погледу институционалног оквира ове земље, већ уопштено њене политике, економије и глобалне позиције уопште – обрнувши трендове демократске трансформације који су обликовали мађарско друштво од пада комунистичког режима. Иако се ради о студији случаја, Вилкин не третира Мађарску као издвојени субјект анализе, већ ерозију демократије ставља у контекст транзиције Централне и Источне Европе ка капитализму и демократији, али и шире – у контекст

међународних политичких и економских токова према којима је Мађарска, по њему, трајно укотвљена у полупериферију модерног светског система.

Теоријски оквир у који Вилкин смешта студију је комбинација два приступа. Први је анализа светског система, Валерштајнова теорија по којој се индивидуалне земље морају посматрати искључиво као део ширег глобалног система, у оквиру једне од три категорије: центра, полупериферије и периферије; а на основу чега се Мађарска третира у контексту инкорпорације у модерни капиталистички систем након пада комунизма. Други приступ је критичка теорија елита, на допуњена оним што аутор назива „анархистички поглед”, а по ком се посебна пажња придаје анализи деловања политичких одлучилаца. Начин на који је транзиција изведена у овој земљи, али и у ширем региону бившег Источног блока је, према Вилкину, под утицајем либералне и либерализоване леве елите, а под притиском интеграције у глобални капиталистички поредак, трајно и системски подрио снажни државни

оквир социјалне сигурности који је пружао некадашњи једнопартијски режим, што је у комбинацији са потоњим економским кризама и грешкама либерално-леве елите (пре свега Мађарске социјалистичке партије и њених коалиционих партнера) – утрло пут за доминацију популиста и крајње деснице.

У самом уводу, аутор објашњава да криза демократије која је обрнула тренд консолидације мађарске демократије има дубље узроке, а да се два кључна могу пронаћи пре свега у структури светског система коју Вилкин пре свега идентификује као неолибералну, али и у идеолошкој затворености и кратковидости политичке елите током процеса транзиције. Аутор сматра да Фидес представља једну врсту повратног удара компромису мађарске либералне елите са структурама глобалног капитализма. Последица Орбановог другог мандата (у првом је био премијер од 1998. до 2002. године) је заокрет Мађарске ка концепту развојне државе, односно циљно-оријентисане државе која игра активну улогу у економским и социјалним питањима. У том подухвату,

Фидес примењује методе уставне централизације које иду ка формирању „илибералне демократије”, или у очима критичара, „заробљене државе”. Економска криза са краја прве деценије новог миленијума условила је промену парадигме моћи те опадање утицаја традиционалних капиталистичких центара запада, при чему је посебно дошло до разочарања на европској полупериферији: у бившим социјалистичким државама. Са друге стране, парадоксална је ситуација у којој Орбанова влада и даље привлачи огроман број страних инвеститора, мултинационалних компанија, али и значајну развојну помоћ Европске уније – те Вилкин закључује да Орбан наставља политике које инвеститори желе да виде (смањење јавне потрошње и сузбијање социјалне државе), док истовремено критикује претходне владе за управо те политике, компензујући то форсирањем визије државе базиране на традиционалним вредностима (бог, нација, породица).

Друго поглавље бави се детаљним прегледом ране транзиције у Мађарској.

Вилкин наслеђе комунизма оцењује позитивно у домену социјалне сигурности, док ток демократске транзиције критикује као процес вођен од стране либералних или либерализованих елита кроз тзв. „разговоре за округлим столом”, у којима је у херметички затвореном кругу одлучилаца практично креиран оквир пост-комунистичке Мађарске. Он примењује да су управо интра-елитистички компромиси (за разлику од Пољске где је транзиција представљала победу општенародног бунта те имала инклузивнији ток) условили то да се у првој половини деведесетих практично цео релевантан политички спектар нађе на истој идеолошкој страни, прихватајући тријумфалистички неолиберални програм преузет са запада. У домену практичних политика, то је пре свега подразумевало шок-терапију и расформирање система социјалних трансфера. Вилкин затим нуди детаљан преглед генезе Фидеса тј. њихове еволуције од заговорника неолибералне идеологије преко конзервативизма до данашњег национал-популизма. Заокрет ка десници је кренуо већ 1995. године, и то искључиво

из стратешких разлога. На изборима 1998. на власт их доводи непопуларна политика коалиције социјалиста и Савеза слободних демократа, односно тзв. Бокрошов пакет – серија рестриктивних фискалних политика донетих под притиском међународних институција, а како би се предупредио могући банкрот државе. Бокрошов пакет је значајно окренуо социоекономску климу и усмерио ниже и рањиве слојеве становништва даље од традиционалне подршке социјалистима, а у руке десним популистима. Ипак, да би се тај процес материјализовао, требало је да прође још неколико изборних циклуса. Фидес 2002. године осваја највећи број гласова на изборима, али социјалисти и либерали поново формирају коалициону владу, која је обележена тешким скандалима, националним референдумом о реформи здравственог и образовног система, као и економском кризом. Као резултат, премијер Ференц Ђурчањ подноси оставку, те долази до потпуног разочарања гласача у Мађарску социјалистичку партију, од чега се ова странка није опоравила до данас. Гласове нижих слојева

мобилицу Фидес, и у мањој мери, ултранационалистички Јобик.

Наредна три поглавља књиге баве се специфично-стима актуелне политичке и друштвене ситуације: успоном Јобика, местом медија у Орбановом систему ограничене слободе изражавања, као и анализом разлога неуспеха протестних социјалних покрета, додуше изведеном на врло ограниченом примеру иницијативе Мила (Милион људи за слободне медије). Стиче се утисак да овде ауторови аргументи донекле губе снагу, те да сувише лута између тема које му се чине занимљиве и повезане, али којима тешко проналази место у (до овог момента) добро структурираној студији. Претпоследње поглавље исправља ту грешку те посебну пажњу посвећује комплексном односу Мађарске, Европске уније и НАТО-а у Орбановој концепцији. Посебно се осврће на неконзистентности у приступу саме Европске уније, те наглашава иницијални сукоб између визија тзв. социјалне и економске Европе: државе благостања и неолибералне доктрине. Вилкин одсуство новог

Маршаловог плана за бивше комунистичке државе након пада Берлинског зида види као тријумф концепта економске Европе. У закључку, аутор наглашава да је Мађарска показатељ дешавања која се могу очекивати у остатку транзиционих земаља. Ипак, опет закључује да у економском смислу Орбан не долази у конфликт са „центром” система те да је питање колико далеко његов пројекат суверенитета може да иде док не угрози чланство у ЕУ.

Вилкинова студија се бави изузетно занимљивом и актуелном темом. Кључна предност књиге је што нуди детаљан преглед околности које су довеле до масовне подршке Фидесу са једне стране, а са друге до њихових политика формирања либералне демократије тј. обртања тековина демократске транзиције. Студији ваља упутити и неколико критика. Наиме, чини се да парадигма анализе светског система вуче аутора да понуди сувише упрошћена објашњења. Готово сваки негативан тренд у мађарском (и било ком другом) друштву у последњих тридесет година може се тако објаснити злокобним деловањем међународних

финансијских институција и саучесништвом корумпираних или заведених локалних елита. Вилкин транзицији (тј. понајвише мултинационалним компанијама и Европској унији) приписује само негативне ефекте, у готово перпетуалној потрази за негативцима у целој причи, без помињања позитивних утицаја на мађарску економију и друштво уопште. Са друге стране, аутор комунистички режим оцењује позитивно у погледу доступности јавних добара и услуга, у највећој мери игноришући како квалитет тих услуга, тако и остатак контекста једног политички репресивног и економски нефункционалног система. Критика која долази са позиције левице је свакако добродошла у глобалној дебати о будућности демократије, али се у овом смислу нужно поставља питање пристрасности аутора.

Изабрани приступ такође отвара проблем превеликог детерминизма у понуђеном објашњењу, будући да Вилкин имплицира да је готово немогуће да земља у датом оквиру промени статус полупериферије, те да регионални или глобални контекст диктирају трендове у

које се Мађарска једноставно уклопила. Таква тврдња намеће још једно питање које проверава књигом, а односи се на ексеptionализам Мађарске. Наиме, да ли су околности које су довеле до Орбанове владавине специфично мађарско искуство, или се ради о трендовима типичним за полупериферију? Стиче се утисак да чак и у Вилкиновој анализи постоји превише момената мађарске посебности да би тврдња о ексеptionализму била у потпуности одбачена. То онда доводи у проблем цео приступ са позиције анализе светског система, по коме локална збивања и актери не играју нарочито значајну улогу у продукцији крајњих исхода. Вилкин је ово покушао да коригује увођењем теорије елита, али је њу више уклопио у већ понуђено објашњење теорије светског система. Јасно је да ниједну земљу није могуће посматрати ван глобалног и регионалног контекста, али са друге стране – свака земља је случај за себе, па тако ни у једној транзиционој држави примена истог рецепта није дала потпуно једнак резултат.

Тил Кинцел

*Технички универзитет
Берлин*

**РОБЕРТ ШПЕМАН
– КОНЗЕРВАТИВНИ
ФИЛОЗОФ И
КАТОЛИЧКИ
МИСЛИЛАЦ**

Дана 10. децембра 2018. године преминуо је познати немачки филозоф Роберт Шпеман (*Robert Spaemann*). Његов глас је био особен међу савременим мислиоцима, глас који је избегавао сјај који тражи пажњу, већ је радије нудио мирне и дубоке рефлексије о за људе најважнијим стварима. Шпеманова путања мисли обухватала је око седамдесет година бављења кључним питањима која се односе, како каже немачка фраза, на Бога и свет (*Über Gott und die Welt*) што је такође наслов и интригантне аутобиографије у форми разговора, базираној на дијалогу са Штефаном Затлером; 2012).

Рођен у Берлину 5. маја 1927. од родитеља који ће неколико година доцније прећи у католичку веру, Шпеман је одрастао под националсоцијалистичком диктатуром, режимом који је доживео као раскид са 2000 година старом традицијом. Из тог периода он ће се увек сећати од стране његовог наставника, посредством читања романа Адалберта Штифтера *Kalkstein*, усађеног антинационал-социјалистима. С тачке гледишта револуционарних нациста, Шпеман је тиме био уведен у контра-револуционарно мишљење. Од значаја је да је његова рана лектира такође укључивала неке од Платонових дијалога, као и списе Јозефа Пипера (*Josef Pieper*), и након рата себе је сматрао више за левичарског католика. (Доцније ће написати предговор француском издању *Die Häresie der Formlosigkeit. Die römische Liturgie und ihr Feind* [*La Liturgie et son ennemie. L'Hérésie de l'informe*; 2005] Мартина Мосебаха [*Martin Mosebach*] у одбрану латинске литургије...).

Као млад човек 1945. Шпеман је желео да постане бенедиктински монах, али му је било саветовано да прво похађа универзитет.

Затим је отишао да студира на универзитету у Минстеру у Вестфалији, убрзо прелазећи са теологије на филозофију. Његове прве објављене монографије су индикатори Шпемановог неконвенционалног избора тема: његова дисертација из 1952. односила се на Де Бонала (*de Bonald*) и корене социологије из духа рестаурације (*Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration*; 1959) и његова хабилитациона теза презентовала је студије о француском бискупу Фенелону (*Fénelon*) (*Reflexion und Spontaneität*; 1963). Ту је анализирао последњу теолошку дебату европског значаја између Фенелона и Босијеа (*Bossuet*) која се тичала праве природе љубави према Богу: треба ли човек да воли Бога само ради Бога (Фенелон) или је за људе легитимно да воле Бога како би сами послали срећни (Босије)? Међутим, оба теолога нису била у стању да разумеју Тому Аквинског (*Thomas Aquinas*), тврдио је Шпеман, зато што су делили картезијанске претпоставке и нетелеолошко разумевање природе. То је за Шпемана била почетна тачка његових

доцнијих покушаја да рехабилитује телеологију.

Шпеман који је учио на универзитетима у Минстеру, Штутгарту, Хајделбергу и Минхену, постаће један од најпроминентнијих чланова филозофског круга око Јоахима Ритера (*Joachim Ritter*), мислиоца јединственог значаја за немачку филозофију у другој половини XX века, упркос прилично танкој писаној продукцији. Неки од његових студената као што су Херман Либе (*Hermann Lübbe*), Одо Маркард (*Odo Marquard*), Рајнхарт Маурер (*Reinhart Maurer*), Гинтер Рормозер (*Günter Rohrmoser*) или Бернард Вилмс (*Bernard Willms*), допринели су тренду мишљења који је био понекад либералнији, понекад конзервативнији у својој оријентацији. Али они су увек били свесни традиције која сеже уназад до Аристотела и Платона, као и Хобса и Хегела, док су пратили другачији пут од осталих доминантних филозофских школа оног времена, попут људи критичке теорије франкфуртског стила и пратилаца Хајдегера (*Heidegger*) укључујући и Гадамера (*Gadamer*).

То је постало релевантно онда када је политички

развој касних шездесетих и седамдесетих година на Западу представљао појаву левичарског утопизма и дубоке мржње према *Bürgerlichkeit* (грађанству, прим. прев.), термину који је тешко превести са свим његовим конотацијама. Док су левичарски мислиоци, као Јирген Хабермас (*Jürgen Habermas*), који није био некритичан према неким аспектима студентског покрета, дали подршку утопијском појму 'дискурса без доминације' (*herrschaftsfreier Diskurs*), филозофи као Либе, Маркаурд, Маурер и наравно Шпеман, су били они који су критиковали покушај контроле универзитета и школа помоћу левичарских идеологија. Шпеман је постао поштовани глас такозване *Tendenzwende* (тренда да се ствари окрену) седамдесетих година, који је покушао да успостави ред и да потисне распрострањене левичарске идеологије посебно у области образовања.

Године 1978. одржана је у Бону велика конференције под називом *Mut zur Erziehung* (*Храброст за образовање*) чији је Шпеман био координатор и за коју је у коауторству изразио тезе које су одбациле главне

принципе еманципаторске педагогије. Уместо тога, Шпеман и његове колеге су нагласили сталну важност старе антрополошке мудрости у погледу врлина дисциплине, марљивости и реда. Оне се не могу одбацити да би се остварила лака и једнако дистрибуирана срећа, како су често сугерисали они који су одбијали да прихвате било какву врсту „репресије”. Као филозоф, Шпеман је циљао на изношење „рационалних приговора апстрактне утопији радикално еманципаторске владавине разума.” Она би се могла сматрати само опасном визијом која би коначно поткопала плуралност и пружила идеолошку легитимацију за употребу насиља против оних који се одупиру наводној владавини разума.

Шпеман је више пута дизао свој глас у одбрану слободе штампе и аргументовао против политичке коректности, али он није био следбеник ни левице нити деснице, које су обе модернистичке: „ја нисам модеран” објавио је у једном интервјуу. Недавно, октобра 2017, Шпеман је био један од потписника *Париске декларације* „Европа у коју можемо да верујемо”,

конзервативне изјаве о цивилизацијском наслеђу Европе, које се потврђује насупрот „помодним апстракцијама нашег доба.”

У модерној науци појам природе претрпео је значајну промену: постао је де-телеологизован. Почевши од Френсиса Бекона (*Francis Bacon*) филозофи су сугерисали да у вези са природним феноменима не треба постављати питање 'зашто?' Само су каузална објашњења била прихватљива, тако да је током модерне ере телеолошко разумевање природе постало анатема. Шпеман је, заједно са својим колегом Ренхардом Левом (*Reinhard Löw*) истражујући историју, као и поновним открићем телеолошког мишљења, отворио дебату о значењу и усмерености природе и људи, (*Die Frage Wozu? Geschichte und Wiederentdeckung des teleologischen Denkens*; 1981/1991). Природа као таква је поновно постала питање са неизмерним последицама и за еколошко мишљење: Шпеманов конзервативизам је стога увек стављао снажан нагласак на заштиту околине.

Појам природе је такође повезан са још једном

одликом Шпеманове етичке и политичке мисли, наиме оним што се можда може назвати модерном верзијом природног права. Он не сугерише да се оно може појавити у форми каталога норми, већ да га пре треба сматрати начином мишљења који омогућава људима да постављају питања о праведности закона и њиховим оправдањима. Схваћена на тај начин природа остаје од виталне важности.

Једна од главних области у којој је Шпеман оставио трага је етика. Ту је понудио рефлексије о главним питањима модерног друштва као што су етички проблематичан карактер нуклеарне енергије, потпомогнутог самоубиства или биолошке манипулације људима, посебно абортуса. Шпеман је био један од најгласнијих бранилаца права на живот. Такође, није се уздржавао од производње популарних радио предавања (*Moralische Grundbegriffe*; 1982) као и приручне антологије кључних етичких текстова (*Ethik-Lesebuch: Von Platon bis heute*; 1987). Карактер људских бића као личности (*Personen. Versuche über den Unterschied zwischen 'etwas' und 'jemand'* [Личности. Есеју

о разлици између 'нечега' и 'некога']; 1996) ушао је у фокус Шпеманове мисли. За Шпемана је то имплицирало признавање свих људских бића као личности, иако сви замисливи критеријуми за личност не морају бити испуњени у датом случају. Посебно у тим случајевима, тврдио је, треба да признамо људскост другог и према Шпеману тест за цивилизовано друштво је да та људскост ретардираних или хендикепираних људи није доведена у питање. Шпеманово дубоко хумано расуђивање нуди важну помоћ против свих покушаја да се негира вредност живота неких људи тврдећи да они нису истинске личности. На овом пољу (политичке) етике је аргументовао против концепта консеквенцијализма и такође против потпуног супротстављања етике одговорности (*Verantwortungsethik*) и етике крајњих циљева (*Gesinnungsethik*). Ова дистинкција коју је увео Макс Вебер (*Max Weber*) чини немогућим, сугерисао је Шпеман, да се стекне правилно разумевање морала (*das Sittliche*). Исто важи, рекао је, за разликовање између деонтолошке и телеолошке етике. Многе

његове етичке рефлексије као и његове отвореније политичке интервенције сакупљени су у зборнику под значајним насловом *Grenzen. Zur ethischen Dimension des Handelns* [Границе. О етичкој димензији деловања] (2001). Мишљење о границама имплицира критичку дистанцу према модерности. То Шпемана такође води ка критици покушаја очувања традиције без постављања пресудног питања да ли је истина оно што је Платон рекао. Дакле, стварни садржај интелектуалне традиције треба да буде узет озбиљно уместо да се само прича о секундарним темама, као што је питање шта могу бити функције дате мисли под одређеним условима. Према Шпеману, није довољно рећи да је *prima philosophia* (метафизика) важна – она се заправо мора практиковати.

У својим позним годинама Шпеман не само да је писао о духовним проблемима (2 тома *Meditationen eines Christen* о псалмима; 2014 и 2016), него је такође понудио оно што је објављено као „последњи доказ постојања Бога” (*Der letzte Gottesbeweis*; 2007). То заправо није био исправно схваћен логички доказ, него

покушај (по мом мишљењу неуспешан) да се сугерише да наша употреба граматичке структуре *futurum exactum* некако укључује нужност да се постулира апсолутна свест (која се зове Бог) у којој ће све ствари које су се икада догодиле бити запамћене једном када су део прошлости. Шпеман је сугерисао да се све што се догодило или ће се догодити у будућности може сматрати стварним све док је запамћено. Али људско сећање ће у једном тренутку у будућности престати да се сећа тих ствари, само апсолутна свест осигурава реалност свега што се догодило. Овде нас не занимају *non-sequitur* грешке укључене у ово расуђивање. Оно што треба нагласити је Шпеманова храброст да се барем потруди да у раном 21. столећу помоћу разума реконструише појам Бога.

Ипак, Шпеман је био успешнији као критички коментатор неких лудорија у модерној етици и политици. Не само да је насупрот моћним струјама мисли апострофирао нужност реферисања на концепт Добра за етику и политику. Он је такође сецирао погрешне и потенцијално штетне појмове као што је утопијски идеал

анархије (“*Herrschaftsfreiheit*”). Али можда најважнији гест који је Шпеман учинио је његово одбацивање идеје да се не може ићи иза ове или оне модерне концепције: Он је веровао да је тај слоган био помодна фраза на коју је реаговао супротстављањем. Према Шпеману, напредак у филозофији се увек састоји у враћању нечему што је раније већ било ту. Касније мишљење, тврдио је, никада не интегрише све што је било мишљено раније. Стога традиције треба имати пред очима како би старији начини мишљења развили нови живот када дође њихово време. Можда су најбоља полазна тачка за откривање богатства Шпеманове мисли два тома сабраних говора и есеја под насловом (*Schritte über uns hinaus* [Кораци ван нас] (2010/2011) – насловом који се сучељава са чувеном супротном тврдњом Дејвида Хјума (*David Hume*), наиме да “we never advance one step beyond ourselves”. Шпеман никада није могао пристати на овај поглед који човека заробљава у овде и сада.

Превео Душан Достанић

Владан Станковић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

**НИКОЛА МАЛОВИЋ.
БОКА КОТОРСКА И
СРБИЈА. ГЕОПОЛИТИКА
БОКЕ. СРБИ И МОРЕ.****

Маловић, Никола. 2018.
Бока Которска и Србија.
Београд: Књига комерц.
203 стр.

* Имејл-адреса: vladan.stankovic@ips.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Негда је записано да нико тако лепо не казује о Медитерану као континенталци – људи који не живе крај обала Средоземља. До сада су се као најбољи приповедачи Приморја доказали они који о мору и Медитерану више сањаре и фантазирају током хладних зимских дана ушушкани у добро загрејане куће дубоког залеђа континента, него сами Приморци који у истим тим зимским данима стрпљиво подносе непријатну буру или југо у опустелим градовима уских камених улица.

Када је реч о књижевнику Николи Маловићу наведено правило прераста у изузетак. О мору и приморју Маловић пише као Приморац: не само рођен у приобаљу већ настањен генерацијама на истом тлу – у увученом каменом кршу „јединог фјорда на Медитерану”, у Боки Которској.

У издању „Књиге Комерц” из Београда изашла је његова нова књига: „Бока Которска и Србија”. Никола Маловић је рођен 1970. године у Котору. Одрастао је, како воли често да каже: „у најзападнијем, а духовно најисточнијем, дијелу бококоторског залива” – у

Херцег Новому. Студије књижевности завршио је на Филозофском факултету у Београду. Објавио је књиге: „Лутајући Бокел” (2007), „Пругастоплаве сторије” (2010), „Једро наде” (2014), „Бока Которска и Србија” (2018), „Галеб који се смеје: роман за децу и одрасле” (2019), те драмску прозу „Бог у боци” (2015) и „Бокешки берберин” (2015). Маловићева животна географија сместила је његова: естетска, књижевна и идентитетска стремљења негде између родне Боке Которске и Београда. Везом Србије и приморја, српства и мора Маловић је посвећен од када је постао себе свестан. Добитник је више престижних награда за књижевност: „Борислав Пекић”, „Лаза Костић”, „Мајсторско писмо”, „Лазар Комарчић” (за животно дело), „Октобарска награда града Херцег Новог”...

Књига „Бока Которска и Србија” штампана је на 206 страница текста ћириличног писма. Књига је димензија 21цм меких корица. На насловној страни преовладава модроплава боја мора у чијем се доњем делу (испод наслова) налази слика једрењака неподписаног бокелског аутора. На полеђини су исечци

из текста и рецензије. Поговор за ово издање књиге написао је публициста Вељко Лалић.

Књига „Бока которска и Србија” састоји се од шест целина, од којих прве четири творе књигу. Први део књиге носи наслов: „Море”, и он се састоји од следећих наслова: „Врећа бибера”, „Сва мора”, „Тишина на мору”, „Познавалац Магелановог мореуза”, „Феномен поморске мајце”, „Заштитник помораца”, „Малтешки витез”, „Први Србин који је опловио свијет”, „Ратни брод *Србија*”, „Атлас забачених острва”, „Поглед на море”, „Бити професор Поморске академије”. Друга целина књиге носи наслов: „Неко”, и састоји се од наредних наслова: „Наш, а папа”, „Папа и Ловћен”, „Андрић и Луције”, „Вита Которанин, неимар Дечана”, „Покретни олтар”, „Први међу Србима”, „Издати *Горски вијенац*”, „Јерусалим”, „Бог”. Трећи део насловљен је са: „Земља” и састоји се од следећих наслова: „Земља без мора”, „Колонијална свијест”, „Укидање Боке которске”, „Руска управа у Боки: идеја о новој држави”, „Востани Србине”, „Будва”, „Зашто човијек пристаје на статус туристе?”, „Са српским на

мору”, „Мапа интересантних активности”, „Свиње”, „Казати: Не фашизму!”, „Отворени радио”, „Господар прстенова”, „Корпоративно доба”. Коначно у заглављу: „Планета Бока”, Маловић ређа следеће наслове: „Бити Бокељ”, „Залив, цркве, школе, границе”, „Бокељски језик”, „Опрез: Повлашћена географија”, „Рт”, „Енигма града Пераста”, „Доба од карневала”, „Бокешка кужина”, „Рјечник бокешке кужине”, „Кратка историја једне банке”, „Дванаест медаљона”, „Споменик захвалности Србији”, „Љепота картографије”, „Три заливска Хрвата”, „Туризам”, „Вансезона”, „Сторија о клими”, „Андрићев врт”, „Сви наши главни градови”. Пети део књиге је кратак поговор Вељка Лалића: „Маловићев *Светионик*”, а шести део „Белешка о аутору”, кратак извод из биографије Николе Маловића.

МОРЕ И СРБИЈА: На једном месту цитирајући мисли других Маловић завапи: „Земља без мора ништа не вриједи!” (стр. 89). На другом месту писац се пита: „Ко ће да каже да земља која је имала море, а сад га нема, ништа не вриједи? Писац ће, но ко ће!”

(стр. 73) Маловић закључује како данас у свету има само 42 земље које немају излаз на море, па додаје: „Оне су заправо заробљене земље.” (стр. 89). Онда наставља: „(...) српске земље имале су широк излаз на Јадран, све до 1459. када Србија по први пут постаје континентална, иако је Котор од 1185. био *вјерни, сербски, стони, љубљени и славни град* Стефана Немање.” (стр. 89) Снага једне државе лежи у мору. Довољно је погледати *Google map by night*, и уочити како „обале управо бљеште у свјетлости, док је: Балкан у мраку” (*Ibidem*). За Маловића море је то што спаја: „С изласком на море држава може... да буде усмјерена ка географски веома удаљеним земљама.” (стр. 90) Море спаја: људе, светове, цивилизације. Море издиже изнад партикуларизма и провинцијализма. Оно спаја, меша, побољшава. „Прст умочен у топло море доноси знатан приход: (...) Србија од туризма убире свега 1%.” (*Ibidem*) Потом књижевник закључује: „Имати поглед на море питање је националног поноса.” (стр. 90) Да ли српски народ олако одустаје од дела морске обале који је, заправо, стечевина његових предака

– питање је које Маловић препушта суду читалаца.

ЗНАМЕНИТИ СРБИ-ПРИМОРЦИ: Маловић у књизи износи читаву палету ликова непознатих просечно образованом читаоцу. Описане личности су и те како значајне као сведоци постојања српства у приморским земљама. Неки од њих су својим прегалаштвом итекако задужили српство, други су били Срби тек номинално али су својом оствареношћу постали јунаци у другим земљама и на другим континентима на славу рода свог из ког су потекли. Име Петра Замбелића (1849†1909) мало коме је познато. Па ипак овај Србин-Бокелј толико је својим знањем и вештинама задужио државу Чиле да ће небројене улице у тој држави носити његово име. Замбелић је био врстан поморац и још бољи картограф, човек који је истражио до у детаљ сваки залив и сваки фјорд Патагоније и Огњене земље. Најбољи познавалац Магелановог пролаза, човек који је спасао на стотине бродова и њихових чланова посаде (стр. 20). Када је о поморцима реч немогуће је а не истаћи Матију Змајевића. Матија је био адмирал флоте

Руске морнарице, члан Адмиралитета Царске Русије и оснивач Каспијске флоте. Ту је и Стеван Вукотић, из Грбља покрај Будве, први Србин који је још давне 1823. пошао из Кронштатске луке и опловио свет. Ту су и адмирал гроф Марко Војновић руски адмирал Црноморске флоте, па гроф Никола Војновић, контраадмирал Никола Вукотић, вицеадмирал Петар Вукотић (стр. 33–34)... Посебно место Никола Маловић посвећује једном члану витешког реда, носиоцу звања Малтешки витез, Петру Желалићу (1727†1811). Желалић је 1760. године, захваљујући својим поморским вештинама, успео да зароби најмоћнији турски брод тадашње Отоманске империје „Круну отоманску” и да га успешно одједри на Малту, те га је тамо предао Великом мајстору малтешког реда који га је наградио новцем и титулом. Од новца је на Малти подигао цркву покајницу, цркву Светог Николе, први и једини православни храм на том острву. Црква ће бити уништена у немачком бомбардовању Малте током Другог светског рата (стр. 28–32).

Поред Срба-помораца Маловић набраја и друге познате Србе-приморце. Чак и једног папу Србина и Бокеља Сикста Петог, чији је отац из бјелских Крушевица из рода Свилановића, села на сат хода од бокељске обале изнад Бјеле у данашњој херцег-новској општини. Папа Фелиће Парети (Срећко Крушчић, или Срећко Перић) рођен је у месту Гротомаре (Папска држава 1520†1590), и један је од највећих папа свога доба, папа-реформатор: основао је 15 нових конгрегација, проширио Кардиналски колегијум, са Микенанђелом довршио огромне радове на унутрашњој куполи цркве Светог Петра у Риму, проширио је Ватиканску библиотеку и преуредио Сиктинску капелу (стр. 54). .. Посебна је сторија о Вити Которанину, Србину-католику, великом мајстору градитељства, архитектки и пројектанту који је подигао, између осталог, и задужбину краља Стефана Дечанског и цара Душана. Својим знањем и вештином саградио је можда и најлепшу грађевину српског средњовековног неимарства у романичком стилу: клесаним каменом, чврсте и постојане Високе Дечане (стр. 64–66).

ГЕОГРАФИЈА: Посебно су занимљиви географски увиди о Боки. То је једини фјорд на Медитерану, али и „дио свијета” у коме је географски Запад на духовном Истоку (Херцег-Нови) и географски Исток на духовном Западу (Котор). Када смо већ код Котора Маловић изриче оцену да је славни град Котор био први град у достојанству немањићке средњовековне државе, најважнија лука и космополитски центар. Град из којег је потицала породица Бућа (која је с колена на колена наслеђивала и успешно вршила функцију „ризничара”, министра финансија у средњовековној српској држави немањићког доба). Из Котора је Његош одлазио на путовања по свету, у Котору је убијен књаз Данило црногорски, коначно у Котору је боравио чак и Зигмунд Фројд (у специјалној мисији лечења кћи кнеза и краља Николе Петровића), о чему сведочи и неуропсихијатар Петар Бокун у својој надахнутој књижици „Фројд (а не фјорд, прим. В.С) у Котору” (стр. 57). У питањима географије Маловић је посебну пажњу посветио феномену „Погледа на море”, који је данас добио комерцијалну страну

и астрономску вредност. Поглед на море ствар је престижа, јер се савременим урбицидом инвеститорског предузетништва поглед на море заклања, па је простор за поглед у пучину, или бар на комад заливског мора, постао мисаона именица. Тако се данас цене некретнина у Заливу вреднују према епицентралној референтној тачки: најскупљи је квадрат живота у језгру старог града Котора, потом се цени поглед на стари град, па било какав поглед на плаветнило залива, итд, итд (стр. 44). ..

„Шторија” са укусом соли има још пуно... Не би било уљудно, а ни поштено да их све препричамо. Изнели смо само неке, чисто да заголицамо радозналост публике. Остале приче препуштамо читаоцу на „гуштање”: о „бокешкој кужини”, о бокешком језику и „ужанцама”, о „каторским фештајунима” и новљанским „галиотама”, о Наполеону и Руској морнарици у Бокешком заливу, о империјалним претензијама мале четворонахијске Црне Горе према далеко културнијој и развијенијој Боки и Бокешима... Пуно је тога...

Књига Николе Маловића надахнут је и занимљив омаж о Србима и мору. То је сторија о: приморској Србији – земљи која је изгубила своју географију, о народу који је заборавио своју обалу и нестало безтрага негде у дубинама балканског копна. Србија је у том процесу „одморавања” била више пасивни посматрач него саучесник, али српски народ то не амнестира од кривице. Маловић на једном месту примећује како Срби воле море, али само од маја до октобра, или још горе у два месеца летње сезоне. Остали део године они море препуштају другима... Никола Маловић својим животом, радом и делима сведочи и подсећа да ипак још увек има српства на мору: да постоји српско Приморје, и да је Србија била моћна поморска држава још у доба Растка Немањића (Светог Саве који је прву православну епископију подигао управо у Боки на Михољској Превлаци код Тивта). Отуда је појава овог писца веома важна на нашим националним просторима. Маловић изцртава неку нову, будућу, картографију Медитерана у којој ће имати простора и за српски народ, који је негда био славан: приморски и поморски.

Уколико изузмемо чињеницу да је Маловић можда могао у овој књизи да се мало више позабави још неким Бокелјима, првенствено Србима-католицима, попут нпр. Андрије Змајевића великог књижевника, лингвисте и филозофа и надбискупа барског (примаса Србије), ову злата вредну књигу најтоплије препоручујемо на читање. Иако није имала претензија да подсећа на „Медитерански бревијар” Предрага Матвејевића, или „Фројда у Котору” Петра Бокуна, она наликује тој врсти штива. Како сам писац назначава: овај књига има укус соли, ту је на пјену од мора, и уноси дашак медитеранског Маестрала у копнено и окопнило српство које се ових дана поново окупља и сабира.

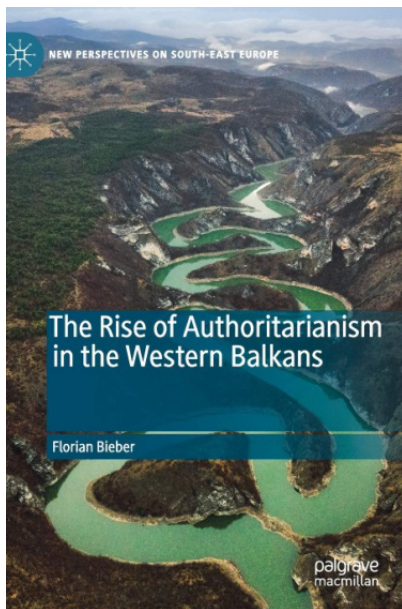

Никола Младеновић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

**УСПОН
АУТОРИТАРИЗМА НА
ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ****

Florian Bieber. 2020. *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Switzerland: Palgrave Macmillan, 155.

* Имејл-адреса: nikola.mladenovic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Ауторитаризам је добро познат појам у политичкој науци. Међутим, последњих година он бива предмет обновљеног интересовања. Овога пута се изучавају форме ауторитаризма које су прилагођене савременом времену. Научници су учили да велики број држава комбинује демократске и ауторитарне форме владавине и успева да у продуженом временском периоду остане у таквом, хибридном стању. Што због непопуларности чистих аутократија на домаћем нивоу, што због идеолошких притисака са међународног плана, владари широм света су установили да им хибридне форме владавине олакшавају да се одрже на власти. Демократија, за коју је након пада Берлинског зида изгледало да тријумфује над осталим облицима владавине, је поново у дефанзиви. Штавише, државе за које се сматрало да су се чврсто упутиле правцем демократизације и постигле консолидацију, а у њих спадају и источноевропске, поново клизе ка недемократским облицима владавине.

Ово је контекст који чини изучавање ауторитарних форми владавине на Западном

Балкану веома релевантним. Књига Флоријана Бибера (*Florian Bieber*) долази у правом тренутку, успевајући да буде временски актуелна, али и да остави довољно времена да се недемократске тенденције уоче и на овом простору. Аутор је ауторитет за питања демократизације на овом простору, за односе међу овим државама, као и за њихове односе према ширим међународним организацијама. Бибер је добар познавалац локалних прилика, пошто је годинама радио у неким од држава којима се књига бави, а аутор је већег броја научних публикација. Пошто је тешко бавити се неком од поменутих тема без укључивања Биберових дела у списак литературе, то је важно уочити и књигу којом се овај приказ бави.

Намера је аутора књиге да систематски анализира ауторитарне тенденције у посматраним државама на Западном Балкану. Његова студија се бави Албанијом и постјугословенским државама које укључују: Србију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Македонију и ентитет који аутор назива Косово. Он сматра да је за пораст

ауторитаризма заслужан дизајн институција које су постојале током деведесетих. У том периоду државе су биле у стању хибридног поретка, а након демократизације оне су наставиле да буду оптерећене проблемима како да се изборе са заоставштином старих режима. У њима је дошло до синтезе институционалних облика из недемократске прошлости и млађих, демократских утицаја. Демократске владавине су биле исувише кратког века да би институционално ојачале. Ово је и омогућило политичке притиске на институције које су проузроковале поновно јачање ауторитарних тенденција.

Аутор налази да су ауторитарне тенденције заједничка карактеристика за посматране државе и ентитет, но не налази у њима јединствену форму владавине. Другим речима, недемократске тенденције се могу пронаћи у различитим формама и интензитету у свакој од њих, а временом су се повећавале. У њима извршне гране власти доминирају над осталим, slabим институцијама. Режији су типично популарни, што им уз политичку патронажу и

обећања реформи омогућава да не присежу за изборним манипулацијама. Они прибегавају различитим техникама владавине који им омогућавају стабилност и трајање.

Значајан аспект ускрснућа ауторитаризма је слабљење трансформативног утицаја ЕУ. ЕУ се суочила са низом сопствених криза које су се временски подудариле са слабљењем демократских тековина на Балкану. Кризе и слабости ЕУ нису непосредан узрок опадања демократије, јер су његови предуслови у виду институционалних слабости већ постојали, али су фактор који је допринесио. Услед опадања примамљивости ЕУ интеграције, њене удаљености, замора од проширења, као и трајања самог процеса, државе на Балкану су поново запатиле облике неформалног функционисања институција и аутократије. Штавише, представници ЕУ су својим изјавама помагали опстанак аутократа на власти, што је појава позната као „стабилитократија”.

Биберова књига садржи пролог и пет поглавља. Пролог је анегдотског типа и у њему аутор по узору на Макијавелијевог *Владаоца*

упућује препоруке модерним владарима како да се успешно одрже на власти прагматичним средствима. Нагон овога, прво поглавље садржи увод и експликацију основних идеја књиге. Даље, друго поглавље садржи основну периодизацију новије историје балканских држава. У њему аутор описује карактер историјског наслеђа, демократске промене и поновни успон ауторитаризма. У трећем поглављу Бибер описује најважније политичке догађаје на простору сваке од држава и ентитета на Западном Балкану, почев од деведесетих година. Четврто поглавље се бави техникама и условима владавине којима дугују опстанак. У њих спадају: константно стање кризе, спољашњи легитимитет, успон нових међународних актера, заробљавање државе, слаба опозиција и цивилно друштво, јаки људи на власти, ослањање на национализам и лојални медији. Коначно, пето поглавље укратко извучи закључке књиге.

Треба поменути и непријатнији део, односно приговоре који се могу упутити Биберовој књизи. За почетак, књига не успева да понуди јасан одговор како

је тачно дошло до успона ауторитаризма на Западном Балкану. Тврдња да је наслеђе недемократије из блиске прошлости утицало на потоњи развој институција је тачна, а појава прилично очекивана. Међутим, како и аутор препознаје, последњем бујању ауторитарних тенденција је претходио период демократије, макар на slabим ногама. Како је онда тачно дошло до последњег преокрета ка недемократији?

Даље, књига великим делом садржи опис најзначајнијих догађаја по државама (ентитету), но често није јасно у каквој су вези све поменуте појаве са ауторитаризмом. Штавише, значајан део овог описа се односи на недемократски карактер власти током деведесетих година, као у случају султанизма у Хрватској (Vieber 2020, 78), али су ово већ биле теме у литератури и нису у уској вези са најновијим бујањем ауторитаризма који аутор жели да прикаже у књизи.

У књизи је пуно недовољно утемељених или необјашњених тврдњи аутора. На пример, како број од 52 регистроване странке у Црној Гори (Vieber 2020, 39) по себи

илуструје фрагментираност друштва? Аутор тврди да је ДС у Србији до 2012. године дошао до националистичких позиција (44), што је прегрубо и занемарује проевропску агенду тадашње власти. Даље, није јасно шта представља „угњездени облик компетитивног ауторитаризма” (*nested form of competitive authoritarianism*) у случају БиХ (65). Аутор тврди да је ауторитаризам на Косову углавном последица међународног присуства које не подлеже демократској одговорности (68), иако тврди да партије „заробљавају државу”, имају велики утицај на институције, показују „партократију” (70), а користе се и неинституционалним средствима борбе, као што је употреба сузавца у парламенту (72). Даље, није јасно како компетитивни ауторитаризам настаје захваљујући недостатку „јасне парламентарне већине” (72), што је појава која постоји и у демократијама Западног света. Аутор не поткрепљује, те делује нејасно, у чему се састоји „етаблирана шема спољашњег посредовања [што се односи на улогу ЕУ], фокусирана на стабилност уместо на демократски процес” (77)? Аутор тврди

да је Русија подржавала недемократске режиме (106). Међутим, да би илустровао утицај Русије наводи приватну инвестицију руског „тајкуна” у алуминијумски комбинат, или бројност руских туриста у Црној Гори (106). Оваквих недовољно образложених тврдњи има још, а у њима би и више референци било од помоћи читаоцу.

Аутор понекад површно преноси тврдње из медија, као када наводи да је услов за формирање владе 2008. године у Србији било и обезбеђивање две жирафе за Драгана Марковића „Палму” (Vieber 2020, 48), иако је ово експлицитно негирано. Бибер такође тврди да су се председници Вучић и Тачи договорили о размени територија као решењу статусног спора, што су подржале САД и многе земље ЕУ (75), иако за овакве тврдње нема икакво поткрепљење, икакве референце, оне су биле вишеструко негиране са више страна и делују врло невероватно.

Бибер се највећим делом бави недемократским појавама у Србији, па затим у Црној Гори, Републици Српској и Северној Македонији, што је по себи легитимно.

Међутим, он не поткрепљује анализом недемократских техника владавину у осталим посматраним државама и ентитету, што је тема четвртог поглавља. Стога, његове тврдње у овим случајевима делују неубедљиво. Штавише, онда остаје нејасно зашто се аутор определио да у наслову књиге истакне баш Западни Балкан као целину, а не оне државе и делове које је поткрепљивао. На пример, није ли успон илиберализма и националистичко деловање добро организованих група у Хрватској које и аутор помиње (81) заслужило ближи осврт?

Укупно, књига Флоријана Бибера је вредна због прегршта информација које нуди о новијим догађањима на политичким сценама, нарочито оним на које се аутор фокусирао. Аутор успева да сажме комплексност и динамичност појава на Балкану, те да из њих извуче заједничку црту, односно растући ауторитаризам. Он такође чини допринос литератури објашњавајући новије технике владања којима се политичари прагматично служе у модерно време.

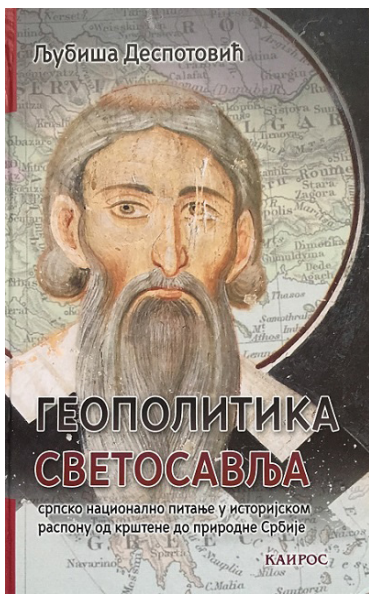
Ипак, ова књига би била препоручена читаоцима који желе да започну своје

студије Западног Балкана. Описи појава, недостатак експликације или референци остављају утисак недостајућег објашњења. За боље разумевање динамике догађаја у посматраним државама, као и за разумевање оних које нису елабориране, препоручено би било продубљивање материје специјализованом литературом.

Вања Глишин*

*Факултет за европске
правно-политичке студије,
Универзитет Едуколс,
Нови Сад*

**СВЕТОСАВЉЕ
КАО ВЕЗИВНА
НИТ ПОСТОЈАЊА
И ИСТОРИЈСКОГ
ТРАЈАЊА**

Љубиша Деспотовић. 2019.
*Геополитика Светосавља: српско
национално питање у историјском
распону од крштене до природне
Србије.* Сремски Карловци: ИП
Каирос, 431 стр.

* Имејл-адреса: glisinvanja2@gmail.com.

О Васкрсу 2019. године на сцену савремених политиколошких драгуља излази научна монографија, круна вишедеценијског научног деловања професора Љубише Деспотовића, „Геополитика Светосавља: српско национално питање у историјском распону од крштене до природне Србије”. Наведеном монографијом научни опус професора Деспотовића добија једну ванвременску димензију коју поред методолошки прецизног, академски озбиљног и исцрпног истраживачког рада, краси креативност управо изражена у самом наслову, али и храброст да се крене напред, путем истине, до нових питања и одговора.

Садржински, научну монографију чине две целине обогаћене текстовима чија вишедимензионалност систематично разјашњава и упознаје читаоце са идејом „Геополитике Светосавља”. Аутор уместо предговора, радом под насловом „Системски аутошовинизам код Срба као синдром националне ентропије” упознаје, али и опомиње научну и друштвену јавност на проблем који има чврсте корене, континуитет деловања

и видљиве последице. Реч је о *системском аутошовинизму* чија је карактеристична обележја аутор елаборирао у шест тачака истакавши да постоји и неколико фаза његовог континуираног наметања. Прва фаза почиње наметањем *политичке идеологије југословенства*, потом друга фаза, која се под идеолошком формулом *братства и јединства* наставила у Брозовој Југославији. Управо у наведеној фази професор Деспотовић лоцира наставак програма *геополитике идентитета* који подразумева формирање синтетичких идентитета и њихових националних држава. Трећа фаза се јавља у постпетооктобарској Србији под окриљем идеологије *глобализма* чији се досадашњи учинци, како наводи аутор, могу сажети у неколико битних одредница: геополитика деструкције, геополитика сиромаштва и тако даље.

Професор Деспотовић је у првој целини под насловом „Крштена Србија” сабрао осам радова с циљем да јасно и прецизно, разумљивим језиком понуди одговоре на сложене историјске,

геополитичке и безбедносне аспекте српског националног питања на Балкану. Већ у првом раду под насловом „Геополитика Светосавља на Балкану – Свети Сава као *светац цивилизатор*”, аутор нас упознаје са значајним историјским тренуцима у којима се приказује сва величина Светог Саве и потврђује синтагма *светац цивилизатор*. Тежак тренутак српског *распећа* између два центра хришћанске моћи, Рима и Цариграда, Свети Сава настојао је да превлада идејом *отворености*, с циљем да избори српску државну независност и аутокефалност цркве. Рационални и реални приступи јесу први принципи геополитике Светосавља.

Аутор представља примере који указују на то да је геополитика Светосавља национална и верски избалансирана политика, тј. *рационална синтеза културних и политичких утицаја Истока и Запада* и закључује да је Светосавље главно обележје *Критене Србије* као националне, језичке, културне, верске, духовне и државне заједнице свих Срба.

У наставку, аутор је показао колико је геополитички

положај Срба на Балкану отежан геополитичким интересима великих сила које у вишедеценијском континуитету креирају политичке догађаје на овом простору. Јужна српска покрајина Косово и Метохија као *геополитичко чвориште* на Балкану, представља тачку на којој се укрштају интереси глобалних и регионалних сила. Управо признањем тзв. државе Косово* 2008. године наставља се процес уситњавања српских земаља што представља озбиљан проблем за Србе, српску духовну и културну баштину, српска природна и рудна богатства, српску привреду и економију, стратегију и одбрану. С тим у вези, професор Деспотовић закључује да Срби немају важнијег националног задатка него да КиМ сачувају за будућа поколења као своју *сакралну геополитичку светињу*.

Поред Косова и Метохије, аутор посвећује пажњу и северној српској покрајини Војводини која је у историјском континуитету била угрожена регионалним и локалним геополитичким претензијама Немачке, Мађарске и Хрватске. Професор је низом примера

доказао да се деценијама уназад Војводина посматрала као простор за територијална и геополитичка ширења наведених земаља и упозорава да у будућности свака *дестабилизација геополитичког поретка моћи* може активирати геополитичко жариште на овом простору, што би довело до *територијалног сажимања Срба*.

Корпусу српских земаља, као суштински важна, припада и Република Српска. Под насловом „Геополитичка важност Републике Српске”, професор износи значајне чињенице које говоре у прилог томе да је Босна и Херцеговина *формирана дејством присилних политичких фактора, а не историјском нужношћу*. Наведено треба да делује отрежњујуће, будући да би свако занемаривање историјских чињеница и неадекватно реаговање на исте могло да доведе у питање будућност Р. Српске и српског народа у целини.

Професор Деспотовић се у наставку кроз неколико радова бави религијским аспектима кроз призму геополитике где, пратећи актуелна дешавања, указује на озбиљне претње и ризике

по Европу, европске народе и хришћански код културног идентитета Европе. Реч је о *дехристијанизацији* која своје озбиљне контуре добија почетком деведесетих година 20. века када је из мастрихтског уговора избачен део о хришћанском коду, што представља занемаривање културног идентитета Европе. Та суштинска слабост европског човека погодује исламистима да под маском *европског ислама*, делујући, како је аутор дефинисао, у виду *исламског цивилног друштва* остваре своје стратешке циљеве. У том контексту, професор посматра и анализира актуелна миграциона кретања и синтагмом *оружје за масовно мигрирање* јасно указује на разорни потенцијал демографског вишка који под управом верско-политичких ауторитета представља популационо оружје против Европе и њених грађана. Балкан као значајна транзитна зона и већ доказано попрште са огромним конфликтним потенцијалом представља значајан део у геополитичкој анализи религијских токова. Аутор у том делу наглашава проблем *политизације*, а затим и *приватизације религије*, што је изазвало честу присутност

религијског фактора у сукобима на Балкану.

Друга целина носи назив „Природна Србија” и представља тежњу аутора да одговори на филолошке, идентитетске и религијскоконфесионалне аспекте српског националног питања на простору бивше Југославије. На самом почетку професор лоцира значај језика у конституисању националних идентитета, али и истиче да је у многим ситуацијама током претходних векова вршена крађа и прекрајање језика у корист *синтетичких нација*. Српски језик је одиграо значајну улогу у стварању српског националног идентитета. Многе европске државе су нацију одредиле управо преко *језичко-културне компоненте*, без искључивог односа према религијскоконфесионалним разликама, што је и један део српске друштвене елите прихватио. Међутим, Аустрија и Ватикан су у циљу испуњења својих геополитичких интереса свим средствима спречавали испуњење српских националних интереса и српске идеје. Стварање Илирског покрета био је почетак испуњења једног геополитичког циља,

расрбљивање и слабљење српског народа, а стварање и јачање хрватског. Циљ је био да се преко Илирског покрета уз суделовање великих сила омогући да Хрвати присвоје српски језик као хрватски књижевни језик, самим тим и Србе римокатолике, да прошире хрватски простор на рачун српског и да остваре великохрватску идеју.

Професор Деспотовић с правом закључује да се друга половина 20. века показала „као златно доба настанка и цветања синтетичких нација, као договорних нација” и све то у контексту *српског националног растројства*.

На темељу српског националног идентитета, а у контексту српског националног растројства настаје и „бошњаштво”, односно босанска нација о чему аутор посебно пише у раду под насловом „Срби мухамедове вере: од Калајевих Бошњака до Алијиних Новобошњака”. Историјски фалсификати, политичка мистификација, крађа језика и културно-историјског наслеђа, само су неки од облика манипулације који су послужили у процесу стварања бошњачког идентитета. С тим у вези,

професор закључује да је *Необошњаштво* трагичан наставак расрбљивања Срба исламске вероисповести који је започео Бењамин Калај, наставио Јосип Броз, а заокружио Алија Изетбеговић.

У контексту националног конституисања аутор истиче да су у модерној политичкој историји Срба текла два процеса. Реч је о два *некохерентна приступа* – религиозном и секуларном. На традицији Пећке патријаршије, први приступ је, као карактеријум узео религијско-конфесионалну припадност, тј. *православни ексклузивизам*.

Професор Деспотовић указује да је „давање приоритета ексклузивном конфесионалном критеријуму, уместо секуларном, показало дубоко неразумевање за истинске потребе националног уједињења Срба преко инклузивне идеје једног језика као кохезионог фактора и обједињавања у један државно-правни и политички оквир”. Други приступ у решавању српског националног питања био је секуларни или лингвистички, који је био национално инклузиван и водио је рачуна

о потреби Срба изван матице своје државе Србије.

Да би процеси расрбљивања и територијалног сакаћења српских земаља били оправдани и подржани у светским научним, политичким и друштвеним круговима током 20. века, развијена је пропагандна машинерија која је створила низ мрачних митова о Србима. Аутор је направио анализу метода пропаганде и указао је на шест правила пропагандне манипулације која су спровођена током рата деведесетих година на простору бишве Југославије. На крају, професор истиче погубност *србофобије* и *конвертитске србофобије* и подвлачи да је то сурова реалност која је у последњих 100 година више пута имала деструктивне последице.

Часне намере, предан рад, искрена жеља, иновативност и смелост аутора јесу врлине које су уткане у научну монографију *Геополитика Светосавља* што је чини стабилним и чврстим стубом на који треба да се ослонимо у тешким временима геополитичких манипулација не би ли сачували садашњост и обезбедили будућност.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском, руском и француском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Прва три броја су на српском језику, а четврти на енглеском језику. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај и 1. август за издања на српском језику и 1. октобар за издање на енглеском језику.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Радове за издања часописа на српском језику слати на имејл-адресу: spm@ips.ac.rs.

Радове за издање часописа на енглеском језику слати на имејл-адресу: spt@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*. Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет.

(Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводиоцац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“ „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ур. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Том V (S–Ž). Београд:

Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.”
Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”
Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гађиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Euro Book.

Више референци истог аутора

- 1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

- 2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецеде која се користе и у библиографској парентези.

Гађиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гађиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Euro Book.

(Гађиновић 2018а, 25), (Гађиновић 2018б)

- 3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

- 4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „ ... ”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „ ... ”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.

(видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.

(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.”, „ст.”, „тач.”, „Art.”, „para.” и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Закон о наслеђивању [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States

of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСРС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСРС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр–1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или (ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или (ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија
Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење*

(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

величина странице: А4;

маргине: *Normal* 2,54 cm;

текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;

проред између редова у тексту: 1,5;

проред између редова у фуснотама: 1;

величина слова у наслову: 14 pt;

величина слова у поднасловима: 12 pt;

величина слова у тексту: 12 pt;

величина слова у фуснотама: 10 pt;

величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;

увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);

поравнање текста: *Justify*;

боја текста: *Automatic*;

нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;

не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;

сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).

Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.

Реченицу не почињати акронимом, скраћеницом или бројем.

Текст у фуснотама увек завршавати тачком.

За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

Угластом заградом [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

Црту писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

*Име и презиме првог аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова. **Поднаслов** навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати:
Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;

- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као

што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор*: Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је рад написан на страном језику, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у две колоне.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице;**

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања. *Наслов.*

Место издања: издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

Academic journal *Serbian Political Thought* welcomes articles reporting the latest results of both theoretical and empirical research in all fields of political science. Authors should refer mainly to the results of research published in academic journals, primarily in political science journals.

The papers are published in Serbian (Cyrillic), English, Russian or French in the Serbian issues, and in English in the English issue of the journal.

The journal is published four times a year. The first three issues are published in Serbian, and the fourth issue is published in English. The deadlines for submitting the manuscripts for the Serbian issues are: February 1st, May 1st and August 1st, and the deadline for the English issue is October 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Authors are obliged to submit a signed and scanned Statement alongside with the manuscript, declaring their manuscript hadn't previously been published, i.e. it's not plagiarism or auto-plagiarism. The Statement form can be downloaded from the web page of the journal: http://www.ips.ac.rs/en/magazines/politicka-misao/authors_directions/.

Manuscripts for the Serbian issues of the journal should be sent to the following e-mail address: spm@ips.ac.rs.

Manuscripts for the English issue of the journal should be sent to the following e-mail address: spt@ips.ac.rs.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

When counting the characters, use the option Review/Word Count/Character (with spaces) and check the box Include textboxes, footnotes and endnotes.

CITING AND REFERENCING

Academic journal *Serbian Political Thought* adopts a modified version of Chicago citation style (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), the author–date system of in-text parenthetical citation, with the list of references with full bibliographic information being placed at the end of the paper.

The bibliographic data in both the parenthetical citation and reference list should be cited in the original language of the source. The English translation of the reference title should be enclosed in square brackets after the original title. The references originally written in Cyrillic script should be transliterated into Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author’s surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Special issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." In "Title of the special issue", ed. Name Surname, Special issue, *Journal*: page range. DOI.

Chin, Warren. 2019. "Technology, war and the state: past, present and future." In "Re-visioning war and the state in the twenty-first century." Special issue, *International Affairs* 95 (4): 765–783. doi: 10.1093/ia/iiz106.

(Chin 2019)

Encyclopedias and dictionaries

When the author/editor is known

Surname, Name, Name Surname, ed. Year of publication. *Title*. Vol. Place of publication: Publisher.

Badie, Bertrand, Dirk Berg-Schlosser, and Leonardo Morlino, eds. 2011. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1. Los Angeles: Sage Publications.

(Badie, Berg-Schlosser and Morlino 2011)

When the author/editor is unknown

Title. Year of publication. Place of publication: Publisher.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

PhD dissertation

Surname, Name. Year of publication. "Title of the dissertation." PhD diss. University.

Munger, Frank J. 1955. "Two-Party Politics in the State of Indiana." PhD diss. Harvard University.

(Munger 1955, 17–19)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Newspaper/Magazine* Date: page range.

Clark, Phil. 2018. "Rwanda's Recovery: When Remembrance is Official Policy." *Foreign Affairs*, January/February 2018: 35–41.

(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. "Title of the article." Date: page range.

New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Special cases of referencing

Citing edition other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

- 1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

- 2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

- 3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking similarities and durable differences in public management reform." *Public Management Review* 3 (4): 471–492. doi: 10.1080/14616670110071847.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

- 4) *Multiauthored sources with the same name and surname* of the first author should continue to be alphabetized by the second author's surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

- 1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

- 2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

- 3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted in” and the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolon where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. “Forms of European Administrative Action.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

Legal and Public Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], “Official Gazette of the state” and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Government decisions and decisions of the institutions

The name of the government body or institution [acronym or abbreviation], the title and number of the decision, date of the decision passing, or the webpage and the date of the last access.

Protector of Citizens of the Republic of Serbia [Protector of Citizens], Opinion No. 19–3635/11, 11 January 2012, https://www.ombudsman.org.rs/attachments/064_2104_Opinion%20HJC.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Protector of Citizens, 19–3635/11)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Treaties

European Union founding treaties

Title of the treaty or title of the consolidated version of the treaty [acronym], information on the treaty retrieved from the official gazette in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.
(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.
(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.
(TFEU 2016, Art. 144)

Other treaties

Title of the treaty [acronym or abbreviation], date of conclusion, UNTS volume number and registration number on the *United Nations Treaty Collection* website: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.
(Marrakesh Agreement 1994)

International Covenant on Civil and Political Rights [ICCPR], 19 December 1966, UNTS 999, I-14668.
(ICCPR 1966)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.
(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Decisions of international organizations

The name of the international organization and its body [acronym], the decision number, the title of the decision, the date of the decision passing.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Case law

Case law of the courts in the Republic of Serbia

The type of the act and the name of the court [acronym of the court], the case number with the date of the decision passing, the name and number of the official gazette where the decision is published – if available.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia [CCRS], IUa-2/2009 of 13 June 2012, “Official gazette of the Republic of Serbia”, No. 68/2012.

(Decision of CCRS, IUa-2/2009)

Decision of the Appellate Court in Novi Sad [ACNS], Rzr–1/16 of 27 April 2016.

(Decision of ACNS, Rzr–1/16)

Case law of the International Court of Justice

The name of the court [acronym], *the case title*, type of the decision with the date of the decision passing, the name and number of I.C.J. Reports issue where the decision is published, page number.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion 2010)

Case law of the Court of Justice of the European Union

The case title, the case number, type of the case with the date of the decision passing, ECLI.

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) or (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Case law of the European Court of Human Rights

The case title, number of the application, type of the case with the date of the judgment passing, ECLI.

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine* 63566/00, par. 20) or (ECHR, 63566/00, par. 20)

Case law of other international courts and tribunals

The name of the court [acronym], the case number, *the case title*, type of the decision with the date passing.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], Case No. IT-94-1-A-AR77, *Prosecutor v. Dusko Tadic*. Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin. Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) or (ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Archive sources

Name of the repository [acronym], title or number of the fond [acronym], box number, folder number – if available, reference code, “title of the document” – or, if it is not available, provide a short description by answering the questions who? whom? what?, place and date – or n.d. if no date is provided.

Arhiv Srbije [AS], MID, K-T, f. 2, r93/1894, “Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljanju konzula”, Beograd, 19. april 1888.

(AS, MID, K-T, f. 2)

(AS, MID, f. 2) – *When the folder number is known only*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site*. Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 7 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS], n.d.) – *First in-text citation*

(IPS, n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. "AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference." May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

Paper size: A4;

Margins: Normal 2.54 cm;

Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;

Line spacing: 1.5;

Footnote line spacing: 1;

Title font size: 14 pt;

Subtitles font size: 12 pt;

Text font size: 12 pt;

Footnote font size: 10 pt;

Tables, charts and figures font size: 10 pt;

Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;

Text alignment: Justify;

Font color: Automatic;

Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;

Do not break the words manually by inserting hyphens;

Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

Name and surname of the first author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER **

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source*: and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source*: Processed by the author.

Use in-text references according to Citing and referencing.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Authors who are not native Serbian speakers should contact the Editorial staff for assistance in translating the manuscript elements into Serbian.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

Name and surname of the author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

TITLE OF THE BOOK REVIEW

Below the title **place the image of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author. Year of publication.

Title of the book. Place of publication: Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Живојин Ђурић. - [Штампано изд.]. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- . - Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Житиште : Ситопронт). - 23 cm

Тромесечно. - Од 2019. прва три броја излазе на срп., а сваки четврти на енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. – Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM) = ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989

UDK 32

година XXVII

vol. 67

број 1/2020

9 770354 598003